

СТАТТІ

В. Л. ХАРИТОНОВ (Харків)

Лютнева революція в Росії — феномен світової історії XX ст.

Лютнева революція в Росії, що дала імпульс революції 1917—1920 рр., була однією з найзначніших подій XX ст.

Історичний масштаб Лютневої революції є багатомірним і складним. Сьогодні не можна задовольнитися однозначною оцінкою її, що панувала в радянській історіографії: революція повалила самодержавство — європейського і російського жандарма. Ця оцінка є одномірною і не свідчить про те, що роль російського царизму як антидемократичного монстра наприкінці XIX ст. ослабла. При цьому крах самодержавства — фундаментальної основи державності країни — виявився фатальним для долі Росії.

Результатом Лютневої революції став на короткий відрізок часу, до Жовтня, рішучий прорив до демократії. Росія перетворилася, за визначенням В. І. Леніна, в найбільш критичного суддю суспільних процесів у країні, в найвільнішу державу з усіх учасників світової війни.

Однак через 8 місяців почався відлік російської трагедії, історичної невдачі країни та утопічного світового соціального експерименту. Лютий став прологом жовтневого перевороту, громадянської війни і перемоги тоталітаризму не лише в Росії, а й в значній частині планети. Цей роковий наслідок зробив Лютневу революцію знаковим символом XX ст., штормовим попередженням. Її воістину глобальні результати змусили згадати пророчі слова Петра Чаадаєва про те, що Росія існує для того, щоб дати світу якийсь важливий урок. Лютневі події були повчальним досвідом не тільки для Росії, але й для всієї планети.

Лютнева революція в Росії — протомодель переходу від авторитаризму до демократії. Її історичний досвід моделює аналогічні ситуації XX ст. Вона неспростовно довела, що такий перехід становить небезпечну загрозу — катастрофічну ломку соціальних відносин. Лютий — ключ до розуміння сучасних подій російської історії. Це яскраво продемонстрували досвід усього пострадянського простору, політичні та економічні моделі в національних регіонах колишнього СРСР. “Перегук” російських і пострадянських 90-х років з 1917 р. очевидний.

Тут неминучою є історична ремінісценція. Велика Французька революція 1789 р. була схожою соціальною постмоделлю, варіативною з тією епохою. Їй притаманні певні соціальні похибки — досить згадати диявольську робесп’єріаду. Але в кінцевому підсумку революція у Франції стала колискою європейської і світової демократії, її сприятливий вплив на світ є неоціненним. Така оцінка не характерна для Лютого і наступних соціалістичних експериментів.

Лютнева революція підкреслила нову особливість світової історії. Вона розвивалася як “повстання мас”. Вже 1905 р. був таким повстанням у Росії і прелюдією до ще більшого вибуху масового руху.

Іммануїл Кант твердив, що зло виступає рушієм історії. Арнольд Тойнбі трохи уточнив цю думку, вважаючи, що основною пружиною історичного процесу є боротьба між злом і добром. Що ж до Лютого, “добро” бу-

ло швидко перекреслене “злом”. Російська революція була прихованою метафорою духовного ладу, в якому поєдналися ці два протилежних начала. В “карамазовщині” Достоевський геніально відобразив убивче поєднання “добра” і “зла” в одній людині. У 1917 р. цей синтез став уділом величезної країни.

Зважаючи сьогодні Лютневу революцію на “терезах історії”, прагнучи здобути зерна історичного досвіду не тільки для нас, але й для багатьох країн і народів, спробуємо в даній статті дати короткі відповіді на два запитання. По-перше, чому відбулася Лютнева революція? По-друге, чому Лютний привів до Жовтня?

Література, в тому числі іноземна, з історії Лютневої революції величезна¹. В ній знайшли відображення різні історіографічні й методологічні позиції, більшість з яких вже застаріла, відіграючи, однак, роль першопрохідника проблеми. В цій літературі зроблено основний акцент на передісторії Лютого або, як раніше говорили, на передумовах революції. Неоціненними є зауваження і висновки М. Бердяєва, Г. Федотова, Ф. Степуна та інших російських емігрантів першої хвилі, які оцінювали історію Лютневої революції “зсередини”, поглиблювали розуміння актуальних “лютневих” проблем. У цій статті зроблена спроба акцентувати увагу на історичному досвіді революції, який цінний і для Росії, і для багатьох соціумів планети.

У феномені Лютневої революції, її дальшому розвитку особливо повчальними є численні і багатогранні її причини, які вирішальним чином визначили результат останньої. Виділимо з них докорінну, фундаментальну — першу світову війну. Щодо неї лідер більшовиків був категоричним. “Якби не було війни, — констатував В. І. Ленін, — Росія могла б прожити роки і навіть десятиріччя без революцій проти капіталістів”².

В оцінці світової війни як першопричини російського і світового катаклізмів західна історіографія була одностайною. Радянські історики слідом за Леніним називали війну “великим режисером” революції. Однак їх увага концентрувалася на іншому — багатьох соціальних суперечностях у країні і масовому протестному русі. Війна визначалася лише як “прискорювач” лютневого вибуху. Генеза цього, на перший погляд, не дуже помітного нюансу полягала в тому, що тодішня ідеологічна парадигма, всупереч історичній логіці, формувала крихку концепцію відносної незалежності масового руху від війн і воєнних колізій.

Такий підхід маскував нерозривність війни і революції в політиці ленінізму і в об’єктивних реаліях історичного процесу. Все це, поряд з іншими мотивами, вибудовувало канонічну ідеологему: переломною подією початку ХХ ст. була не перша світова війна, а Жовтнева революція. Таким чином плутали причини і наслідки. Насправді російська революція, як і десятки революцій в різних країнах, була наслідком події поворотного значення — першої світової війни. Вона не тільки визначила революційні потрясіння в тогочасній Європі, а й наступні величезні соціально-політичні явища — фашизм і комунізм і виникнення нового планетарного катаклізму — другої світової війни.

Новітня історіографія слушно ставить першу світову війну поряд з такими подіями, як Велика Французька революція, промисловий переворот, великі географічні відкриття, заокеанська експансія європейських держав³.

Відмітною ознакою Лютневої революції, що відображала одну з основних тенденцій світового розвитку, була її стихійність. Про це свідчив той факт, що Ленін, пристрасний прихильник революційної перспективи в країні, за два місяці до революції заявив, що нам, старим, очевидно, її не дочекатися, бо вона відбудеться не скоро.

Лютнева революція була могутнім стихійним вибухом. Ї в її ході стихійність зростала, особливо з переходом на її бік багатотисячних солдатських мас. Руйнівний характер революції збільшувався під натиском стихійності руху, що розкручувався.

Стихійність була здавна притаманна нашій ойкумені. Філософи давно помітили, що хід історії нерідко дає результати, які протилежні меті, поставленій людиною. Це було відображенням стихійності соціального розвитку, що породжує горезвісну “підступність історії”.

В міру суспільного прогресу роль свідомості, людського фактора збільшувалася, але стихійність завжди залишалася дуже великою. Це характерне і для перехідних періодів, особливо в ході трансформації авторитаризму в демократію, що мало місце в Росії в 1917 р. Більше того, завдяки соціальній напрузі масштаб розгулу стихійних сил тут виявився особливо значним. Безперечно, на хід подій 1917 р. значно вплинула стихійність як одна з найістотніших особливостей російського духовного ладу.

На нашу думку, слід виділити два ряди наслідків у соціальній динаміці під кутом зору стихійності. По-перше, стихійність є вирішальним джерелом революційних виступів. Такою є “таємниця” Лютневої революції, яка застала всіх зненацька. Це ж основний генератор багатьох інших революційних потрясінь у світовій історії. По-друге, стихійність стає могутнім деформатором вже початого революційного процесу. Він набуває дедалі більш хаотичного, некерованого характеру, що руйнує суспільні структури і масову свідомість. Саме так розвивалася Лютнева революція 1917 р.

Стихійність Лютого привела до “парадоксу свободи” — універсального явища світової історії. Лютнева революція в кінцевому підсумку стала жертвою цього парадоксу. Її історія дає змогу якомога краще зрозуміти смисл зауваження Карла Ясперса про те, що, можливо, найглибша суперечність між людьми — їх розуміння свободи. Внаслідок споконвічного поневолення російський народ залишився чужим до сприйняття демократичної свободи, принесеної Лютим.

Реалізація “лютневої свободи” була тією чи іншою мірою уділом інтелігенції. Але питома вага цієї верстви в багатомільйонній культурно відсталій країні була дуже малою. Широкі маси населення в 1917 р. стали вільними, але не змогли цим скористатися. Еквівалентом цього стала воля, що виходила за межі цивілізованої правосвідомості. Відбулося сп’яніння свободою і незворотні наслідки. Почалося тотальне руйнування соціальних відносин, втрата хрестомативних цінностей людського буття. Каток стихійного буйства був нищівним. Змінювалися проголошені революцією орієнтири. Відкритий тимчасовою перемогою демократії ящик Пандори обрушився на революцію з вантажем свобод, з якими вона не могла справитися, а згодом зовсім їх відкинула. В цьому полягала трагічна сторона Лютневої революції.

Стихійність є не тільки рисою революції. Як зазначалося вище, нею пройнята вся людська історія. І нині ця константа залишається незмінною. Більше того, з ускладненням соціальної динаміки, гігантським обсягом продуктивних сил стихійність суспільних процесів не могла не зростати. Вже давно соціологи дійшли висновку про те, що сучасна людина стоїть перед стихією соціальних відносин подібно тому, як давня людина відчувала страх перед стихією природних сил. Приклад сучасної Росії та її сусідів на пострадянському просторі, що переживають фінансово-економічні і соціальні фрустрації, свідчить про складне подолання стихійних імперативів сучасної історії.

Ленін ще на початку століття був змушений визнати, що історія живіше, хитріше, ніж думають політики. Сучасне суспільство не піддається

належному безпомилковому керуванню. Фінансовий колапс, що періодично охоплює багато країн, ще одне підтвердження цієї істини. Стихійні сили постійно потребують модернізації, реформування, корегування соціальних моделей.

Феномен Лютневої революції, її причини і дальший розвиток визначалися величезним культурним розривом між верхами і низами Росії. Низький культурний рівень більшості населення країни спричинив стихійність масового руху, руйнівність і жорстокість революції, позбавив маси правильного політичного вибору.

Культурний аспект російської революції в радянській історіографії залишався на периферії дослідницького поля. Її сюжетами були лише соціальні суперечності, динаміка страйкового і селянського руху, різний спектр політичного життя, де домінували зусилля лівих сил, насамперед більшовиків. Не приділялося належної уваги одному з фундаментальних джерел соціальних потрясінь — величезній невідповідності культури верхів суспільства і найширших мас. Це пояснювалося не тільки заідеологізованістю науки, а й тим, що в минулому російська суспільна думка, особливо лівого спрямування, віддавала перевагу актуальним соціальним проблемам і поточній політиці, нехтуючи питання культури, її соціальний зміст. Відчувався вплив народницької ідеології, яка відмежовувалася і навіть була ворожою до культури. Г. П. Федотов зазначав, що “російські історики у величезній більшості своїй цуралися проблем духовної культури”⁴.

Витоки несприйняття народниками культурної спадщини чітко відобразив М. Бердяєв. “Культура народилася в неправді, — писав він, розкриваючи мотивацію народників, — вона куплена дуже дорогою ціною, що означає розрив з народним життям, порушення органічної цілності, культура є виною перед “народом”, відходом від “народу” і забуття “народу”⁵.

Інша причина методологічних прорахунків радянської історіографії полягала в недооцінці соціальної історії суспільства. Історична наука в СРСР була насамперед наукою політичною. Західні ж дослідники, вивчаючи витоки російської революції, акцентували увагу на культурному феномені країни, але, на нашу думку, не надавали йому масштабного значення. Тільки останнім часом не без впливу негативних постперебудовних явищ вагомість глибокого соціального дисонансу в галузі культури для історичної долі Росії стали розуміти російські мислителі⁶.

Культурний феномен Росії початку ХХ ст. коротко можна охарактеризувати так. Напередодні 1917 р. культурне поле країни було дуже суперечливим. З одного боку, відбувся стрімкий злет літератури і мистецтва, що увійшов у світову історію як срібний вік. Він викликав у країні і на Заході сподівання на те, що Росія може стати авангардом світового культурного прогресу. Частина російських діячів культури деякий час пов’язувала Жовтень з початком нової культурної ери в історії людства. Ці судження підтверджувала криза європейської культури, що відображена в фундаментальній книзі О. Шпенглера “Занепад Європи”.

Водночас найширші верстви населення Росії — низи, які становили основу демографічного балансу країни, перебували на висхідних рубежах духовної культури. Це визначило нібито два культурних поверхи російської дійсності: тонкий верхній шар і величезна народна маса. Метафорично цю соціальну ситуацію накреслив М. Бердяєв так: верхи, інтелектуальний Олімп — елітарний салон В’яч. Іванова в башті останнього поверху найвищого будинку напроти Таврійського палацу в Петрограді (“башта слонової кістки”) і низи — багатолика народна маса, що виступає біля палацу⁷.

Люмпенізовану частину суспільства захлеснула шигалевщина. Культурний регрес мас поглиблювався в міру розвитку революції, досягаючи максимальних величин. А. І. Денікін в одному з листів 1919 р. свідчив, що “російський народ знизу до верху впав так низько, що не знаю, коли йому вдасться піднятися з багнюки”⁸.

Культурну спільність країни руйнувала криза православ'я і загострював соціальний розкол. О. М. Горький, який добре знав життя простого народу, це явище неодноразово аналізував, особливо в 1917 р. “Тривожне відчуття духовної відірваності інтелігенції — як розумного начала — від народної стихії все життя більш чи менш наполегливо переслідувало мене”, — писав він. І далі: “Якщо розрив волі і розуму є тяжкою драмою індивідуума, в житті народу цей розрив — трагедія”⁹.

Відсутність культурної єдності в країні була стійкою ознакою суспільної нестабільності, перманентних конфліктів. На думку Р. Пайпса, в російському суспільстві панувала “атмосфера ненависті”¹⁰. Самодержавство і церква протягом століть були цементуючим фактором. Однак на початку ХХ ст. їх вплив став зменшуватися. Культурну роз'єднаність російського соціуму, серцевиною якого був культурний розрив верхів і низів суспільства, на наш погляд, слід розглядати як основну причину Лютневої революції і ще більшою мірою драматичності її дальшого розвитку.

Однак справа полягала не тільки у відсутності культурної єдності. В Росії не досягла необхідного рівня політична культура авангардної частини суспільства. Цю обставину виявив Ф. Степун. Здійснивши порівняльний аналіз Лютневої революції і Листопадової 1918 р. в Німеччині, він дійшов висновку, що причини Лютого полягають у тому, що “в Росії... ділових гасителів революції не виявилось”, не вистачало “у всіх її творців і діячів духу творчої свідомості і законслухняної діяльності”. У Німеччині революції протистояла “партія ділових людей, німецька революція була “знекровлена” німецькою діловитістю”¹¹.

У Росії, на думку Ф. Степуна, не було “європейської вишколеності”. “Цей зв'язок ідейної напруги з якоюсь вищою неділовитістю добре уживався з напруженою діяльністю, — продовжував він, — уявляється мені дуже глибокою і страшною проблемою”. Розвиваючи цю тезу, дослідник зауважив: “Можливо, в ньому, в цьому зв'язку, потрібно перш за все шукати відповідь на те, чому російський мужик був названий російською революцією пролетарем, пролетар — понадлюдиною, Маркс — пророком понадлюдства і чому вся ця фантастика здобула в Росії таку страшну перемогу над Росією”¹². Загалом цей дискурс ще раз підкреслює нестачу культурних передумов як вирішальної причини соціальної катастрофи в Росії. Знаменно, що А. Токвіль в цьому явищі вбачав корені негативних трансформацій Французької революції.

Культурний розрив у Росії поглибила матеріальна нерівність у суспільстві, жебрацька бідність широких мас і непомірне багатство одиниць. Майновий ценз тих й інших розділяла величезна прірва. Тон задавав царський трон і ще більшою мірою його оточення. Імператорські палаци і парки Петербурга, вбрання царських апартаментів у Москві ще більше підкреслювали цю малохарактерну для Заходу родову рису. Контраст з бідністю і приниженістю народу був очевидним. Невипадково Г. Бьолль, ознайомившись з експонатами Оружейної палати в Кремлі, зазначив: “Коли я побачив цю дику розкіш в Оружейній, я зрозумів, чому тут відбулася революція”¹³. У зв'язку з цим дещо спірною виглядає теза А. М. Сахарова, наведена в його статті “Династія Романових”, про те, “що для всіх царів характерна невибагливість особистих запитів”¹⁴.

Не можна не помітити, що родову особливість нестримного марнотратства успадкувала і примножила радянська номенклатура післяста-

лінського періоду. Розкішний палац, споруджений у Форосі в роки зростаючої економічної кризи, що різко суперечило проголошеним у період перебудови егалітарним демократичним принципам, залишається чи не найяскравішим свідченням невикореної стійкості цієї спадкової особливості правлячої еліти нової Росії. “Номенклатурна революція” 90-х років надала синдрому нестримного марнотратства новий імпульс.

Але повернемося в 1917 р. Взяття масами Зимового палацу було не тільки примітивним намаганням “щось забрати”, але й красномовним відображенням ненависті приниженої бідноти до багатства верхів. Глибокі психологічні мотиви цих стихійних акцій яскраво висловив О. Блок: “Чому руйнують давній собор? Тому, що сто років перед тим тут ожирілий піп, гикаючи, брав хабарі і торгував горілкою. Чому шкодять улюблених серцю панських садибах? Тому, що там гвалтували і сікли дівчат: не в того пана, так у сусіда. Чому руйнують сторічні парки? Тому, що сто років під їх крилатими липами і кленами пани показували свою владу, тикати жебраку під ніс калиткою, а дурню — освіченістю”¹⁵. Метафорою соціально-психологічної структури російського суспільства напередодні революції був вислів: “На верху — сила влади, внизу — влада сили”.

Соціально-культурний феномен Лютневої революції є істотною частиною світового історичного досвіду. Причому якщо полярний матеріальний статус верхів і низів давно помічений соціологами і політологами як джерело соціального вибуху, то друга ланка цього феномена — культурна відсталість мас, як нам здається, менше враховується. Тимчасом історія Лютневої революції, її драматичний розвиток дають повчальний урок, який становитиме інтерес для країн, що розвиваються і обирають шляхи соціального прогресу.

Розвиток Лютневої революції, її поразку визначив революційний тоталітаризм мас. Це нове явище в світовій історії ХХ ст., один з відчутних наслідків “повстання мас”. Йдеться про всеохоплюючі, переважно насильницькі масові дії, що стали домінантою суспільного життя. Це характерне соціальне явище російської революції дослідив А. М. Сахаров¹⁶. Прагнення до соціальної справедливості під прапором революції переросло в соціальну обраність робітників, люмпенів. Виникла ідея соціального реваншу під девізом: “Хто був нічим, той стане всім”. Маси усвідомили свою здатність повалити монархію, і тому народ застосовував силові методи досягнення своїх цілей.

Яку ж роль відіграли народні маси в невдачі Лютневої і всієї російської революції?

“Винуватцями” російської революції різні дослідники вважали Леніна, більшовиків, інтелігенцію тощо. Все це, безсумнівно, мало певне значення, але не було найсуттєвішим. Тимчасом М. Бердяєв одним з перших відповів на це питання: “Російська революція є доля російського народу”¹⁷, визначивши тим самим винуватця страшних соціальних потрясінь у Росії. Цю ж думку висловив О. Керенський, який вважав, що “сто років рабства не тільки розбестили владу, але й знищили в самому народі усвідомлення історичної відповідальності за свою долю, за долю країни”¹⁸. А Ю. Готьє в щоденнику 1919 р. зазначив: “Небачений у світовій історії випадок, коли значний за чисельністю народ, який вважався народом великим, світовим, незважаючи на всі можливі застереження, своїми руками вирив собі могилу за вісім місяців”¹⁹.

Бар’єр на шляху соціального прогресу вбачав у поневоленому народі В. О. Ключевський. Такого висновку він дійшов, вивчаючи петровські реформи. У його лекції про Петра I читаємо: “Він сподівався грозою влади викликати самодіяльність у поневоленому суспільстві, через рабовласницьке дворянство запроваджувати в Росії європейську науку, народну

освіту як необхідну умову суспільної самодіяльності, прагнучи, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно. Спільні дії деспотизму і свободи, освіти і рабства — це політична квадратура кола...”²⁰.

Цей двовікової давнини сюжет був актуальним і в 1917 р., хоч самодержавство вже було повалене. Лютнева революція дала свободу, але її головна дійова особа — народ залишався на рівні свідомості раба, якого треба було вичавлювати по краплині.

До речі, прихід нацизму до влади в Німеччині пов’язували з Гітлером, Ніцше, Вагнером, расовою теорією Гобіно тощо. Але, зрештою, дійшли висновку про колективну відповідальність народу за злочини фашизму. Так само відбувалися пошуки історичних коренів сталінізму. Джерелом перемоги тоталітарної ідеології в СРСР було названо радянський народ. Однак цей висновок не применшує відповідальності більшовиків та їх лідерів. Ідею “однакової вини і відповідальності”, популярну останнім часом, можна підтримати лише з істотним застереженням: масштаби вини народу і його ідеологів важко порівняти. Народ виявився жертвою масового ідеологічного і фізичного насильства.

Величезна роль народної стихії у розвитку Лютневої революції була першочерговою причиною приходу до влади більшовиків у жовтні 1917 р. Більшовизм у ході революції продемонстрував вірність соціальним гаслам, близьким масам, відповідав деяким російським традиціям, що містилися в народних устремліннях. Він асоціювався з поняттям сили, а меншовики, ліберали — слабкості. Значення цієї обставини було великим. Маса приязно ставилася до культу сили, і більшовизм виступав їх прапором. Однак при цьому більшовики не стільки спрямовували революцію, скільки були її слухняною зброєю. “Більшовизм, — писав Бердяєв, — є не зовнішнє, а внутрішнє для російського народу явище, його тяжка духовна хвороба, органічна недуга...”²¹.

“Запрограмованість” успіху більшовиків у 1917 р. дає підстави вважати, що до Жовтня їх роль у революції в історичній літературі була завищеною, особливо в радянській історіографії, яка часто використовувала висловлювання Леніна. Він, зокрема, твердив: “Ми переможемо в Росії і при цьому з такою легкістю, тому що підготували нашу революцію під час імперіалістичної війни”²². Це було явним перебільшенням.

Перебільшувалася і роль Леніна на ранньому етапі Лютневої революції. Так, А. Авторханов, не наводячи будь-яких аргументів, категорично заявив, що “ні на хвилину не можна сумніватися, що більшовицька революція відбулася б вже наприкінці лютого, якби в ті дні Ленін був у Петрограді”²³.

В той час лідер більшовиків, безперечно, справив вирішальний вплив на стратегію і тактику своєї партії. Однак його діяльність у радянській історіографії висвітлювалася в контексті безальтернативності Жовтня. Особистісний підхід у такому разі відображав не стільки суть історичної дії, скільки служив возвеличуванню культу Леніна. Правильним, на нашу думку, буде інший підхід. Особисті якості Леніна мали поворотне значення для долі партії більшовиків і більшою мірою для долі революції. Спочатку це мало місце в квітні, коли він роз’єднав більшовиків з демократами, потім — у вересні-жовтні, коли він виступив проти коаліції з останніми.

Невдачу Лютневої революції слід шукати у слабкості демократичної ідеології в країні. У Росії вона не була сформульована на національному ґрунті. Тому її не можна порівнювати з ідеологією, що стала могутнім джерелом Великої Французької революції. “Діячі Французької революції, — констатував М. Бердяєв, — жили передовими ідеями того часу, ідеями Ж.-Ж. Руссо, просвітницької філософії XVIII ст. Діячі російської революції жили ідеями Чернишевського, Плеханова, матеріалістичної і ути-

літарної філософії, відсталості тенденційної літератури, не цікавилися Достоевським, Л. Толстим, Вл. Соловйовим, не знали нових рухів у західній культурі. Тому революція була у нас кризою, утиском духовної культури”²⁴. Мислитель-сучасник з гіркотою констатував “байдужість” російської інтелігенції до ідей, “ідейну відсталість широких верств російської інтелігенції”²⁵.

До 1917 р. в країні завдяки зусиллям лівих сил визріла ідея необхідності здійснення радикальних змін і навіть неминучості революції, повалення самодержавства. Однак не було ідеології про до в ж е н н я революційного прориву на демократичних засадах, філософії дальшого розвитку революції.

У той же час Лютнева революція підірвала державну ідею, традиційно сильну в Росії, пов’язану з абсолютизацією монархії. Виник вакуум державної ідеології. Що ж до демократичної ідеї, то, незважаючи на велетенський стрибок до демократії, вона тільки зароджувалася, була теоретично нерозвинута і невдовзі знищена жовтневим переворотом.

Сучасна Росія багато в чому є відтворенням соціальної конфігурації 1917 р. Політичній реформі в країні — перебудові — не передував радикальний поворот у суспільній свідомості. Суспільство, крім невеликої кількості дисидентів, було в цілому аполітичним, з тоталітарним мисленням. Влада “впала” у серпні 1991 р. до “ніг” демократії, хоч демократична ідеологія лише формувалася серед передової частини інтелігенції. Як і слідом за Лютневою революцією, розпочалися хвилювання в армії, деградація культури. Виникла “порнографія духу” (А. Вознесенський), перемогла шариковщина, вульгарність. Народилася нова, хибна семістика суспільної поведінки. Різко погіршилося матеріальне становище мас. Демократія потрапила в обійми “номенклатурної революції”.

Безумовно, в поразці Лютого “винні” помилки Тимчасового уряду: його безсилля, зволікання в проведенні реформ, недалекоглядна політика продовження війни та ін. Мала значення і велика кількість соціальних проблем, що виникли після революції. На цю обставину свого часу звернув увагу М. Вишняк. “Ніде і ніколи не було, — підкреслював він, — щоб країні доводилося одночасно розв’язувати так багато складних, нагальних питань — політичних, економічних, соціальних, національних. Ці труднощі неймовірно ускладнювала обстановка світової війни”²⁶.

Однак головним було те, що демократична альтернатива розвитку Лютого була надто малою. Маси, охоплені стихійним поривом, були далекими від таких цінностей, як держава, нація, демократія, які формуються в ході культури розвитку. Підтримка народом Установчих зборів ґрунтувалася на популістських устремліннях, а не на демократичних засадах. Величезну роль відігравали історичні традиції країни²⁷. Таким чином, Росія, як і передбачали російські мислителі, була приречена на тоталітаризм.

Сучасна Росія, як і країни, що виникли після розпаду Радянського Союзу, подібно до колишньої імперії, якій після Лютого випала “тоталітарна доля”, набуває новий тоталітарний досвід, зумовлений стійкими традиціями сталінізму і наступних часів. Безумовно, цей досвід не такий суворий, з ембріонами демократичної культури, але до справжньої демократії, подолання метастазів тоталітаризму ще далеко.

Одним з “вічних” питань історії Лютневої революції є питання про вину російської інтелігенції. До речі, в сучасній Росії часто ставиться питання про “вину” інтелігенції за перебудову і невдалі реформи. При цьому емігранти одностайно звинувачують ліберальну інтелігенцію в катастрофічності російської історії в 1917 р. Цим самим вони відповіли на суто російське питання “хто винен?” і, можливо, вгамовували ностальгію по залишеній ними країні.

Радянська історіографія заперечувала твердження емігрантів, вважаючи результат Лютневої революції закономірним торжеством марксистсько-ленінської теорії і практики. У 90-х роках історики переглянули концепцію про “вину” інтелігенції. Це знайшло відображення в книзі “История России. XX век” (М., 1996), де подано нові підходи до висвітлення російської революції. Однак, на нашу думку, автори праці дещо перебільшили революційність лібералів, їх роль у наближенні революції. Зокрема, гасло “Геть самодержавство!” напередодні 1905 р. інтерпретується як заклик до повалення царизму²⁸. Однак це гасло слід розглядати лише як протест проти сваволі самодержавства, а не як заперечення монархії.

Належною мірою не враховано в праці умонастрої лібералів на початку ХХ ст. Головним для них було розуміння того, що революційний вибух розв’яже значні анархічні сили мас, призведе до соціального хаосу. Ліберали нагадали похмурий футурологічний пасаж Ж. де Меестра про те, що Росії слід боятися Пугачова з університетською освітою, бо він зможе анархістський бунт довести до перемоги, закамуючи сутність того, що відбувається, звичними для європейця поняттями. Враховувалася небажаність революції під час війни, зокрема, застереження В. А. Маклакова, який вбачав у той час царську владу на краю провалля з ненормальним шофером. З. Гіппіус — один з лідерів столичної еліти у щоденнику залишила такий запис: “Революція під час війни — як можна її бажати? Адже вона може стати саме крахом, і не військовим, але ...перетворитися на чудовисько, на найстрашніший хаос без імені”²⁹.

Привертає увагу пізніше твердження Н. Берберової — своєрідного дзеркала емігрантських медитацій про минуле. “Величезна більшість людей між 1906 і 1916 рр. зовсім не шукала докорінних змін, — писала вона. — Вони шукали мирне оновлення країни, коли бачили, що справи на верху йдуть якраз у зворотній бік, вони їхали на час у свої маєтки відпочити й оглянутися, а деякі — “до себе в Париж” або на Рів’єру лікувати нерви”³⁰.

Саркастичним є дискурс Г. Федотова, який вважав, що до 1917 р. російська інтелігенція втратила свою революційність. “У нас революційна думка вичерпала себе задовго до можливості сходження, — писав він, — подібно до романтичної дівчинки, яка витратила свої сили в книжковій вигаданій любові, російська революційна інтелігенція витратила своє натхнення задовго до вирішального часу історії. Її зеніт припадає на сімдесяті роки”³¹. На думку мислителя, в цьому була її слабкість, що мала вирішальне значення для долі Росії.

Зваженою є оцінка Р. Пайпса: “Ліберали грали на революційній загрози і чималою мірою сприяли підготовці того, чого вони більш за все прагнули уникнути”³². Російський приклад підтвердив, що інколи підступність здобуває гору. Ліберали не бажали революції, боячись її наслідків і в той же час “розхитували човен”, щоб добитися від уряду політичних поступок.

Однак, коли революція стала фактом, вони з натхненням її сприйняли. Солідарність з Лютневою революцією і рожеві надії на майбутнє одразу висловила передова інтелігенція. У щотижневику “Русская свобода”, заснованому під час революційних подій, П. Струве писав: “Відбулася найзначніша світова подія. За короткий строк впав Микола Другий і під час свого падіння потяг за собою Романових і Російську імперію”³³. Щоправда, в цій фразі не було виправдання події. Але у тому ж органі М. Бердяєв, активний учасник революції, зазначив: “Російський народ довів, що він — великий народ і досягне великого майбутнього”³⁴. А. Гучков, виступаючи в Петроградській Думі, назвав революцію “зрілим плодом, що впав з дерева”, “підсумком діяльності сил, які виростили на російському розпушеному ґрунті”³⁵. Розумів масштабність події і пов’язував з нею світлі

мрії А. Денікін. “Перевернулася сторінка історії, — писав він у листі. — Перше враження приголомшуюче, завдяки своїй повній несподіваності і грандіозності... Повернення до попереднього немислиме. Країна одержить державний устрій, гідний великого народу”³⁶. З. Гіппіус захоплювалася першими днями “світлої, як закоханість, Лютневої революції”³⁷.

Однак уже через кілька тижнів оцінки революції істотно змінилися. Ліберали відчули її деградацію. Виник неспокій за майбутнє, розчарування — прелюдія до розгорнутої нещадної критики. Та сама Гіппіус зауважила, що вже в квітні Д. Мережковський пророче передбачав, що коловорот революції дасть владу Леніну, більшовикам³⁸. А в поетичних творах вона передрікає: “Скоро в старий хлев ты будешь загнан палкой // народ, не уважающий святыню”³⁹. Про негативні явища революції заявив О. М. Горький у “Несучасних думках”. Він писав про “безумні явища” революції, про “здичавіння” народу, про соціальний розклад суспільства. В еміграції І. Ільїн назвав революцію “лютневим безумством”. Нещадною була й оцінка П. Струве, зроблена на початку 1918 р. у збірнику “З глибини”. “Російська революція, — писав він, — виявилася національним банкрутством і світовою ганьбою”⁴⁰.

На кардинальне запитання: яка причина поразки Лютневої революції і краху російського лібералізму в 1917 р.? — історики одностайно відповідають, що лібералізм був дуже далеким від ідеології народних мас. Величезний розрив між ліберальними ідеями і умонастроями переважної частини суспільства покладено в основу невдачі ліберальної весни.

Ця ж ситуація повторилася в сучасній Росії. Народ, який нещодавно визволився від десятиріч тоталітарного рабства, сталінських і післясталінських ідеологічних метастазів, виявився не готовим до сприйняття ліберальної, демократичної ідеології, до фундаментальних змін.

Як зазначалося вище, війна відіграла величезну роль у долі Лютневої революції. Нескінченні жертви, скалічені долі, численні негоди воєнних років викликали глибоке суспільне незадоволення, антивоєнні емоції. Однак порівняно низький рівень оборонських настроїв мас зберігався. Тому актуальним стало запитання: чи була Лютнева революція антивоєнною? Певною мірою — так, якщо мати на увазі, що масовий рух перших днів революції був викликаний незадоволенням тривалою війною. Проте антивоєнний аспект нівелювався могутнім стихійним піднесенням більш широкого соціального плану, що стосувалося основ самодержавного ладу. Антивоєнні виступи мали місце до 27 лютого — дня перемоги революції. Потім Петроград охопила хвиля революційного оборонства.

За іншим політичним сценарієм розвивалися події на периферії. Тут революційні виступи, які почалися після телеграфних повідомлень про перемогу в столиці, відбулися під оборонськими гаслами. “Революція для перемоги у війні!” — таким було гасло на місцях у березні.

Сюжет про революційне оборонство періоду Лютневої революції, на наш погляд, потребує іншої інтерпретації, ніж та, що панувала тривалий час. У радянській історіографії давно утвердилася негативна оцінка цього явища тому, що воно ґрунтувалося на довірі Тимчасовому уряду, який, за планом лідера більшовиків, зрештою, мав передати владу Радам.

Однак реальна обстановка свідчила про інше. Перемога революції, в результаті чого Росія стала країною свободи і демократії, загальне піднесення викликали в суспільстві патріотичний порив і почуття необхідності захисту її завоювань від зовнішньої експансії. Високий рівень революційно-оборонських настроїв був відносно нетривалим. Під впливом мілітаристських намірів Тимчасового уряду, кризи в країні оборонські настрої мас дедалі більше зменшувалися. Але у березні-квітні 1917 р. революційне оборонство було історично виправданим явищем.

Знаменно, що на позиції оборони завоювань революції перейшли в той період українські партії і групи, хоча частина з них раніше підтримувала гасло про поразку Росії у війні. В захисті революції вони вбачали гарантію від реставрації царизму, розраховуючи спочатку отримати національну незалежність з рук Тимчасового уряду.

Революційне оборонство періоду Лютневої революції органічно пов'язане з шовінізмом часів першої світової війни. Останній з його гаслом “революція для перемоги у війні” був притаманний значній частині російських соціалістів, відображаючи масову свідомість. С. Тютюкін, спираючись на дослідження Д. Боевського 20-х років, зазначив у книзі “Война, мир, революция” (М., 1972), що “революційно-шовіністичні, а точніше революційно-“патріотичні” настрої на селі і особливо в місті були дуже сильними вже під час війни, і саме вони підготували могутній сплеск тієї революційно-оборонської хвилі, яка затопила навесні 1917 р. буквально всю Росію”⁴¹. В зв'язку з цим слушними є твердження про те, що популярні у радянській літературі оцінки Леніна і Зинов'єва про імунітет російського пролетаріату до шовінізму в період війни були явно завищені⁴².

Отже, революційне оборонство Лютневої революції відтворювало “військову психологію” мас долютневого періоду. Водночас революційний шовінізм березня-квітня 1917 р. трансформувався. Відвертий шовінізм поступився інтернаціональним мотивам, патріотизм набував більш яскравого характеру.

Чи була Лютнева революція початком громадянської війни? Таку думку сформулював Ю. Поляков: “Лютний, розкривши і загостривши класові суперечності, розв'язав насилля, пролив першу кров — і немало, започаткував громадянську війну в Росії”⁴³. Це твердження, на наш погляд, не є безспірним. Лютнева революція протягом кількох днів у столиці дійсно була кровопролитною. Однак на периферії, за незначними винятками, крові не пролилося.

У перші тижні після перемоги революції відбувалася певна національна єдність. Розквіт революційного оборонства навесні 1917 р. відображав певну злитість соціально-політичних сил країни. До речі, Ленін, який тоді повернувся в Росію і був ревним прихильником збройної альтернативи соціального розвитку, не вважав за можливе вести громадянську війну проти Тимчасового уряду і в Квітневих тезах виключив збройний шлях його повалення.

Близькою до істини була інша теза Ю. Полякова: Лютнева революція — пролог громадянської війни в Росії⁴⁴. Таке твердження є правильним, якщо врахувати, що після Лютневої революції відбувався прискорений процес поляризації суспільства. А війна розпочалася після жовтневого перевороту. На думку В. Міллера, виправдано провести розмежувальну риску між громадянською війною як процесом, а з іншого боку, як інструментом періодизації історії країни⁴⁵.

Якщо Лютний 1917 р. був у цілому без крові, то зв'язаний з ним Жовтень був революцією кривавою, жорстокою, руйнівною. Він поставив перед людством питання: чи можуть насильницькі революції бути прийнятним методом розв'язання соціальних проблем? Питання це не просте, у світовій історичній досвід практика революції до початку XX ст. увійшла, здавалося, міцно.

Революційна ідея з появою буржуазії була популярною в світовій суспільній думці. Величезну роль для сприйняття феномена революції відіграла Велика Французька революція, яка проголосила і багато в чому утвердила високі демократичні орієнтири. Вона стала своєрідним прапором епохи. Невипадково Бетховен захоплювався Наполеоном і присвятив йому “Героїчну симфонію”. Шопен назвав свій знаменитий опус “Рево-

люційним етюдом”, висловивши тим самим прагнення Польщі до національного визволення. Слідом за Французькою революцією відбулися десятки революцій.

Саме виникнення марксизму, серцевиною якого була формула “революції — локомотиви історії”, стало можливим завдяки тому, що практика і суспільна думка були начинені “революційною гарячкою”.

Революційною ідеєю була “хвора” Росія, і цей факт безперечно став одним з вирішальних чинників революції, що потрясла світ. Революційність буквально просякла російську літературу XIX ст. У духовному житті країни це означало багато, бо в жодній державі художня література не мала такого впливу на суспільство, як у Росії. У М. Бердяєва є такі рядки: ще Пушкіна “непокоїла можливість революції”, і він передбачав її характер. Лермонтов написав вірш “Настанет Год, России черный год, когда царей корона упадет”. Тютчев був занепокоєний проблемою світової революції. Нарешті, Достоевський був справжнім пророком російської революції, він викривав її духовні першооснови⁴⁶. Революція була паролем для багатьох поколінь російських громадських діячів. Переконливо звучить покайнянне твердження Л. Тихомирова: “Все, что мы читали и слухали, все говорило, что свет рухается революциями. Мы в це верили, как у рух Землі навколо Сонця”.

Однак з кінця XIX ст. зростає вплив реформістської ідеї, ліберальної ідеології. Після російської трагедії 1917—1920 рр. революційна ідея як безальтернативний шлях соціальної трансформації піддається нищівній критиці. Бердяєв категорично твердив, що “революція є малий апокаліпсис... Революція подібна до смерті”⁴⁷. Він підкреслював, що закономірність насильницьких революцій полягає в тому, що вони завершуються реакцією, революція проголошує демократію, однак намагається добитися її цілей через заперечення демократії.

Вважаємо, що заперечення “революційного зла” емігрантами інспірувалося соціальною катастрофічністю російської революції. Однак принципове засудження насильницьких революцій як методу розв’язання соціальних проблем було зроблено багатьма видатними мислителями. Ось що сказав Д. Тойнбі: “Історія показує, що насильницькі революції в минулому майже завжди викликали шалену реакцію. Вони або набували форми відновлення дореволюційного режиму в дещо більш неприємній формі, ніж до цього, або вони набували ще більш іронічної форми перетворення революційного режиму самого по собі на карикатуру на дореволюційний режим”⁴⁸.

Революційна філофема як єдиний шлях історичного розвитку була розвінчана світовою суспільною думкою і поступилася місцем новому розумінню рушійних сил соціального прогресу. Ліберальна ідеологія XX ст. висунула реформістську модель суспільних перетворень як антитезу руйнівній революційній філософії і кращий вектор світового розвитку.

Отже, досвід Лютневої революції в Росії є негативним феноменом світової історії XX ст. Однак стихійний хід історичного процесу може стати нездоланим. Криваві, руйнівні революції можуть спалахувати спонтанно. Така перспектива особливо притаманна країнам третього світу. Феномен Лютневої революції, її передісторія мають стати історичними уроками, знаковими попередженнями.

¹ Б у р д ж а л о в Э. Вторая русская революция. — М., 1967, 1971. — Т. 1—2; М и н ц И. И. История Великого Октября. — М., 1967. — Т. 1; Свержение самодержавия. Сб. статей. — М., 1970; Партия большевиков в Февральской революции. — М., 1971; Л е й б е р о в. На штурм самодержавия. — М., 1979; А в р е х А. Я. Царизм накануне свержения. — М., 1989; Х а р и т о н о в В. Л. Февральская революция в России (попытка многомерного подхо-

- да) // Вопросы истории. — 1993. — № 11—12; История России. XX век. — М., 1996 та ін. Список літератури з історії Лютневої революції див. у кн. Советская историография Февральской буржуазно-демократической революции. — М., 1979.
- ² Л е н і н В. І. Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 28.
- ³ Первая мировая война. Пролог XX века. — М., 1998. — С. 48.
- ⁴ Ф е д о т о в Г. П. Судьба и грехи России. — СПб., 1991. — Т. 2. — С. 348.
- ⁵ Б е р д я е в Н. Философия творчества, культуры, искусства. — М., 1994. — Т. 2. — С. 447.
- ⁶ С а х а р о в А. Н. Демократия и воля в нашем отечестве // Свободная мысль. — 1991. — № 17.
- ⁷ Б е р д я е в Н. Русская идея // О России и русской философской культуре. — М., 1990. — С. 261.
- ⁸ Д е н и к и н А. И. На чужбине всякое счастье отравлено тоской по России // Известия. — 1994. — 20 июня.
- ⁹ Г о р ь к и й А. М. Собр. соч. — М., 1961. — Т. 10. — С. 29.
- ¹⁰ П а й п с Р. Русская революция // Соединенные Штаты Америки. — 1993. — № 8. — С. 114.
- ¹¹ С т е п у н Ф. А. Мысли о России // Новый мир. — 1990. — № 6. — С. 220.
- ¹² Там само.
- ¹³ О р л о в а Р. Д., К о п е л е в Л. Они жили в Москве. — М., 1990. — С. 159.
- ¹⁴ Свободная мысль. — 1997. — № 7. — С. 122.
- ¹⁵ Б л о к А. А. Собр. соч. — Л., 1982. — Т. 4. — С. 235.
- ¹⁶ С а х а р о в А. Н. Революционный тоталитаризм // Свободная мысль. — 1991. — № 5.
- ¹⁷ Б е р д я е в Н. Новое средневековье // Вестник высшей школы. — 1991. — № 4. — С. 91.
- ¹⁸ Ф е р р о Н. Николай П. — М., 1991. — С. 254.
- ¹⁹ Г о т ь е Ю. В. Мои заметки // Вопросы истории. — 1991. — № 7—8. — С. 173.
- ²⁰ К л ю ч е в с к и й В. О. Сочинения. — М., 1958. — Т. 4. — С. 221.
- ²¹ Б е р д я е в Н. Новое средневековье. — С. 92.
- ²² Л е н і н В. І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 25.
- ²³ А в т о р х а н о в А. Происхождение партократии // Октябрь. — 1991. — № 2—3. — С. 154.
- ²⁴ Б е р д я е в Н. Русская идея. — С. 262.
- ²⁵ Б е р д я е в Н. Судьба России. — М., 1918. — С. 81, 88.
- ²⁶ Анатомия революции. 1917 год в России. — СПб., 1994. — С. 139.
- ²⁷ Там само. — С. 134.
- ²⁸ История России. XX век. — С. 157.
- ²⁹ Г и п п и у с З. Живые лица. — Тбилиси, 1991. — Т. 2. — С. 296.
- ³⁰ Б е р б е р о в а Н. Н. Люди и ложи. — М., 1997. — С. 18.
- ³¹ Ф е д о т о в Г. П. Указ. соч. — С. 194.
- ³² П а й п с Р. Указ. соч. — С. 84.
- ³³ Русская свобода. — 1917. — № 1. — С. 1.
- ³⁴ Там само. — С. 6.
- ³⁵ С е н и н А. С. Александр Иванович Гучков // Вопросы истории. — 1993. — № 7. — С. 81.
- ³⁶ Д е н и к и н А. И. Указ. соч.
- ³⁷ Г и п п и у с З. Указ. соч. — Т. 1. — С. 168.
- ³⁸ Там само. — Т. 2. — С. 198.
- ³⁹ Там само. — С. 146.
- ⁴⁰ Из глубины. — М., 1991. — С. 27.
- ⁴¹ Т ю т ю к и н С. В. Война, мир, революция. — М., 1972. — С. 190.
- ⁴² К и р ь я н о в Ю. И. Была ли антивоенная стачка в России в 1914 г.? // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 49.
- ⁴³ П о л я к о в Ю. Гражданская война в России: возникновение и эскалация // История СССР. — 1992. — № 6. — С. 37.
- ⁴⁴ Там само. — С. 34.
- ⁴⁵ М и л л е р В. Гражданская война: исторические параллели // Свободная мысль. — 1996. — № 1. — С. 110, 111.
- ⁴⁶ Б е р д я е в Н. Философия творчества, культуры, искусства. — Т. 2. — С. 447.
- ⁴⁷ Б е р д я е в Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 108.
- ⁴⁸ С е м е н о в Ю. И. Социальная философия А. Тойнби. — М., 1980. — С. 168.

М. М. ОЛІЙНИК (Харків)

Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу

Здобуття Україною після багатовікової боротьби реальної незалежності дало можливість розпочати перехід від командно-адміністративних, бюрократичних методів управління економікою до ринкових. У країні розпочався швидкий процес розвитку приватного підприємництва, в тому числі і в сфері промисловості. Складний процес побудови багатоукладної економіки стратегічно правильний, але тактично не завжди продуманий, і його здійснення проходить досить болісно.

У зв'язку з цим актуальним, важливим і повчальним є вивчення діяльності приватних * виробництв України в період проведення нової економічної політики та політики органів влади щодо них. На жаль, ця проблема протягом багатьох десятиліть висвітлювалася досить однобічно, з позицій "класового підходу".

Діяльність приватних підприємств базувалася на отриманні в різний спосіб прибутків, у тому числі і з використанням найманої праці. Абсолютизуючи останню обставину, більшість радянських дослідників традиційно характеризували цей соціальний прошарок як експлуататорський клас. Як правило, "непмани" зображались як спекулянти, котрі всіляко ускладнювали поступальний розвиток народного господарства. Продовжуючи традицію, започатковану економістами і публіцистами 20-х років¹, радянська історіографія постійно пов'язувала їх діяльність з економічними злочинами різних видів і форм. Відповідно до такого підходу зростання державного сектора економіки у будь-якій галузі при зменшенні ролі інших розцінювалось як досягнення. Тому насильницькі дії держави щодо приватних підприємств вважались завжди виправданими. Не випадково в самих назвах історичних досліджень з цієї проблематики переважали терміни "боротьба" і "ліквідація". Подібне трактування призводило до створення викривленого уявлення про виробничу діяльність приватного капіталу.

Широке коло питань, що стосувалися діяльності таких важливих секторів приватної ініціативи, як приватно-орендна та приватновласницька промисловість, на наш погляд, не були досліджені з достатньою повнотою.

Автор даної розвідки ставить за мету певною мірою заповнити цю прогалину.

В результаті семи років війн, проведення політики "воєнного комунізму" народне господарство УСРР (одного з найбільш розвинутих у минулому регіонів колишньої Російської імперії) було майже повністю зруйноване. Важливими чинниками проведення політики "воєнного комунізму", яка, безумовно, негативно вплинула на стан економіки України, були як деякі об'єктивні (війна, іноземна інтервенція, розруха), так і суб'єктивні фактори (очікування "світової революції" та бажання підштовхнути її хоч би й ціною занепаду власної держави і швидко побудувати нове, "безкласове комуністичне суспільство"). Тому, коли на X з'їзді та X екстерній конференції РКП(б) (березень, травень 1921 р.) було проголоше-

* Приватна промисловість в УСРР поділялася в той час на орендну (приватнокапіталістичну) та приватновласницьку цензову, нижцензову, дрібну і кустарно-ремісничу. В партійній і державній документації, періодиці та науковій літературі того періоду орендні підприємства, як і ті, що належали власникам, називали приватними. Цим узагальнюючим терміном користуємося і ми.

но про перехід до нової економічної політики з обмеженим допущенням товарно-ринкових відносин, деяким використанням приватного капіталу й ініціативи, це було сприйнято дуже неоднозначно, перш за все у партійному середовищі.

Тому в Україні впровадження в життя заходів по обмеженому розвитку приватного підприємництва розпочалося досить складно. Значну частину населення республіки та місцеві органи більшовицької партії охопила розгубленість. Вони щиро повірили в комуністичні ідеали, боролися за них у період громадянської війни і вважали політику “воєнного комунізму” правильною, найбільш оптимальною для побудови нового ладу. Про це переконливо свідчать документи партійних і радянських органів, матеріали губернських та повітових конференцій. У них, зокрема, відзначалося, що рішення партійно-державної верхівки про введення непу викликало значні суперечки². Досить часто у виступах делегатів партійних конференцій пропонувалося не допустити денационалізації підприємств чи передачі їх в оренду³. На думку багатьох, краще було б взагалі закрити їх, хоча робітники і поповнять лави безробітних, ніж “поступитись комуністичними принципами”⁴.

В деяких місцях доходило до прямого порушення партійної дисципліни і навіть засудження лінії вищих партійних органів. Наприклад, Чернігівська губернська конференція КП(б)У, що проходила одразу ж після X з'їзду РКП(б), засудила “ставку на власника, прийняту в Росії”⁵. В Харкові комісія, що перевіряла процес денационалізації, передачі в оренду млинів, “була заарештована та посаджена в підвал”⁶. На засіданні Полтавської губернської економічної наради, що проводилася 3 червня 1921 р., активно відстоювалася думка про необхідність збереження за державою якомога більше млинів, а також про те, що краще закрити їх, ніж надати можливість “експлуатувати їх приватним власникам, з денационалізацією не поспішати, відклавши вирішення цього питання на рік”⁷.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що, по-перше, не було цілковитої єдності в цьому питанні і серед вищого керівництва РКП(б) та КП(б)У. Навіть у головному органі більшовицької партії — “Правді” — з'являлися статті, автори яких попереджали проти “перебільшених очікувань від економічних заходів непу”⁸. По-друге, в зв'язку з особливостями громадянської війни в Україні (постійні військові дії, масові селянські повстання) націоналізація не була проведена протягом 1918—1920 рр. у такій мірі як у РСФРР. Тому протягом першого півріччя 1921 р. в УСРР продовжувалося виконання постанови Президії ВРНГ про націоналізацію всіх підприємств, чисельність робітників на яких перевищувала 10 чол. Показовим є той факт, що, за результатами промислових переписів, кількість ценових ** приватновласницьких підприємств у 1923 р. була меншою, ніж у 1920 р.⁹ І, по-третє, тим, що партійно-державне керівництво України на початку проведення непу було більш консервативним. Наприклад, РНК УСРР затвердила постанову “Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ” лише 8 серпня 1921 р., тобто більше ніж через місяць після появи відповідної постанови РНК РСФРР, що сам по собі є досить показовим фактом¹⁰.

І все ж більшість партійних організацій республіки схвалила новий курс. Однак, незважаючи на це, як підкреслювалося в телеграмах ЦК КП(б)У місцевим партійним комітетам, наприкінці 1921 р. і на початку 1922 р. проведення заходів непу наштовхувалося на прямий опір на по-

** Ценовими підприємствами вважалися такі, на яких працювало 16 робітників при наявності механічного двигуна, або 30 — без нього.

вітовому рівні. На це зверталась увага і в постанові Президії ЦВК УСРР від 25 серпня 1921 р.¹¹

В цілому, проводячи передачу промислових підприємств в оренду, вище партійно-державне керівництво Радянської держави мало за мету:

збільшення виробництва промислової продукції; відбудову і накопичення основного капіталу; накопичення в розпорядженні господарських органів деякого резервного фонду за рахунок орендної плати і зменшення видатків на консервацію та охорону недіючих виробництв¹².

Навіть намагаючись дотримуватися принципу конкуренції, місцеві радянські органи при вирішенні питання про передачу в оренду державних підприємств все ж у більшості випадків віддавали перевагу кооперативним організаціям. Так, у Полтавській губернії орендна плата для останніх була встановлена в два рази нижчою, ніж для приватних осіб¹³. У зв'язку з тим, що кооперативні організації отримали ряд пільг, вони були досить не вигідними (для відповідних державних органів) претендентами на оренду державних підприємств. Це привело до того, що в деяких місцях останні намагалися здати об'єкти оренди приватним особам, особливо колишнім власникам, які швидше і краще вміли налагодити виробництво і, таким чином, збільшуючи продуктивність підприємств, сплачували і більші орендні та інші платежі. Більше того, наприклад, у звіті Кременчуцького губраднаргоспу за 1921 р. зазначалося, що місцеві кооперативні організації були ще не готові до господарювання на нових засадах і дуже часто відмовлялися від оренди навіть на пільгових умовах¹⁴.

При встановленні строків оренди господарські органи звертали увагу на характер виробництва та його технічний стан, умови договору. В перші роки непу прості виробництва, як правило, здавалися в оренду на один—два роки, більш складні і зруйновані — на 3—4 роки¹⁵. Головним чином це було пов'язано з невірою в те, що нова економічна політика впроваджується "всерйоз і надовго". Наприклад, Петинський райком КП(б)У м. Харкова на своєму засіданні 21 грудня 1921 р., обговоривши це питання, в своїх рішеннях зазначав: "...Приймаючи до уваги можливі зміни економічної та політичної ситуації, треба уникати заключення довгострокових орендних договорів". Подібну позицію зайняли і багато інших районних у містах і повітових комітетів КП(б)У¹⁶.

Все це примушувало губернські господарські органи приймати іноді досить жорсткі рішення. Так, Подільський губраднаргосп на своєму засіданні 8 листопада 1921 р. запропонував повітовим економрадам закінчити процес передачі в оренду млинів протягом одного тижня¹⁷.

Ставлення місцевих господарських органів, інших владних структур до умов орендних договорів та їх виконання було досить суворим. Дуже рідко останні йшли на поступки орендарям-приватникам. Загальна економічна ситуація, становище на конкретному підприємстві, як правило, до уваги не бралися¹⁸. І це, незважаючи на те, що надходження від оренди становили суттєву частину прибутків місцевих бюджетів. Так, тільки за 1921/22 господарський рік надходження від оренди в місцеві бюджети Одеської губернії становили більше мільйона карбованців золотом¹⁹.

У зв'язку з розгортанням орендної кампанії збільшувалося навантаження на центральні господарські органи республіки, насамперед на Українську раду народного господарства (УРНГ) та постійно діючу Українську економічну раду (УЕН). Саме на першу покладалося завдання направляти і контролювати місцеві господарські установи. Досить часто УРНГ доводилося приймати рішення і з окремих конкретних питань²⁰.

Найвищим владним органом у республіці згідно з Конституцією УСРР був Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). На його адресу йшов цілий потік скарг від підприємців-орендарів на свавілля

місцевої влади, незаконну націоналізацію, конфіскацію чи реквізицію, втручання в комерційну діяльність ²¹.

Перехід до непу змінив становище буржуазних верств. Вони отримали “твердий ґрунт під ногами”. Це стало основною передумовою активного проведення першого етапу орендної кампанії, що розпочалася в УСРР у липні 1921 р. Вона проходила більш інтенсивно у порівнянні з процесом денационалізації та деякими іншими нововведеннями непу. Це пояснювалося в основному такими причинами: по-перше, багато місцевих керівників не вірили в тривалість непу і тому саботували процес денационалізації, не бажаючи нового вкорінення приватної власності; по-друге, оренда була найбільш простим методом перебудови промисловості на нові умови господарювання і в стислі строки могла надати значні надходження в загальнодержавний і місцеві бюджети.

Цим і пояснюється те, що протягом непу в Україні, як і в цілому в СРСР, орендні підприємства становили переважну більшість приватних виробництв (цензових та нижче цензу) ²².

Для вирішення численних проблем, пов’язаних з їх діяльністю, в губернських радах народного господарства були утворені спеціальні виробничо-технічні відділи. В Київському і Полтавському губраднархозах були створені спеціальні комісії для оперативного вирішення всіх проблем цього сектора промисловості. Контроль за сплатою натуральної орендної плати здійснювали спеціальні приймальні комісії при фінансово-матеріальних відділах губраднархозів. Юридичні відділи проводили експертизу орендних договорів і захищали інтереси держави у судових процесах ²³. Покращання загального стану в промисловості і сільському господарстві сприяло проведенню орендної кампанії в УСРР. Вивчення й аналіз звітів губернських рад народного господарства за 1921—1922 рр. переконливо свідчать, що при наявності підготовленого і злагодженого апарату орендна кампанія здійснювалася досить організовано і набирала дедалі більших масштабів ²⁴.

Однак були випадки, коли місцеві господарські органи без відповідних судових рішень під тим чи іншим приводом самовільно розривали орендні договори, порушуючи тим самим законодавство. Щоб припинити це свавілля, ЦВК РСФРР *** 25 серпня 1921 р. прийняв спеціальну постанову “Про заборону розторгнення договорів на оренду державних підприємств”. У ній, зокрема, констатувалося, що “не всі місцеві радянські органи засвоїли основи нової економічної політики. В них існує невірне розуміння взаємовідносин держави з орендарями. Розрив договорів, закриття цих виробництв можливе тільки згідно рішення судів” ^{24а}. Постановою також заборонялася будь-яка самовільна реквізиція майна цих підприємств.

У результаті проведення орендної кампанії на 1 жовтня 1921 р. розподіл по окремих групах орендарів у республіці був таким: приватні особи використовували 64 % підприємств, кооперативи — 22 %, артіль — 10 %, державні установи — 4 % ²⁵.

Показовим є те, що таке співвідношення склалося, незважаючи на те, що заявки приватних осіб розглядалися й задовольнялися в останню чергу, а безумовна перевага надавалася різного роду державним і кооперативним організаціям. Аналізуючи це співвідношення, слід також враховувати, що за значною часткою кооперативів та артілей також стояв приват-

*** До утворення СРСР постанови та декрети вищих органів влади РСФРР діяли на території України тільки у разі їх підтвердження та розповсюдження ВУЦВК чи РНК УСРР. Цей та інші документи вищих органів РСФРР, які будуть в подальшому використані в даній статті, були розповсюджені на Україну.

ний підприємець, який активно використовував псевдокооперативну форму виробництва²⁶.

На 1 січня 1922 р. серед орендарів було 40,1 % колишніх власників. Така велика питома вага останніх пояснювалася тим, що вони добре знали власні виробництва, могли швидше відновити їх діяльність і намагалися будь-яким шляхом закріпити їх за собою “до кращих часів”, не допустити їх зруйнування, плекаючи надію на подальшу денационалізацію. Характерним є і те, що саме ця категорія орендарів була найбільш дисциплінованою щодо своїх зобов’язань перед державою²⁷.

Орендна плата в переважній більшості цих виробництв на початку проведення нової економічної політики встановлювалась, як правило, у натуральній формі. В середньому для всіх галузей промисловості УСРР вона становила 17 % від загальної кількості виробленої продукції. Її грошовий еквівалент, отриманий у 1921 р., дорівнював 3,25 млн золотих карбованців у довоєнних цінах²⁸.

Однак слід зазначити, що розмір орендної плати по окремих губерніях був різним. Наприклад, у Миколаївській губернії орендна плата та інші внески на шкірпереробних виробництвах сягали 35–40 % виробленої продукції. Крім того, орендарі були зобов’язані передавати в розпорядження губраднаргоспу 15 % дубильних матеріалів, продавати йому ж 20–25 % готових виробів по собівартості²⁹.

Щоб гарантувати високий рівень орендної плати і зацікавити підприємців у збільшенні обсягів виробництва, губраднаргоспи встановлювали його обов’язковий мінімум у порівнянні з дореволюційним періодом³⁰. У результаті такої політики підприємці були зацікавлені виробляти більше продукції. Тим самим вони сплачували державі і більшу суму орендної плати. Наприклад, Київський губраднаргосп отримував із сірникової фабрики “Україна” щомісячні орендні натуральні відрахування, що дорівнювали всій продуктивності цього підприємства, коли воно використовувалося державою. Смолоскипидарні підприємства цього ж регіону протягом року збільшили свою продуктивність утричі³¹. Для дисциплінованих орендарів було встановлено, по суті, лише одне заохочення: при перезаключенні орендної угоди при інших рівних умовах перевага надавалась цьому підприємцю³².

Як уже зазначалося, на початковому етапі непу в 90 % випадків орендна плата встановлювалась в натуральній формі³³. Але практично відразу ж стала зрозумілою вся хибність подібної системи. Тому вже після перших обстежень орендної промисловості, комісія РПО РСФРР рекомендувала перейти від натуральної до грошової системи сплати орендних внесків³⁴. 11 листопада 1921 р. РНК РСФРР прийняла постанову “Про порядок обчислення грошової платні за право експлуатації орендованих підприємств”. Додаток до неї був затверджений 15 грудня того ж року³⁵. Розмір орендної плати встановлювався в золотих довоєнних карбованцях, сплачувався радзнаками за курсом, щомісячно обрахованому та опублікованому Наркоматом фінансів (спочатку РСФРР, потім СРСР).

Як правило, приватнокапіталістичні підприємства найбільш активно діяли в легкій, харчосмаковій галузях промисловості та в галузі переробки сільськогосподарської сировини. До 20 січня 1922 р. в оренду було здано 2500 млинів, котрі у вигляді натуральної орендної плати здали державі тільки у 1921 р. 5 млн пудів борошна³⁶.

Безумовно, бажання приватників брати в оренду підприємства саме цих галузей було не випадковим. Це пояснювалося тим, що в цих виробництвах мав місце швидкий обіг капіталу, а їх продукція завжди користувалася широким попитом. Саме в цих галузях орендні підприємства почали дуже успішно конкурувати з державними. Тому вже у

1922 р. до економічних важелів додається адміністративний тиск. Наприклад, суворі заборони для всіх державних господарських органів на помол зерна в приватних чи орендних млинах, незважаючи навіть на вигідніші умови ³⁷.

Як уже відзначалось, органи влади більш охоче йшли на надання підприємств в оренду, ніж на їх денационалізацію. Цим і пояснюється те, що у 1921—1922 рр. кількість ценових орендних виробництв в УСРР майже вдвічі перевищувала чисельність приватновласницьких. Крім того, перші, як правило, були значно більші в порівнянні з останніми. На них випускалося до 80 % продукції, яка вироблялась у приватному ценовому секторі республіки ³⁸.

Платежі, що надходили від орендних закладів, мали велике значення і для розвитку місцевих державних підприємств. Губраднаргоспи, які керували і відповідали за діяльність останніх, їх матеріальне і фінансове становище, використовували отриману орендну плату для надання короткотермінових позик підконтрольним державним підприємствам для збільшення їх обігових коштів, розширення виробництва, модернізації устаткування й обладнання ³⁹.

Прибутковість комунального міського господарства теж, значною мірою, визначалася надходженнями за виробничу оренду приміщень. Так, загальна сума прибутків від комунального господарства УСРР з 1 січня по 1 жовтня 1922 р. становила 12 110 000 крб. золотом. Плата ж за виробничу оренду приміщень сягала 34 441 700 крб. ⁴⁰

У той же час, не можна не зупинитись і на недоліках та прорахунках, прямих зловживаннях у процесі передачі підприємств в оренду. Так, не завжди складалися описи майна виробництв, які передавалися в оренду. Деякі орендарі, використовуючи це з метою швидкого збагачення, продавали цінне устаткування й обладнання, що призводило до занепаду і руйнування багатьох підприємств ⁴¹.

Бажаючи швидко збагатитися, в ряди орендарів, підприємців-приватників намагалися потрапити люди з авантюристичними нахилами, карним минулим. Багато з них організовували “власну справу” лише для того, щоб отримати можливість користування державним кредитом або для спекуляції під “солідною вивіскою” ⁴². Часто в них не було не тільки необхідного капіталу, щоб відновити діяльність підприємств, а й навіть коштів для заключення орендної угоди. Єдине що їх цікавило — це наявність цінного устаткування, сировини, напівфабрикатів, які можна було б продати. Намагаючись будь-яким чином заключити орендну угоду без складання опису майна, що їм передавалося, вони йшли на підкуп партійних і державних працівників ⁴³.

У зв'язку з цим партійно-державні органи направили на місця кілька директив і циркулярів з вимогами негайно посилити боротьбу з цими явищами. Виконуючи їх, УРНГ направила в губернські раднаргоспи спеціальну інструкцію про порядок здачі в оренду підприємств і повернення їх державі ⁴⁴.

Вважаємо, що потрібно зупинитися ще на двох принципових моментах у діяльності приватної промисловості. По-перше, в тих умовах сфера торгівлі з точки зору прибутковості була значно вигіднішою, ніж ведення виробництва. І будь-який підприємець намагався всіма методами (в тому числі і незаконними) збільшити прибутковість підприємства. На жаль, не було створено належних економічних механізмів (податкові, кредитні та ін.) для заохочення вкладання капіталів саме у виробництво ⁴⁵. По-друге, як уже зазначалося, владні кола в оренді вбачали сприятливу, з їх точки зору, альтернативу денационалізації. В той же час, оренда напівзруйнованих виробництв із застарілим устаткуванням та обладнанням не могла не

бути “хижацькою” за своїм характером. Завжди існує об’єктивна різниця у ставленні до підприємства його власника або тимчасового орендаря. Це посилювалося ще і невизначеністю суспільно-правового становища підприємця⁴⁶.

В цілому розвиток приватнокапіталістичної та приватновласницької промисловості породив для центральних і місцевих органів влади багато нових складних проблем. Одна з них — більш висока заробітна плата в приватному секторі⁴⁷.

В другий період проведення нету (1923—1926 рр.) державні органи почали розробляти нові підходи до приватних виробництв: збереження і розвиток цих підприємств у тих галузях, де їх діяльність може бути корисною в цілому для держави (виробництво цегли, інших будівельних матеріалів тощо). Але при цьому власники повинні вже були вкладати в справу власні кошти, а не йти по шляху “хижацької оренди.” Тому, як заявлялось, умови всіх угод мали бути перевірені і при необхідності змінені у бік “комерційної виправданості для держави.”

Враховуючи негативний досвід першої орендної кампанії 1921—1922 рр., під час проведення нової (1922—1923 рр.) з’явилися принципово нові моменти. Якщо під час першої основна увага зверталася на якомога більше нагромадження губраднаргоспами коштів і використання їх у вигляді обігового капіталу державних підприємств, то тепер найважливішим завданням була визначена господарсько-відбудовна функція.

На 1 жовтня 1923 р. в УСРР в оренду було передано 57 % підприємств, виділених в орендний фонд республіки державними органами. Як і раніше, приватний капітал намагався взяти під свій контроль насамперед підприємства харчосмакової і шкірпереробної галузей. Не відбулось істотних змін і в складі орендарів. На той час 80 % орендних виробництв використовувалися приватними особами, 14 % — державними установами, 6 % — кооперативними організаціями⁴⁸.

Досвід 1921—1922 рр. показав, що значна кількість підприємств і виробництв використовувалася без належного вивчення їх фінансово-економічного та матеріально-технічного стану. Щоб ліквідувати цей суттєвий недолік, за розпорядженням УРНГ, в усіх губерніях були створені спеціальні комісії для вивчення економічних перспектив усіх наявних підприємств. Вивчивши стан 3270 підприємств, ці комісії дійшли висновку, що 649 (близько 20 %) виробництв треба ліквідувати, 786 (майже 25 %) — денационалізувати, 486 (близько 15 %) — зняти з обліку, 838 (або 27 %) — здати в оренду⁴⁹.

Проведена робота мала позитивне значення для подальшого розвитку промисловості в республіці. Держава звільнилася від фінансового і матеріального забезпечення нерентабельних, збиткових, непрацюючих підприємств, отримала значну економію коштів, які витрачалися на їх охорону. Завдяки діяльності приватновласницьких і орендних підприємств держава отримувала досить важливу для неї товарну масу, зменшувалося безробіття. Крім того, надходили значні кошти за рахунок податків на прибутки та орендної плати, які щороку зростали. Так, якщо у 1922 р. орендна плата в УСРР становила 571 130 000 крб. золотом, то в 1923 р. — 850 437 000 крб⁵⁰.

Слід звернути увагу ще на одну обставину. В той період вищі державні та партійні органи розгорнули активну кампанію по підвищенню якості промислової продукції. На державних і кооперативних підприємствах продукція, особливо та, що була розрахована на селянський попит, була дуже низькою. Якість продукції приватників була в цілому вищою і користувалася значно більшим попитом не тільки сільського, а й міського населення⁵¹.

В цілому з 1921 р. по 1925 р. приватний сектор у СРСР, у тому числі і в нашій республіці, розвивався досить динамічно як по зростанню кількості підприємств, чисельності працюючих на них, так і по виробництву продукції. Товарний голод у країні, який в ці роки постійно посилювався швидко зростаючою купівельною спроможністю села (що значно зміцніло в період непу), змусив вищі партійно-державні органи СРСР змиритися з необхідністю не тільки зберегти, а й зняти деякі обмеження з подальшого розвитку цього сектора ⁵².

Цікаво, що, незважаючи на податковий тиск, який мав тенденцію до постійного зростання, приватники отримували значно більше прибутків порівняно з державними підприємствами. Це пояснюється, головним чином тим, що продуктивність праці працюючих у цьому секторі була вищою. За даними обслідування Держплану УСРР, вартість виробленої продукції на одного робітника в державній промисловості у 1925/26 господарському році становила 2344 крб., а в приватній, відповідно — 4 463 крб. ⁵³

Як бачимо, вона була майже вдвічі більшою саме в приватному секторі виробництва. При цьому слід враховувати й те, що підприємці, щоб менше сплачувати податків, намагалися будь-яким чином приховати реальний обсяг виробленої продукції. В радянській історіографії це пояснювалося тим, що приватники були зайняті більше виробництвом предметів розкоші та товарів широкого вжитку. Це дійсно мало місце. Однак основні причини були іншими. У приватних підприємствах (і це визнавали навіть партійні і державні органи) був значно краще організований виробничий процес, вища дисципліна і кваліфікація тих, хто працював і тих, хто керував. Крім того, там менше було зайнято адміністративного персоналу, допоміжно-підсобних працівників, більш ефективно використовувалися сировина, інші матеріали, наявні транспортні засоби ⁵⁴.

У той період у багатьох орендних і приватновласницьких підприємствах проводилася велика робота по їх модернізації, розширенню виробництва. З цією метою проводився ремонт і заміна устаткування, купувалося, в тому числі і за кордоном, нове обладнання, були випадки нового будівництва. Так, у Харкові був побудований новий (один з найбільших в республіці) приватний паровий млин.

У 1922—1926 рр. серед вищого партійно-державного керівництва СРСР велися дискусії щодо можливих перспектив приватного виробництва, котрі знаходили своє відображення в друкованих матеріалах. Точку зору великої частини керівників у сконцентрованому вигляді сформулював у своїй праці “Приватний капітал в СРСР” Ю. Ларін. На його думку, приватна промисловість повинна бути доповненням до державної; приватний капітал у промисловості має бути повністю підпорядкований державній індустрії; його діяльність слід координувати єдиним народногосподарським планом; приватник повинен бути обмежений у своїх “експлуаторських бажаннях (як щодо робітників, так і споживачів)”.

Конкретизуючи постанови ЦВК і РНК СРСР 1922—1923 рр., що були спрямовані на полегшення умов діяльності підприємців у сфері промисловості, ВРНГ СРСР видала ряд інструкцій. В останній з них (10 вересня 1924 р.), зокрема, зазначалося: “При вирішенні питання про оренду треба віддавати перевагу при інших рівних умовах тим орендарям-приватникам, котрі візьмуть на себе зобов’язання провести дообладнання виробництва, налагодити виробництво найбільш важливої для держави продукції. Щоб покласти край хижачькій оренді, треба уникати дуже малих строків (до 1 року). Найтриваліший строк оренди встановити на рівні 12 років” (раніше було 6) ^{54а}.

Спекулятивний елемент, який діяв у сфері приватно-орендної та приватновласницької промисловості в перші роки непу, через деякий час, ко-

ли були встановлені належний контроль за виробничими зобов'язаннями та охорона державної власності, її покинув. Залишилися солідні підприємці, які намагалися взаємовигідно працювати в умовах радянської дійсності.

На цьому етапі партійно-державне керівництво УСРР підтримувало прагматичну лінію провідних економістів ВРНГ і Держплану СРСР, які наголошували на необхідності збереження на порівняно довгий строк приватної промисловості. Вони також пропонували доповнити орендні угоди рішенням, у відповідності з яким все наново збудоване під час оренди могло перейти у державну власність тільки після закінчення її строку і на деяких сприятливих для орендаря умовах. Це було спрямовано не тільки на краще використання наявних виробничих площ, а й на їх нове будівництво⁵⁵.

На думку авторів цих рекомендацій, найбільш бажаною й необхідною була б участь приватного капіталу і підприємців у розвитку та діяльності тих галузей економіки, які були забезпечені значними запасами сировини. Держава відчувала потребу в продукції, отриманої в результаті її переробки, але не мала необхідних виробничих потужностей і коштів. Зокрема, це було крохмале-патокове і гуральне виробництво, цегляне, обробка грубої вовни тощо. В той же час будівельна комісія ВРНГ СРСР на своїх засіданнях відмічала, що процес переходу приватного капіталу в цю галузь не був достатньо продуманим і підкріпленим податковими та іншими важелями. В результаті, наприклад, у виробництві цегли це призвело до серйозної конкуренції з держпромисловістю та часткової дезорганізації галузі⁵⁶.

В рекомендаціях багато уваги приділялося створенню більш сприятливих умов для діяльності орендних підприємств. Вони по вартості виробленої продукції продовжували домінувати в приватній промисловості фабрично-заводського типу. Але резерви їх розвитку, на думку членів цих комісій, були ще далеко не вичерпаними. У зв'язку з цим пропонувалися такі конкретні рекомендації, спрямовані на подальший розвиток орендних виробництв:

- законодавчо упорядкувати умови розторгнення орендних угод, щоб це можливо було тільки після відповідного судового рішення;

- зменшити орендні платежі і зробити більш сприятливими для підприємців інші умови їх діяльності: знизити ставки по банківських кредитах, транспортні тарифи;

- домогтися повного виконання орендних угод як з боку підприємців, так і державних органів, щоб перші були впевнені в своєму майбутньому, ввести систему заохочень для найбільш дисциплінованих з них;

- подовжити строки оренди.

В цілому позитивно оцінюючи розвиток і діяльність підприємств приватного сектора, обґрунтовувалася необхідність проведення такої соціальної, економічної і законодавчої політики, яка б сприяла підвищенню ефективності їх діяльності. Так, рекомендувалося покращити забезпечення приватних підприємств усіх видів необхідними матеріалами, в тому числі і по імпорту, розширення їх кредитування, збереження і введення нових пільг тим підприємцям, які реалізовували свою продукцію через державну і кооперативну торговельну мережу⁵⁷.

Період 1926—1929 рр. отримав у радянській історіографії назву “наступ на капіталістичні елементи по всьому фронту”. І це дійсно відповідало тодішнім політико-економічним реаліям. З 1924/25 й, особливо, 1925/26 господарських років починається поступовий процес обмеження приватно-орендної та приватновласницької промисловості. Насамперед це стосувалося виробництв харчосмакової і деяких інших галузей промисловості⁵⁸.

В результаті такої політики почалося різке скорочення приватного виробництва та зниження його відносної й абсолютної питомої ваги в народному господарстві в цілому⁵⁹.

Все це підкріплювалося відповідними партійними документами, в яких проводилась ідея про вичерпання резервів розвитку приватного виробництва.

Однак у той же період з'являються праці відомих радянських економістів, в яких проводиться думка, що приватне підприємництво в промисловості далеко ще не вичерпало своїх резервів. Але, оскільки держава значно посилила податковий тиск на нього, то воно вимушене було переходити в тіньову сферу. В зв'язку з цим держава втрачала значні кошти на зменшенні податкових надходжень від цих виробництв⁶⁰.

Незважаючи на це, податкова політика щодо приватних підприємств стала більш жорсткою. Це призвело до значної кількості банкрутств у цьому секторі, як реальних, так і штучно організованих власниками. Почала різко зростати кількість напівлегальних приватних виробництв різних форм. Навіть такий відомий апологет воєнно-комуністичних методів як Ю. Ларін звертав увагу на непередуманість податкової системи. Він, зокрема, наголошував: "При такій податковій системі, котра надає суттєву перевагу торговцям перед промисловиками, капіталіст, звичайно, віддає перевагу роздатковій системі, а не відкритій організації майстерень"⁶¹.

Вже на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.) під час обговорення економічного становища зазначалося, що в 1925 р. у розвитку вітчизняної економіки в основному вдалося наблизитися до показників 1913 р. Це відбулося завдяки переходу її діяльності на засади нової економічної політики. В той же час відмічалося, що соціалістичне будівництво проходить у постійній боротьбі з приватним капіталом. Його абсолютне зростання при відносному падінні його ролі в економіці країни кваліфікується як небезпека і тому ставиться завдання забезпечити перемогу соціалістичних господарських форм над приватним капіталом. У публіцистичній літературі позиція провідних економістів про необхідність надання приватникам деяких пільг у разі переведення ними капіталів з торгівлі у промисловість проголошується неправильною і капітулянтською⁶².

Ще більш рішуче це питання ставиться на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.). У його рішеннях вже поставлено завдання повного витіснення з економіки країни приватного сектора, а також ще більшого посилення боротьби з буржуазними впливами в сфері ідеології, науки, культури. У вищих господарських органах СРСР починається активний пошук і боротьба із "засиллям правих опозиціонерів".

Наслідком цього стала поява в публіцистичних творах і працях економістів військової термінології щодо орендарів, власників, підприємців і в цілому до приватного сектора: "ворог", "замаскований ворог", "відступ", "наступ", "необхідність посилення військових дій". В економічних працях з'являється теза про можливість і необхідність втручання в приватно-власницькі взаємовідносини, корегування політики держави до приватного сектора в залежності від конкретного моменту. Падіння його ролі, абсолютної і питомої ваги в економіці країни кваліфікується як позитивне явище, без врахування негативних наслідків цього. Висуваються пропозиції про експропріацію непланових капіталів⁶³.

Внаслідок цього в діяльності окремих приватних підприємств дедалі частіше простежуються ознаки економічних злочинів. Це головним чином нелегальна закупівля сировини, надмірні надбавки на собівартість продукції, приховування обігів, таємне співництво, експлуатація кустарів та фіктивна калькуляція. Наприклад, приватна фірма "Металокраска" (м. Київ), орендуючи колишній 4-й державний завод, використовувала

штамп “4-й державний завод”, орендований т-м “Металокраска”. Користуючись ним, вона іноді під штамп підкладала папір і слова “орендований і т. ін.” не відбивалися. Тобто в такий елементарний спосіб фірма виступала як державне підприємство, систематично використовуючи всі можливості. Діставала дефіцитні напівфабрикати як для потреб держзаводу, перепродавала їх, видаючи за результат власного виробництва, змінюючи оформлення⁶⁴.

Київське приватне рибопереробне об'єднання “Продриба”, організоване в 1925 р. з позиченим капіталом в 19 тис. крб., у результаті своєї успішної діяльності уже у 1927 р. мало 140 тис. крб. своїх обігових коштів та власні промисли. Це було досягнуто завдяки різним махінаціям: не всі операції проводилися через бухгалтерію, відправка і реалізація товарів оформлялася на підставних осіб, неправильно заповнювалися декларації, власники сплачували податки із сум, що не перевищували мільйона крб. обігу на рік, за фактичного — в 3,5 млн крб.⁶⁵

РНК і ВРНГ СРСР, виконуючи рішення партійних з'їздів та реагуючи на численні звернення керівників державних підприємств, почали проводити лінію на обмеження діяльності приватного сектора. З цією метою вони збільшували податки з приватних і орендних підприємств, транспортні тарифи, ставки банківських кредитів, ціни на сировину, матеріали, устаткування та інше, яке приватники купували в державних підприємств та організацій. Приватний виробник, у свою чергу, шукав шляхів для ухилення від сплати податків. Найбільш поширеними серед них були: негласна участь у виробництві; перереєстрація підприємств перед сплатою податків; фіктивний розпродаж майна підприємств; організація псевдокооперативів⁶⁶.

Показовим є той факт, що одночасно з наступом на приватне підприємництво швидко розповсюджувалося таке явище, як хабарництво у державному апараті. Якщо з 1924 р. кількість судових справ після сплеску початкового періоду непу починає зменшуватися, то з 1927 р. — різко зростає. І це зрозуміло, якщо враховувати зміни в соціально-економічній та політичній сферах. Світовим досвідом доведена пряма залежність корупції в держапараті від збільшення заборонювальних бюрократичних заходів.

Наприклад, у 1928 р. великий київський лісопромисловець, бажаючи закупити виділений Михайлівському державному кінзаводу ліс на пні, використовує для цього Ново-Гребляньський сільський комітет взаємодопомоги. Від імені останнього приватник закуповує всю деревину. Характерно, що угода на 75 тис. крб. підписана в той час, коли весь капітал Ново-Гребляньського комітету становив 500 пудів жита. Від цієї операції приватник отримав близько 40 тис. крб. чистого прибутку⁶⁷.

Нова політика щодо приватного підприємництва особливо негативно позначилася на його розвитку в УСРР. У документах вищих партійних, державних, господарських органів республіки, які раніше порівняно прихильно ставилися до діяльності приватного виробництва, головним стає не економічна доцільність, а ідеологічний підхід, зокрема, форма власності того чи іншого підприємства. Наприклад, у листі РНГ УСРР місцевим господарським установам від 1 жовтня 1926 р. підкреслювалося, що визначення розміру орендної плати повинно мати диференційований, класовий характер. Для державних і кооперативних організацій він має бути значно меншим у порівнянні з приватниками⁶⁸.

Відповідно починають діяти і місцеві партійні та державні органи. Керуючись ідеологічними мотивами, вони дедалі частіше почали порушувати радянське законодавство щодо підприємства і виробництв приватного сектора. Звичайним стає невиконання умов орендних угод, договорів на закупівлю сировини та продаж готової продукції з боку радянських органів, державних і кооперативних підприємств тощо⁶⁹.

В Радянській державі розгорнулася широка пропагандистська кампанія про можливість і необхідність відмови від непу та ліквідації приватного підприємництва в усіх його формах. Причому це висувається й обґрунтовується як самоціль, без огляду на економічну доцільність, без врахування можливих негативних наслідків. Наприклад, партійно-державне керівництво СРСР, впроваджуючи приватне підприємництво, вимушене було це робити ще й тому, що це допомагало зменшенню безробіття. Так, на 1 березня 1930 р. в УСРР було зареєстровано 200 тис. безробітних. Форсована ліквідація приватного підприємництва значно збільшила їх чисельність, особливо у таких великих містах України, як Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ⁷⁰.

Методи наступу на приватне підприємництво були різними. Один з них — під будь-яким приводом (часто надуманим) розрив договорів на оренду державних підприємств. Розпочинається процес націоналізації відроджених і відбудованих приватниками виробництв під приводом вимог повної сплати усіх податків з величезними штрафами, іноді за кілька років їх заборгованості. Майже одразу цей процес беруть під свій контроль органи зловісного ДПУ. Аналіз вивчених джерел свідчить, що 1929/30 господарський рік став останнім у легальній діяльності приватних ценових промислових підприємств УСРР. Висувалися навіть пропозиції доповнити лозунг “ліквідації куркульства як класу” лозунгом “ліквідації непманів як класу”. Навіть у радянській історіографії визнавалося, що відмова від основних принципів непу відбулася раніше, ніж була побудована належна матеріально-технічна база⁷¹.

Так, у 1929/30 господарському році на село було завезено значно менше промислових товарів, ніж за попередній рік. Ринкові фонди найбільш потрібних споживачу промислових товарів з 1930 р. по 1932 р. зросли лише на 1,5 %. У зв’язку з цим різко зменшилася вартість грошової маси, обсяг якої за 5 років збільшився у 5 разів, головним чином за рахунок емісії⁷². В результаті такої політики значно погіршилася ситуація на споживчому ринку, виник дефіцит, який існував у СРСР майже протягом його всієї історії, що одразу породило невдоволення широких верств населення⁷³.

Одночасно посилюється й ідеологічне прикриття цієї нерозумної політики. Активізується компрометація діячів “правого ухилу”, пошук “шкідників”, “зовнішніх і внутрішніх ворогів”, а це вело до подальшого утвердження тоталітарного режиму.

В кінцевому підсумку це означало відмову від товарно-ринкових відносин і перехід до командно-адміністративних (директивних) методів керівництва економікою. Життя довело, що це було величезною помилкою, яку сьогодні намагаються виправити не тільки в Україні, а й в інших країнах Східної Європи та СНД.

⁷⁰ Л а р и н Ю. Капиталистическая промышленность, ее рабочие и наша установка // Большевик. — 1921. — № 11—12; К у п е р м а н О. Социально-экономические формы промышленности СССР. — М. — Л., 1929; Л о м о в Г. Работа среди рабочих частных предприятий. — М., 1927; Б е л к и н Г. Рабочий вопрос в частной промышленности. — М., 1926; Б у я н о в В. А. О работе профсоюзов на частных и концессионных предприятиях. — М. — Л., 1927; Частный капитал в народном хозяйстве СССР. — М., 1927; История социалистической экономики СССР. — Т. 2. — 3. — М., 1976—1977; К о п а л к и н В. М. Частная промышленность СССР. — М., 1927.

⁷¹ Держ. арх. Донецької області (далі — ДАДО), ф. 1, оп. 1, спр. 379, арк. 100—120; спр. 399, арк. 27—61.

⁷² Российский государственный архив экономики (далее — РГАЭ), ф. 3429, оп. 1, спр. 335, арк. 122.

⁷³ Держ. арх. Полтавської області (далі — ДАПО), ф. Р-3873, оп. 1, спр. 16а, арк. 4; Держ. арх. Харківської області (далі — ДАХО), ф. 1, оп. 1, спр. 360, арк. 7, 176.

- ⁵ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее — РЦХИДНИ), ф. 17, оп. 13, спр. 1220, арк. 2.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 34, оп. 3, спр. 335, арк. 2.
- ⁷ ДАПО, ф. Р-3873, оп. 1, спр. 16а, арк. 4.
- ⁸ Правда. — 1921. — 16 лип.; Л а р и н Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики. — М., 1923. — С. 177.
- ⁹ Ч е р н о м о р с к и й М. Н. Распределение промышленных заведений по социальным секторам в первые годы нэпа (по материалам переписи 1920 и 1923 гг.) // История СССР. — 1958. — № 6. — С. 100; Л а р и н Ю. Указ. соч. — С. 138.
- ¹⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925). Сборник документов. — К., 1964. — С. 82; Известия ВЦИК. — 1921. — № 149.
- ¹¹ Известия ВЦИК. — 1921. — № 199; ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 819, арк. 44—49.
- ¹² Г о р о д и с с к и й Д. А. Аренда государственных промышленных заведений и необходимость ее изменения // Плановое хозяйство. — 1926. — № 10. — С. 77.
- ¹³ Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925). — Х., 1961. — С. 55.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 385, арк. 15; ДАПО, ф. Р-3886, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1433, арк. 129, 227.
- ¹⁶ Там же, ф. 34, оп. 3, спр. 296, арк. 12; ДАХО, ф. 15, оп. 1, спр. 8, арк. 50.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 296, арк. 25.
- ¹⁸ Держ. арх. Одеської області (далі—ДАОО), ф. 3, оп. 1, спр. 620, арк. 13; ДАПО, ф. Р-1619, оп. 1, спр. 125, арк. 546.
- ¹⁹ ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 620, арк. 14.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 772, арк. 6, 7, 10, 13, 47.
- ²¹ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 742, арк. 71, 77, 91, 117, 119, 137; спр. 781, арк. 17, 37, 49, 64, 67.
- ²² Частный капитал в СССР. — М., 1927. — С. 53.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 450, арк. 79, 80, 81; оп. 4, спр. 710, арк. 28; спр. 1026, арк. 56; ДАПО, ф. Р-3886, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- ²⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1483, арк. 129, 201, 227.
- ^{24а} Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 2—3. — С. 44.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Р о з е н ф е л ь д Я. С. Промышленная политика СССР (1917—1925). — М., 1928. — С. 503.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 1023, арк. 84; М и л ю т и н В. П. История экономического развития СССР (1917—1927). — М., 1928. — С. 313.
- ²⁸ Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 2—3. — С. 48.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 710, арк. 28; спр. 1026, арк. 56.
- ³¹ Я н а у В. Некоторые данные о состоянии промышленности Правобережья // Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 4—6. — С. 109.
- ³² ДАДО, ф. Р-2346, оп. 1, спр. 60, арк. 23.
- ³³ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 758, арк. 382; спр. 761, арк. 321; оп. 4, спр. 1026, арк. 62.
- ³⁴ На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921—1923. — Вып. 3. Промышленность. — М., 1923. — С. 76.
- ³⁵ Известия ВЦИК. — 1921. — № 275, 292.
- ³⁶ Социалистическое строительство на Житомирщине (1921—1941). (Документы и материалы). — Житомир, 1983. — С. 25; Социалистическое строительство на Черниговщине (1921—1941). (Документы и материалы). — Чернигов, 1983. — С. 30; РГАЭ, ф. 3195, оп. 1, спр. 2148, арк. 3—4; Профессиональная жизнь. — 1922. — № 4. — С. 19.
- ³⁷ ДАДО, ф. Р-1146, оп. 1, спр. 229, арк. 76; Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — М., 1927. — С. 30—31.
- ³⁸ История социалистической экономики СССР. — М., 1977. — Т. 2. — С. 174; Л е в и н А. Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму. (Государственный капитализм и частный капитализм). — М., 1967. — С. 61.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 1026, арк. 56; ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 620, арк. 14.
- ⁴⁰ К о в а н ь к о П. П. Финансы крупных городов Украины // Хозяйство Украины. — 1925. — № 9. — С. 96.
- ⁴¹ К о н д у р у ш к и н И. С. Частный капитал перед советским судом. — М. — Л., 1927. — С. 69; Л е в и н А. Я. Указ. соч. — С. 58.
- ⁴² К о л е с н и к о в Л. Лицо классового врага. — М. — Л., 1926. — С. 27.
- ⁴³ М о р о з о в Л. Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле: 20-е — нач. 30-х гг. — М., 1978. — С. 75—78; Ф е д ю к и н С. А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. — М., 1977. — С. 24—25.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 450, арк. 78.
- ⁴⁵ Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — С. 79.
- ⁴⁶ Г о р о д и с с к и й Д. А. Указ. соч. — С. 72.
- ⁴⁷ РГАЭ, ф. 3429, оп. 1, спр. 2861, арк. 122.
- ⁴⁸ Там же.

- ⁴⁹ Промышленность Украины. — 1924. — № 19. — С. 52.
⁵⁰ Хозяйство Украины. — 1924. — № 16—17. — С. 37.
⁵¹ РГАЭ, ф. 3429, оп. 3, спр. 668, арк. 31, 70, 96.
⁵² К о п а л к и н В. М. Частная промышленность СССР. — М., 1927. — С. 24.
⁵³ Там же. — С. 209.
⁵⁴ Г у х м а н Б. А. Производительность труда и заработная плата в промышленности СССР. — М. — Л., 1925. — С. 162.
^{54a} ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 17.
⁵⁵ Там же, арк. 21.
⁵⁶ РГАЭ, ф. 5751, оп. 1, спр. 15, арк. 71, 264, 265.
⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 26.
⁵⁸ Ф р о л о в А. Работа партии на частных предприятиях. — М., 1926. — С. 9.
⁵⁹ К у п е р м а н О. Социально-экономические формы промышленности СССР. — М. — Л., 1929. — С. 74.
⁶⁰ Н а у м о в Н. Кодекс законов о труде и промышленность // Народное хозяйство Украины. — 1923. — № 1—3. — С. 162.
⁶¹ Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — С. 153.
⁶² А р с к и й Р. Как бороться с частным капиталом. — Л., 1927. — С. 39.
⁶³ С т р у м и л и н С. Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. — 1926. — № 9. — С. 110.
⁶⁴ Б р о н е в и й А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу. — Х., 1929. — С. 46.
⁶⁵ Там же. — С. 47.
⁶⁶ Ф а б р и ч н ы й А. Частный капитал на пороге пятилетки. Классовая борьба в городе и государственный аппарат. — М., 1930. — С. 41.
⁶⁷ Б р о н е в и й А. Назв. праця. — С. 42.
⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 1241, оп. 1, спр. 3, арк. 80.
⁶⁹ ДАПО, ф. Р-1241, оп. 1, спр. 3, арк. 80.
⁷⁰ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 26, спр. 91, арк. 40.
⁷¹ Новая экономическая политика. Материалы Всесоюзной научной сессии. — Вып. 1—2. — М., 1971. — Вып. 1. — С. 76.
⁷² Там же. — С. 15, 90.
⁷³ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 26, спр. 31, арк. 66.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. В. ШЕВЧЕНКО (Миколаїв)

Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні

Останнім часом “Український історичний журнал” почав порушувати проблему сучасного стану вітчизняної історичної науки. У ряді публікацій, вміщених на його шпальтах, автори визнають необхідність критичного засвоєння досвіду західної історіографії у справі розробки національної моделі української історії та інтегрування її у всесвітню. Серед першочергових завдань вітчизняних істориків — оновлення методології історичної науки і запровадження нових міждисциплінарних дослідницьких методик, які синтезують досягнення гуманітарних наук: соціології, психології, демографії, антропології, географії. Свого часу вони були успішно використані істориками “ нової історії”, започаткованої французькою школою “Анналів”¹.

Саме її представники, поставивши перед собою завдання перетворити історію в основну синтезуючу науку про людину, звернулися до минулого різних соціальних верств і груп та їх вкладу у розвиток соціуму, не залишили поза увагою і “жіночу історію”, яка до того часу розвивалася у руслі аматорських студій про роль видатних жінок і не виходила за рамки біографічного напрямку. Причини її появи, а також аналіз теорії і методу стали предметом вивчення російської дослідниці Л. П. Рєпіної².

Гендерна історія (від англійського Gender — стать) розглядається нею і як спадкоємниця “жіночої історії”, започаткованої науковими студіями минулого століття, присвяченими жінкам³. Історія жінок, становлення якої пройшло кілька етапів, пережила швидку трансформацію — від історії видатних жінок, що мали відверто популярний і нерідко публіцистично-феміністичний характер. Друга стадія жіночих студій (30—50-ті роки) характеризується появою спеціальних досліджень біографічного напрямку. Однак і в цьому випадку жінка розглядалася хоча і в контексті її громадської діяльності і політики, але переважно як декор на фоні чоловіків з описами пікантних подробиць стосунків видатних політиків з жіноцтвом.

Якісно нових рис жіноча тема набула у рамках сформованої у 60—70-ті роки “ нової соціальної історії”, яка запозичила методи і прийоми досліджень соціальних наук, головним чином соціальної психології та антропології. Її прибічники зацікавилися історією жінок, слушно визнаючи, що вивчення минулого, як і аналіз сучасності, повинні спиратися на інформацію про становище та вклад обох статей у господарську, духовну і культурну сферу.

Саме ця мета — написати “жіночу історію”, що повернула б слабку статтю в історичний процес і не тільки видатних її представниць, а й пересічну жінку—матір, господиню і дружину з її світом цінностей привела до переродження “жіночої історії” наприкінці 60-х — на початку 70-х років у нову, що згодом дістала назву гендерної. Її прибічники розглядають всесвітню історію як історію переважно чоловічої цивілізації (his history — його історія), що має бути доповнена (her history—її історією). Зосередив-

шись на вивченні історично сформованих відносин між чоловіками і жінками у патріархальних структурах класових суспільств, вони використовували нову категорію аналізу соціальних відносин, названу гендером. З допомогою цієї специфічної категорії дослідники не тільки подолали домінуюче уявлення про виключно біологічну природу соціальних ролей статей, а й підійшли до розуміння необхідності вивчення історії жіноцтва у контексті взаємовідносин між статями.

Гендер, визнаний нині як важливий вимір соціуму поряд з класовим і расовим, слугує описові соціально визначених характеристик чоловіків і жінок — на відміну від біологічно визначених. Згадана категорія, яку ще називають “соціокультурною статтю”, на думку її прибічників, покликана підкреслити соціальний характер нерівності між статями, що поступово змінюється залежно від суспільних та культурних трансформацій.

Розробляють новий напрям гуманітарних студій, котрий є широким міждисциплінарним полем, що синтезує соціально-економічний, демографічний, соціологічний, культурно-антропологічний, психологічний виміри розвитку соціуму, як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Однак більшість відповідних студій належить перу зарубіжних фахівців. Вони не лише визначили коло досліджень з гендерної історії, її теоретико-методологічні основи, а й спробували визначити власну періодизацію (Д. Келлі та Д. Скотт (США), М. Фокаулт, Ж. Лакан (Франція), Е. Джейнуйей, С. Александер (Великобританія), Л. П. Репіна і Т. Клименкова (Росія), вивчити становище жінок у різних сферах суспільного життя багатьох країн.

Завдяки проведеним дослідженням представники нового напрямку вже у 90-х роках почали створювати узагальнюючі праці, присвячені інтегруванню “історії жінок” у всесвітню історію. Від окремих статей та монографій з історії взаємовідносин чоловічої і жіночої частин соціуму у різних країнах і в різні епохи гендерні історики перейшли до масштабних проєктів реконструкції історії жіноцтва в контексті відносин з чоловіками на європейському континенті та в Північній Америці. Маємо на увазі “Історію жінок Заходу” — колективний проєкт французьких, італійських, англійських і американських дослідників ⁴.

Своєрідний “жіночий бум”, який пережила Західна Європа і Америка у 60—80-х роках ХХ ст., коли виникла дискусія про сутність соціальних ролей чоловіків і жінок, їх вклад у цивілізацію та місце у сучасному суспільстві на порозі ХХІ ст., не минув і країни Східної Європи, включаючи Україну. Серед нових явищ у нашому житті, породжених трансформацією пострадянського суспільства і утвердженням власної держави, вагома роль належить українській жінці, яка намагається знайти своє місце як у сучасному світі, так і в українському соціумі. Про це свідчать численні науково-практичні конференції, семінари, де обговорюються проблеми становища сучасної української жінки на ринку праці, в сім’ї, її репродуктивне здоров’я, місце у розбудові національної держави та сучасній політичній еліті, у реформуванні освіти тощо ⁵. Не залишилися поза увагою українських жінок і перспективні й розвинуті на Заході жіночі студії, які з 80-х років трансформувалися в новий вид міждисциплінарних досліджень — гендерні ⁶.

Гендерна концепція та гендерні показники людського розвитку враховують вітчизняні дослідники та політики. Як влучно зазначила М. Богачевська-Хомяк — автор монографії “Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884—1939”, де вперше для українського читача поставлена проблема витоків вітчизняного фемінізму і гендерного підходу до історії, “українському чиновництву, яке вже знає, що таке

тендер, належить розібратися тепер з гендером”⁷. Зазначимо, що до кінця 80-х років мало хто з науковців-гуманітаріїв був обізнаний з концепцією гендера. З середини 90-х років згадана концепція стала предметом наукових дискусій, її використовували соціологи, демографи, економісти⁸.

Гендерний підхід як багатогранне бачення історичного процесу, що передбачає діалог статей у плані реконструкції історичного розвитку з урахуванням форм їх взаємодії і взаємодоповнення, зацікавив і вітчизняних дослідників. Перспективною щодо цього є спроба осмислити і узагальнити стан вітчизняних жіночих студій, до якого вдалися автори збірки статей “Жіночі студії в Україні: жінки в історії та сьогодні”. Вони не тільки висвітлили роль українського жіноцтва в Х—ХХ ст., а й розглянули жінку як суб’єкт історичного розвитку. Оскільки автори видання трактують “жіночу історію” як складову частину гендерної історії, є підстави вважати згадану збірку “реальним кроком на шляху до утвердження гендерного підходу в історичній науці”⁹.

Цілком поділяємо міркування авторів про те, що утвердження гендерного виміру соціуму і особливо здійснення його ретроспекції на минулі епохи в Україні зумовлені рядом труднощів, зокрема, відсутністю широкого кола фахівців, які від описових нарисів про видатних українських жінок перейшли до з’ясування місця пересічної українки в соціокультурному розвитку на основі теоретико-методологічних підходів розвинутої на Заході академічної дисципліни. Гадаємо, що перешкодою на шляху розвитку гендерної історії в Україні є не тільки нерозвинутість категорій і понять нового виду гуманітарних студій, особливо тих, що стосуються співвідношення гендерних досліджень з жіночими, а й відсутність компаративного аналізу феномена жінки в західній та східній цивілізаціях, без чого визначення її місця в історії українського соціуму виглядає як аматорська спроба. Тому аналіз здобутків західної історіографії в галузі гендерної історії, яку переслідуює автор даного огляду, сподіваємося, стане в пригоді вітчизняним дослідникам.

Основними теоретиками гендерного виміру історії є американські дослідниці Дж. Келлі та Дж. Скотт. Визначний теоретик і практик феміністського руху в США Дж. Келлі працювала у Чиказькому університеті. В 1970—1980 рр. побачив світ ряд її монографій, присвячених гендерній історії. Вона поєднала марксизм та фемінізм як у теорії, так і в історичному дослідженні. Слід детальніше охарактеризувати її три відомі статті, надруковані у 1976—1979 рр. У першій з них висвітлені методологічні аспекти “жіночої історії”, точніше, проблеми, які постали перед сучасною історичною думкою, змусивши по-новому поглянути на періодизацію, категорії соціального аналізу та теорії суспільного розвитку в зв’язку з характером відносин між статями¹⁰.

Заперечуючи біологічний детермінізм, присутній у таких термінах, як “стать-секс” (sex), Дж. Келлі вводить альтернативне поняття “статі-роду” (gender) як фундаментальну категорію соціального аналізу поряд з категорією “класу”. При цьому змінюється концепція історичного розвитку, оскільки вона повинна враховувати зміни у відносинах між статями. Дж. Келлі вирішує це складне завдання так: “Жінки поступово втрачають контроль над власністю, над результатами праці і над собою в міру того, як збільшується надлишковий продукт, розвивається приватна власність, а комунальне господарство стає приватним економічним осередком — сім’єю (розширеною чи нуклеарною), наданою людині”¹¹.

Таким чином, “відносини власності залишаються базовою детермінантою розподілу праці і нерівності між статями, але не прямо, а через певну організовану систему прокреації і соціалізації дітей, відповідну організацію праці для забезпечення засобів існування або обміну”¹².

Додамо, що ця система, втілена в тій чи іншій історичній формі сім'ї, складається із соціально-диференційних структурних елементів.

У наступному нарисі “Подвійне бачення феміністської теорії” Дж. Келлі зробила спробу визначити коло проблем гендерної історії. Вона доводить, що економічна і гендерна системи взаємодіють і діють самостійно одночасно, відтворюючи соціально-економічні і домінуючі структури соціальних законів. Автор визнає вирішальну роль економічних чинників у детермінуванні гендерних відносин: “Взаємовідносини статей діють згідно з соціоекономічними структурами і через них так само, як стать через гендер”¹³.

Дж. Келлі розробила концепцію сексуальності, в якій вона схильна ставити на перше місце соціальну природу дійсності, що базується на економічних відносинах виробництва. Дослідниця вперше визначила проблему приватного і публічного в гендерній історії. Вихід її праць спричинив дискусії з приводу історичного прогресу та впливу його на статус жінок.

Слід зазначити, що палма першості в запереченні ідеї прогресу належить не “новій”, а феміністській історії кінця XIX ст., коли вважалося, що перехід від середніх віків до нового часу позначений погіршенням соціально-економічного та правового статусу жінок. Зберігаючи періодизацію, що фіксує значні структурні зрушення в суспільстві, “жіноча історія” робить акцент на різних наслідках цих змін для чоловіків і жінок, на долю яких залишилися не здобутки, а втрати від прогресу.

У полемічній статті “Чи було у жінок Відродження?” Дж. Келлі випробувала свої теоретичні розробки на конкретному історичному дослідженні. Як критерій оцінки жіночої свободи нею були використані: 1) суспільна регламентація жіночої сексуальності порівняно з чоловічою; 2) визначення ролі жінок в господарській і політичній сферах, враховуючи їх доступність до власності, політичної влади, освіти, професіонального навчання тощо; 3) роль жінок у культурному житті суспільства, формуванні його світогляду; 4) система уявлень про роль жінок і взагалі про ролеві функції статей у суспільній свідомості, мистецтві, літературі та філософії. Відповідь на запитання, поставлене в назві статті, однозначна: “У жінок не було Відродження, принаймні, його не було в добу Ренесансу”¹⁴.

Корекція спільного бачення історичного процесу шляхом включення нової, “жіночої” точки огляду кардинально змінила перспективу і всю картину так званого прогресивного розвитку та піддала сумніву загальноприйняті оцінки історичних періодів. “Для жінок “прогрес” в Афінах означав конкубінат та затворництво їх у гінекеях, — писала Дж. Келлі. — В Європі епохи Відродження він означав прив’язання дружини буржуа до домівки та ескалацію полювання на відьом... А Велика Французька революція відкрито виключила жінок із своєї свободи, рівності й братерства”, — наголошує авторка¹⁵.

Виходячи з розуміння комплексної соціально-історичної детермінованості самого поняття “статі-роду”, Дж. Келлі чітко визначила коло проблем нової історичної дисципліни та її основні завдання.

Отже, до другої половини 80-х років була вироблена базова концепція гендерної історії як нової історичної дисципліни. Незабаром дана концепція була наповнена глибоким змістом і в оновленому вигляді введена до наукового обігу відомою американською дослідницею, професором Школи соціальних наук при Інституті підвищення кваліфікації Принстонського університету в Нью-Йорку Дж. Скотт. З 1981 по 1985 рр. вона керувала центром Пемброка при Університеті Брауна і є автором багатьох монографій, статей і нарисів, зокрема таких, як “Історія жінок: сучасний період” (1983 р.), “Чоловік та жінка в паризькому робітничому одязі:

дискусії про сім'ю та працю в 1830—1840 рр.” (1984 р.), “Гендер як корисна категорія історичного аналізу” (1986 р.), “Гендер та історія політики” (1988 р.). Дві останні праці дають можливість зрозуміти сутність гендерної історії.

У нарисі “Гендер як корисна категорія історичного аналізу” Дж. Скотт визначила чотири компоненти гендера: 1) комплекс культурних символів, в яких закріплені соціальні моделі поведінки статі; 2) нормативні твердження, які визначають спектр інтерпретацій згаданих символів, що містяться у релігійних, педагогічних, наукових, правничих і політичних доктринах; 3) соціальні інститути і організації, які охоплюють не тільки системи родинних стосунків, сім'ю, домогосподарство, а також такі сексуально-детерміновані інститути, як ринок робочої сили, система освіти, державний устрій; 4) самоідентифікація особи ¹⁶.

На думку Дж. Скотт, всі названі вище компоненти не діють самостійно, а становлять специфічну структуру, яка включає всі можливі виміри соціуму: системно-структурний, соціокультурний, індивідуально-особистісний. Розгортання цієї моделі у часі, на її погляд, дає змогу реконструювати історичну динаміку в гендерній перспективі, що є предметом гендерної історії. Остання спеціалізується на аналізі соціальних взаємовідносин чоловіків і жінок у сфері сім'ї, економіки, політики, культури в історичній перспективі. Так, культура і вплив гендерних відносин (соціально визначених стосунків між чоловіком і жінкою) у сім'ї та суспільстві в цілому—сфера досліджень гендерних аспектів культури. Внутрішня і зовнішня політика держави, соціальна організація суспільства з огляду на роль жінок і чоловіків у визначенні її змісту та їх представництва відносяться до гендерних аспектів політики.

До сфери інтересів гендерної історії включається не тільки політика (як внутрішня, так і зовнішня), але й соціальна організація суспільства. Цей напрямок — “гендерні аспекти політики” — розробляє згадана вище дослідниця. Крім монографії “Жінка, праця і сім'я”, ряду методологічних та історіографічних статей на кшталт “Жіноча історія в сучасний період”, “Гендер як корисна категорія історичного аналізу”, її перу належить велика праця “Гендер і історія політики”.

Гендер, за Дж. Скотт, — це змістовне поняття, “один з складових елементів суспільних відносин, що базується на уявленнях про розбіжності між статями” ¹⁷. Зрештою, вона характеризує гендер як “сферу, усередині якої або завдяки якій влада набирає силу” ¹⁸. Щоб довести свою точку зору, дослідниця проілюструвала її цікавими прикладами з світової історії. В її праці відображена і класична Греція, і якобінська диктатура Великої Французької буржуазної революції (неодмінний атрибут практично всіх праць гендерних істориків), і царювання Єлизавети I в Англії. Ці приклади, як вона вважає, дають змогу краще зрозуміти різні типи влади і взаємовідносин ¹⁹. Крім того, Дж. Скотт показала, що ця ієрархічна політична структура спирається на так звані “природні взаємовідносини” між чоловіками і жінками.

Отже, в праці “Гендер як корисна категорія історичного аналізу” Дж. Скотт по-новому розкриває старі історичні проблеми (наприклад, вплив на суспільство соціальних законів або війни чи інших катаклізмів на розвиток соціуму в цілому). Дж. Скотт пропонує “переглянути значення гендера і соціальної нерівності, що містить не тільки стать, але й клас, расу” ²⁰.

У результаті досліджень, здійснених фахівцями з гендерної історії, доведено, що гендерний статус і гендерна ієрархія, включаючи модель чоловічої і жіночої поведінки, визначають не лише біологічні чинники, бо вони формуються на дії соціальних інститутів. Як бачимо, гендерні

історики надають перевагу соціокультурній детермінації статевої ієрархії. Уявлення про чоловічу і жіночу поведінку, їх роль та взаємовідносини, на думку дослідників, є продуктом культурно-історичного розвитку. Суть цих взаємовідносин та їх динаміка, причини відтворення і складання стереотипів моделі гендерної поведінки — завдання нового напрямку гуманітарних студій.

Пріоритетними темами згаданих студій є з'ясування приватного і публічного в гендерній історії, гендерні відносини та ідеологія, гендерна ідентичність, індивід, сім'я, суспільство в конкретно-історичний період, проблема періодизації.

Крім методологічних положень гендерної історії, прибічники останньої приділяють увагу вкладу жінок у розвиток історіографії та становлення нового напрямку історії. Так, відомий фахівець з гендерної історії Н. Девіс розглянула проблему розвитку жіночої історіографії з часів пізнього середньовіччя до XIX ст.²¹ Цей огляд продовжила Б. Сміт — професор історії Рутгерського університету (Великобританія), фахівець з жіночої історії XIX ст. — у статті “Вклад жінок у сучасну історіографію Великобританії, Франції, США (1751—1940)”, яка згодом була покладена в основу її монографії “Гендер і історія. Чоловіки, жінки в історичній практиці”.

Показуючи вклад жінок у західну історіографію, вона намагалася прослідкувати генеалогію жіночої історіографії паралельно з чоловічою. На її думку, жінки-вчені тривалий час пов'язували свої студії лише з політичною історією, ігноруючи власну історію. Однак з кінця XVIII ст., за її спостереженнями, окремі з них зрозуміли важливість вивчення вкладу жіноцтва в історію цивілізації. Вже у XIX ст. в Італії існувала більш-менш послідовна традиція жіночої історіографії.

“Жіноча” проблематика не була новою для історіографії XX ст. Саме жінкам, наголошує Б. Сміт, з їх інтересом до приватного життя та культурного процесу належить пріоритет у соціальній історії та історичному романі. Це сприяло становленню так званої “нової історії”. Зокрема, М. Беард (1876—1958), яку вважають “матір'ю нової жіночої історії”, на її думку, є тільки спадкоємницею традиції XVIII ст.

Жінки в період Просвітництва працювали у різноманітних жанрах: біографічному, белетристиці, історичній романістиці. Зазначимо, що питання про жінку—письменника, вченого, художника, учасниці та організатора світських салонів як центрів інтелектуального життя у Західній Європі — було провідним на IX—X міжнародних конгресах, присвячених культурній спадщині епохи Просвітництва, які проводилися під егідою Міжнародного товариства з вивчення XVIII ст. у 1995 р. в Мюнстері (ФРН) та у 1999 р. в Дубліні (Ірландія).

Відтоді як переклади справили великий вплив на міжкультурний процес, їх виконавці часто займалися і порівняльною історією. Так, М. Д. Вільпон, розпочавши з перекладів, закінчила створенням “Порівняльного огляду соціального життя в Англії і Франції від Реставрації до Французької революції”. С. Остін проаналізувала соціальне та інтелектуальне життя у Німеччині в 1760—1814 рр., а відома перекладачка В. Честенсі (1771—1835) залишила після смерті неопублікований рукопис про європейське інтелектуальне життя часів раннього християнства, в якому знайшлося місце і жінці. До порівняльного підходу в дослідженні “жіночої історії” вдалася Е. Бадер (1840—1902), використавши відповідні матеріали з історії Індії, дохристиянського Близького Сходу, Греції і Риму.

Сучасна історіографія значною мірою залежала від розвитку біографічного жанру з притаманним йому культом “великої історичної постаті”, як правило, чоловічої. Життя королев вікторіанської епохи та “Сімейна

історія Риму” (1854) у XX ст. стали базою для опублікованого у Лондоні 1949 р. “Довідника національних біографій” Р. Тайню.

Розчаровані негуманністю індустріальної ери, жінки-дослідниці свідомо шукали альтернативу своєму жорстокому минулому і майбутньому. Ці пошуки привели до аналізу етичного минулого жінок з їх материнською добротою, милосердям, доброчесністю. На думку Д. Монже-лад — автора “Історії жінок” (1828 р.), жіночі моральні чесноти дають підстави вважати слабку стать моральним арбітром нації. Проведений нею аналіз заслуг чоловіків на історичному фоні дав підставу поставити під сумнів тезу про особливу вагомість вкладу останніх у становлення цивілізації.

Цю думку підтримала Дж. Картрет, яка у передмові до праці Д. Мейсон “Жінки Ренесансу” писала: “Доброчесність завжди спокійна, в той час як зло голосне і бурхливе: злочинець виставляє себе напоказ, тоді як чесна людина виконує свої обов’язки непомітно для інших”. Зазначимо, що для Д. Мейсон жіноцтво епохи Відродження було взірцем освіченості у філології, філософії, етиці, етикеті, музиці і мистецтві.

Дослідження етичного досвіду чоловіків та жінок змусило авторів вдатися до пошуків відмінності їх інтересів та статевої поведінки. Зокрема, Е. Гембел у праці “Еволюція жінок” (1894 р.), широко використовуючи ідеї Ч. Дарвіна, заявила, що “перша статева диференціація людського виду відбулася по чоловічій лінії внаслідок виокремлення їх егоїзму, яка згодом доповнилася утвердженням жіночого альтруїзму”²².

Культовидатних чоловіків, у популяризації якого брали активну участь жінки—перекладачі, письменниці та історики, надихнув останніх на створення на початку XIX ст. біографічних довідників про відомих жінок. Зокрема, М. Бетам (1776—1852) підготувала “Біографічний довідник визначних жінок кожної епохи і країни”, а М. Пілкінтон (1766—1839) — “Згадки про визначних жінок”, які надалі були використані для створення жіночої версії в 6-томних “Жіночих біографіях” М. Хейз, опублікованих у Лондоні в 1803 р.

Поширення ідей фемінізму у XIX ст. збільшило сферу діяльності дослідників і видавців, водночас порушивши проблему критерію відбору представників роду людського для увічнення їх в історичній пам’яті поколінь. Так, деякі біографи розглядали жінок — кандидаток на поповнення плеяди видатних людей з точки зору відповідності їх заслуг чоловічим. Але більшість, яку представляли жінки-дослідниці, вважала такий підхід необґрунтованим.

Дискусії з цього приводу започаткували новий напрямок — дослідження ролі жінок в історії. Тон задали М. Бетам, зібравши матеріали про вчених-жінок, яких іронічно називали “синіми панчохами”, і М. Брігет — про нечисленних представниць прекрасної половини, залучених до політики. Згодом мадам Д. Сталь поклала початок створенню образу жінки-інтелектуала. А. Мейсон у “Жінках золотого віку” продовжила тему, розглянувши образ жінки-інтелектуалки, що з часів епохи Відродження та Просвітництва не тільки прикрашала, але й значною мірою визначала пошуки у духовному житті людства.

А. Стрікланд написала історичні нариси про неправильне поводження з жінкою, що показано в класичній літературі, і наявність протилежного підходу—обожнення жінки, властиве окремим літературним та художнім творам, написаним чоловіками. У пошуках розгадки цього парадоксу вона звернулася до історії ранніх цивілізацій, де панував матріархат. Як і Д. Херісон з її “Студіями про походження грецької релігії” (1912 р.), А. Стрікланд дійшла висновку: якщо абсолютний матріархат ніколи не існував, то всі докази свідчать про присутність у стародавньому світі

жіночої культури справедливості й пацифізму, яка суперничала з “інститутом війни”.

Наприкінці минулого століття дослідження інституту материнства та матріархату як стадії суспільного розвитку досягли кульмінації: до них залучилися і чоловіки. Зокрема, М. Бейтсон та Л. Сміт уклали і опублікували збірники документів про вклад жінок у розвиток соціуму в часи середньовіччя і Ренесансу. Водночас почалася підготовка аналогічних збірників, присвячених новому часу. Урядові документи, парламентські постанови тощо широко використовувалися істориками, які звернулися до теми про боротьбу жінок за свої права. Так, Ш. Стопес (1841—1929) у праці “Британські вільні жінки: їх історичні привілеї” (1894 р.) у додатку надрукувала витяги із згаданих документів²³.

Студії з духовної сфери епохи середньовіччя та Ренесансу сприяли становленню нового напрямку в історіографії — історії культури, яка була багатою на матеріали про жінок і тому привернула увагу дослідниць В. Лі та Е. Уейтерс, О. Оліфант. Їх праці про архітектуру, живопис Флоренції і давнього Рима та галерею портретів їх творців, на думку Б. Сміт, “створили історичну версію фемінізації культури”. Остання після виходу в світ 1904 р. довідника К. Вотерс про художниць VII—XX ст.²⁴ здобула визнання в наукових колах.

У другій половині XIX ст. вже склалися жіночі династії дослідниць історії культури. Захоплення культурою Німеччини вищезгаданої Остін було успадковано і продовжено в студіях про культуру Близького Сходу її дочкою — Л. Гордон (1821—1861). Донька останньої — Д. Росс — відома авторка історичних нарисів про архітектуру і культуру Пізи, Флоренції, Венеції, Мілана з їх культом краси та обожненням образу Мадонни. В цих містах відбувалися численні фестивалі і карнавали, працювали школи, архіви. В. Сміт цілком слушно вважає, що “матеріалізований зв'язок жінок з культурою” є першою спробою написання історії з жіночим виміром, яка й нині залишається актуальною проблемою для прибічників гендерної історії²⁵.

Вклад жінок у дослідження історії культури становить інтерес не тільки в зв'язку з використанням значного фактологічного матеріалу, а й є новим концептуальним підходом у теорії естетики. Великий резонанс у наукових колах естетів викликала теорія емпатії В. Лі, яка твердила, що цінність твору мистецтва полягає не тільки у кольорі, формі, лінії, а й у суб'єктивних почуттях його глядачів.

З 30-х років і чоловіча частина науковців зацікавилася темою “жіночого виміру в культурі та історії”, яка була розширена завдяки дослідженням М. Беард “Розуміння жінок” (1931 р.) та “Америка очима жінок” (1933 р.). Вона пояснювала свій науковий вибір прагненням включити вже визнану “історію жінок” у всесвітню. В її праці “Жінки як сила в історії” (1930 р.) вказувалося, що жіноча активність та знання далеко не повною мірою враховані в історичних курсах, де “домінують чоловіки з їх вкладом у політику та економіку”. Зазначимо, що згадана авторка, яка здійснила спробу з позицій жінки інтепретувати всесвітню історію, вважається сучасними гендерними істориками “матір'ю” нової дисципліни. “Чоловіки, — наголошує М. Беард, — продовжують деформувати історію, свідомо ігноруючи сотні книг, які написані жінками про минуле жіноцтва”²⁶.

Історія жінок у 70-ті роки розвивалася як частина “історії знизу”, або народної історії, що відповідала завданням формування історичної самосвідомості різних соціальних груп, які боролися за свої права. Представники нового напрямку переслідували мету не тільки вивчити історію жінок у соціально-економічному контексті їх часу, а й “відновити

цілісність нової соціальної історії, включивши в її поле жіночий аспект”²⁷. Завершувала цей період розвитку “жіночої історії” монографія відомої британської письменниці Е. Джейнуей, в назві якої перефразовувалася стара англійська примовка: “Світ належить чоловіку. Місце жінки — вдома”. “Якщо у жінок є тільки місце, то зрозуміло, — підкреслює авторка, — що весь інший світ повинен належати комусь іншому і, отже, за відсутності Бога — чоловікам”²⁸.

Таким чином, жіноча проблематика не була новою для істориків ХХ ст. Вона відображена вже в дослідженнях кінця ХІХ — початку ХХ ст., створених під впливом першої хвилі фемінізму. До таких праць належать: “Жінки в англійському житті середньовіччя та сучасності” Д. Хілл (1896 р.) та “Робітниче життя жінок в ХVІІ ст.” (1919 р.) А. Кларк, які стали провідниками нового напрямку історичної науки. А. Кларк, зокрема, сконструювала тривимірну модель “господарського простору”. Ця модель, як вона вважала, “визначає роль жінки в економіці через участь у домашньому господарстві, сімейному ремісничому виробництві та капіталістичній промисловості”²⁹ і свідчить про глибоке розуміння автором досліджуваного кола проблем.

(Далі буде)

¹ Т а р а н Л. В. Провідні тенденції світової історіографії у ХХ ст. та проблема кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журн. — 1998. — № 5; 1999. — № 1; П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. — 2000. — №№ 1—5; Р е є н т О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — №№ 3—4.

² Р е п и н а Л. П. Женская история: проблемы теории и метода // Средние века. — 1994. — Вып. 57. — С. 32—38.

³ Р е п и н а Л. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. — 1997. — № 6. — С. 41—58.

⁴ A History of Women in the West. — Cambridge, Massachusetts, 1997. — Vol. 1—5.

⁵ Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-практична конференція. — Одеса, 1994; Женское движение в Украине на переломе от тоталитаризма к демократии. — Харьков, 1995; Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. — Дніпропетровськ, 1996; Жінка в Україні. Доповідь України ІV Всесвітній конференції зі становища жінок. — К., 1995; Жінка на порозі ХХІ ст.: проблеми, шляхи соціального розвитку. Зб. матеріалів Всеукраїнського конгресу жінок. — К., 1998; Жінки за духовну безпеку суспільства. Міжнародна наукова конференція. — Харків, 1999; Жінки в політичній еліті України: процес трансформації і творчість. Зб. науково-методичних праць до міжнародної науково-практичної конференції. — Миколаїв, 1999.

⁶ Б о г а ч е в с ь к а - Х о м я к М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884—1939. — К., 1995; Б о г а ч е в с ь к а - Х о м я к М. Без участі жінок України розвиток людства буде біднішим // Дзвін. — 1991. — № 8; Про вжиток методологій студій жіноцтва в дефініції націоналізму // Політологічні читання. — 1993. — № 4; Ми — в історії. — К., 1995; С м о л я р Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Сторінки історії. — Одеса, 1998; С м о л я р Л. Фемінізм в Україні: традиції і сучасність // Віче. — 1995. — № 9; К р и в о ш и й О. Жінка в суспільному житті України за часів козащини. Історична розвідка. — Запоріжжя, 1998; К о з у л я О. Жінки в історії України. — К., 1994; Ш у м р и к о в а І. М. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. — К., 1994; Ш у м р и к о в а - К а р а г о д і н а Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки. Друга половина ХІХ — середина ХХ ст. — К., 1999.

⁷ Б о г а ч е в с ь к а - Х о м я к М. Тендер навколо гендеру // Критика. — 1998. — Березень. — С. 21—23.

⁸ Д а ц ю к Г. Глянемо на світ очима жінки. — К., 1996; П а в л и ч к о С. Сучасна жінка—образ зовнішній і образ внутрішній // Укр. культура. — 1994. — №№ 11—12; П а в л и ч к о С. Чи потрібна українській літературі феміністична школа? // Слово і час. — 1991. — № 6; П л и с о в с к а я Э., Л и н о в и ц к а я М. Современное общество: роль мужчины и женщины // Філософ. і соціолог. думка. — 1995. — №№ 1—2; П р и б и т к о в а І. М. Адам і Єва в дзеркалі статистики // Філософ. і соціолог. думка. — 1985. — № 4; Л о г в и н е н к о Н. Гендерні (соціостатеві) ролі та нерівність // Слово і час. — 1997. — № 2; Б о г а ч е в с ь к а - Х о м я к М. Суспільство переосмислює ролі жінок і чоловіків в Україні // Очіма жінок. — 1998. — № 1; Т а р а н Л. Така наша доля? // Очіма жінок. — 1998. — № 1; С о т н и ч е н к о Н. Яка ти, доле жіноча? // Політика і час. — 1991. —

- № 3; Лобанова Н. У демократії обличчя не жіноче // Віче. — 1995. — № 3; Жерєбкіна І. *Femina Postsovietica*. Українська жінка в перехідний період: от соціальних рухів до політики. — Харків, 1996; Гендерные исследования (Харьковский центр гендерных исследований). — Харків, 1998; Жерєбкіна І. Женское политическое бессознательное. Проблемы гендера и женское движение в Украине. — Харків, 1996; Гендерні питання в засобах масової інформації. — К., 1997; Рівність: проблеми гендерної дискримінації. Матеріали всеукраїнського семінару “Механізми забезпечення рівноправності жінок і чоловіків в Україні”. — К., 1998; Жерєбкіна С. Гендерные политики идентификации в эпоху казачества // Гендерные исследования. — 1998. — № 1; Рибак О. 3. Історіографія та історіософія українських жіночих студій // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. Праці історично-філософської секції. — Т. ССXXXIII. — Львів, 1997; Чухим Н. Д. Феміністична парадигма історії // Філософські читання пам’яті П. Копніна. — К., 1998; Черних Г. Г., Рижєва Н. О. Гендерна історія. Деякі аспекти історіографії // Жінки в політичній еліті України: процес трансформації і творчість. — Миколаїв, 1999; Шевченко Н. В. Жіноча політична субкультура як предмет дослідження зарубіжної історіографії // Жінки в політичній еліті України. — С. 12—18.
- ⁹ Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні. — Одеса, 1999.
- ¹⁰ Kelly J. The social relation of the sexes: methodological implication of women’s history // Kelly J. *Women, History and Theory*. — Chicago, 1984. — P. 2.
- ¹¹ Ibid. — P. 11—12.
- ¹² Ibid. — P. 13.
- ¹³ Kelly J. The double vision of feminist theory // Kelly J. *Women, History and Theory*. — P. 51.
- ¹⁴ Kelly J. Did women have a Renaissance? // Kelly J. *Women, History and Theory*. — P. 47.
- ¹⁵ Kelly J. The social relation of the sexes: methodological implication of women’s history // Kelly J. *Women, History and Theory*. — P. 2—5.
- ¹⁶ Scott J. W. Gender: a useful category of historical analysis // *The American Historical Review*. — 1986. — Vol. 91. — N 5.
- ¹⁷ Ibid. — P. 1067.
- ¹⁸ Ibid. — P. 1071.
- ¹⁹ Ibid. — P. 1069.
- ²⁰ Ibid. — P. 1075.
- ²¹ Davis N. Z. *Gender and Genre: Women as historical Writers (1400—1820)*. — New York, 1980.
- ²² Smith B. Y. *The Gender of History. Men, women and Historical Practice*. — Cambridge MA, 1998. — P. 37—70.
- ²³ Smith B. G. The contribution of Women to modern Historiography in Great Britain, France and the United States, 1750—1940 // *The American Historical Review*. — 1984. — Vol. 89. — P. 726.
- ²⁴ Ibid. — P. 729; Smith B. G. *The Gender of History...* — P. 37—70.
- ²⁵ Smith B. G. *The contribution of Women to modern Historiography...* — P. 730.
- ²⁶ Ibid. — P. 728; Smith B. G. *The Gender of History...* — P. 14—37.
- ²⁷ Davis N. Z. Women’s history in trasion. The European case // *Feminist Studies*. — 1975—1976. — N 3. — P. 121.
- ²⁸ Janeway K. *Man’s world, woman’s place. A study in social mythology*. — New York, 1971. — P. 7.
- ²⁹ Тишков В. А. Изучение истории семьи и статуса женщин в США // *Вопросы истории*. — 1988. — № 4. — С. 58.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Н. О. ЗІНЕВИЧ (Київ)

Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан

Цигани становлять яскравий приклад розсіяної етнічної спільноти. Вона являє собою сукупність осіб однієї національності, що втратила внаслідок певних історичних чинників свою власну територію і проживає у вигляді дисперсних груп серед іноетнічного населення¹. Відсутність власної державності визначає міжнародно-правовий статус циган як транснаціональної меншини².

За даними перепису 1989 р., загальна чисельність циган в Україні становила 49 919 осіб. З них 12 131 чол. проживали компактно в Закарпатській області. Проте ці статистичні дані є приблизними в зв'язку з недостатньою дослідженістю циганського етносу, неповною його паспортизацією³ і поширенням серед циган небажанням визначати свою справжню етнічну приналежність.

Нині 70,8 % українських циган — мешканці міст. Їх поява на території України була викликана багатьма чинниками соціально-політичного й економічного характеру, як новітніми, так і давніми. На динаміку чисельності та географічне розміщення циганської спільноти різною мірою впливали міграційні процеси, характер природного відтворення, етнокультурні взаємини, а також адміністративно-політичне підпорядкування українських етнічних територій у минулому.

Значною мірою сучасні етносоціальні процеси й ступінь збереження циганами традиційних рис залежать від особливостей їхнього формування. Побіжно розглянемо в історичному аспекті ці питання, перш ніж аналізувати ключові проблеми циганської спільноти, рівень її самоорганізації, соціально-демографічну специфіку умов життєдіяльності й міжетнічні стосунки.

Для самовідтворення й адаптації циган вирішальне значення мав не стільки рівень розвитку їхнього соціально-економічного розвитку, скільки їх стосунки з оточуючим суспільством, з яким вони вступали в контакти.

Залишивши терени свого формування (Індію) не раніше Х ст., циганські групи втратили можливість контактів з етносами, які населяли їхню давню прабатьківщину. З іншого боку, з Індії вони донесли деякі елементи культури й способу життя, що й досі вирізняють їх від навколишнього населення. Однак усвідомлення спільності походження і своєї відмінності сформувалося внаслідок конфронтації вже з іноетнічним середовищем⁴.

Ще з індійського періоду головною етноподільною ознакою циган був кочовий спосіб життя. В подальшому кочівля ще більшою мірою відрізняла їх від осілих народів. Отже, можемо припустити, що поряд з усіма об'єктивними історичними умовами рушієм циганських груп до країн з осілими господарсько-культурними типами була неусвідомлювана потреба в збереженні кочового способу життя. Особливо велике значення має той факт, що цигани на нових теренах жили розпорошено, без постійних

зв'язків з іншими етносами і водночас перебували в залежності від населення, яке виробляло і забезпечувало їм життєве благо.

Специфіку, а саме — “секундарний” (вторинний або другорядний. — **Н. 3.**) характер кочівлі у циган підкреслював свого часу академік О. П. Баранников: “Цигани кочують і можуть кочувати тільки серед осілого населення, і при тому, з досить високими формами господарства... Цигани перекочовують туди, де більше людей. Навесні вони приїждять до великих міст, їздять по ярмарках та ін. Характер їхніх промислів протягом століть такий, що вони можуть жити тільки серед населення, що живе стало. З іншого боку, їхні промисли... вимагають від циган, щоб вони розпорошилися на невеличкі групи, бо жоден район не може прогодувати сили людей, які живуть такими промислами”⁵.

Таким чином, пошуки засобів існування призвели до постійного розпаду споріднених циганських груп на невеликі частини, які зближувалися з оточуючим населенням, що подекуди викликало ворожість у стосунках між окремими циганськими групами.

Несприятливі умови розвитку циганського етносу, зокрема, політика прямої або заувальованої денаціоналізації та соціально-економічної дискримінації, які проводилися щодо них у минулому, призвели до нинішнього стану, в якому перебувають цигани, і не тільки в Україні. Існує нагальна проблема поступово подолати згубні тенденції, які тривають ще з часів їхнього переселення в Європу від XV ст. Правові засади для цього створив закон “Про національні меншини України” від 25 червня 1992 р., який гарантує усім національним меншинам права на вільний розвиток. В останні роки у різних регіонах України з'явилася низка громадських культурних організацій, які спрямовують свої зусилля на збереження циганської мови, підвищення освітнього рівня циган, дотримання прав людини в циганському середовищі.

За своїм походженням мова циган належить до новоіндійських мов північно-західної Індії. Вона формувалась у XI—XIV ст. на теренах Візантійської імперії (увібрала багато перських, вірменських, грецьких та інших запозичень) і залишилася монолітною до масового переселення циган в Європу на початку XV ст. Частина переселенців з Індії асимілювалася. Лише європейські цигани зберегли свою мовну, антропологічну та культурну самобутність. Циганська мова в умовах ізоляції від індоарійського мовного середовища існує на території Європи у формі діалектів. Вона належить до молодописемних мов, які розвиваються в умовах переважного білінгвізму її носіїв-циган. Унаслідок тривалих мовних контактів і певних історичних обставин різні діалекти потрапляли до певних мовних союзів, наприклад, балканського, що ускладнило завершення процесу формування єдиної циганської мови.

В Україні ця мова представлена чотирма великими європейськими циганськими діалектами: балканським, волоським, карпатським та українським⁶. Три перші принесені циганами з територій їх попереднього розселення, а останній сформувався безпосередньо під впливом української мови. У мові циган України відчутні також польські, татарські та російські впливи. Сучасні науковці ставлять питання про розвиток правил орфографії і пунктуації на основі “офіційно неписьмової” мови циган, які живуть в Україні — ромської мови⁷.

Тип етнічної спільності циган вченими визначається по-різному. Діапазон думок дуже широкий — від повного відкидання наявності у циган етноспецифічних ознак до віднесення їх до народності — і може бути згрупований так: 1) “Соціальний прошарок, що загубив свою етнічну специфіку” (Ф. Шерегі)⁸; 2) “вільний конгломерат бродячих племен” (Б. Адріанов)⁹; 3) “національна (громадянська) меншина” (У. Петро), мінорна

етнічна спільність, “меншина” стосовно іншої частини суспільства ¹⁰; 4) “племінна спільність” (Л. Моногарова) ¹¹; 5) “розсіяна етнічна спільність” (А. Шевченко), “міжгрупова метаєтнічна спільність” (Е. Марушиакова) ¹²; 5) “народність” (Є. Друц, О. Гесслер) ¹³.

Найбільш визнаним є, на наш погляд, визначення циган як міжгрупової етнічної спільності. Визначальною ознакою цієї стадії є існування у формі етнодіалектних або етнографічних груп. Такі групи становлять основну ланку в соціальній структурі циганської спільноти. Їм притаманні такі риси, як комунікативність, локальні прояви, розподіл праці з орієнтацією на різні культури, переважання діяхронних інформаційних зв'язків, консервативність сімейного й громадського побуту.

В Україні розрізняють окремі циганські групи за професійною діяльністю; способом життя; мовою чи діалектами; географічними ознаками; релігією; рангом у ієрархічній структурі; рівнем самосвідомості і почуттям етнічної виключності; етнонімами.

Перші писемні згадки про циган на сучасних теренах України в історичних документах (грамоти польських королів, львівські актові книги, литовський статус) стосуються XV ст. Про те, що цигани з'явилися порівняно рано на українських землях Польської держави свідчать актові дані, зокрема, згадки в саноцьких актових книгах під 1428 і 1436 рр. та у львівських за 1428 і 1455 рр. Вперше повідомлення про призначення циганам особливих воєвод з місцевого населення з'явилося в 1501 р.

Практика переслідування циган, поширена в Західній Європі, поступово розповсюдилася і в Польщі. Першу постанову про вигнання циган за межі країни було видано на сеймі 1557 р., а потім підтверджено 1565 р. З того часу цигани почали масово перекочувувати на малозаселені прикордонні території, якими на той час були південні українські землі. У зв'язку з тим, що місцеве населення переховувало циган, які пропонували різні ремісничі, зокрема, ковальські послуги і до того ж розважали людей музикою, ворожбою, показом приручених тварин, сеймова конституція 1578 р. спрямувала політику гоніння також проти тих, хто надавав притулок і підтримку кочовим циганам. Вони оголошувалися “банітами”, тобто підлягали вигнанню з країни разом із циганами. Литовський статут 1588 р., подібно до сеймових конституцій, закріплював думку про неприпустимість присутності кочовиків (в тому числі циган) на території Речі Посполитої, оскільки ті, “коли уходять в чужі землі, переважно ворожі, можуть робитися і шпигунами”¹⁴.

Після 1624 р. польські королі підпорядковують циган управлінню і суду спеціальних осіб, ймовірно, із середовища циган, названих “циганськими королями”, “старшинами”, які при призначенні отримували королівську грамоту. Чотири такі грамоти (1651, 1704, 1706, 1715 рр.) були знайдені І. Каманіним у луцьких та летичівських актових книгах. Зберігся також текст грамоти 1705 р., надрукований чеським професором А. Прохаскою із саноцької актової книги Львівського центрального архіву.

Як циганські королі керували своїми підлеглими невідомо, оскільки дослідниками не зафіксовано жодного їхнього розпорядження або письмового рішення. На думку І. Каманіна, “королі” призначалися з неможливої польської шляхти і не мали особливого впливу серед підпорядкованого їм циганського населення Речі Посполитої, зобов'язаного сплачувати першим “пожитки і складки”¹⁵.

Циганському королю для здійснення своїх повноважень необхідно було постійно переїжджати з місця на місце, аби судити й накладати покарання на винних циган. Через те, що останні могли не визнавати цієї влади або ухилятися від виконання її вимог, у грамотах завжди був припис су-

довим, урядовим, міським, приватним установам надавати підтримку і допомогу циганським королям.

Останніми циганськими королями були Ігнатій Марцинкевич до 1780 р. і Ян Марцинкевич з 1788 р.¹⁶ Виникнення в Речі Посполитій цієї посади можна пояснити тим, що традиційно духовництво, дворяни, городяни, селяни і навіть окремі народи мали власні суди, а загальними королівськими судами користувалися лише тоді, коли позивачі належали до різних станів. Цигани в суперечках між собою судились у свого племінного судді, а з тяжбами між різними циганськими групами приїздили раз на рік до свого короля в містечко Мир у Мінській губернії. Титулування в Речі Посполитій старшин для циган, які, згідно з офіційними документами іменувалися “королями”, містило в собі певну частку гумору. “Інститут циганського короля, — писав М. Плохінський наприкінці ХІХ ст., — уже не застав циган Лівобережної України, але спогади про це і досі живуть серед малоруського населення Поділля в приказці “сивий, як циганський король”¹⁷.

Таким чином, посада циганського короля не давала особливих привілеїв, а данина не могла бути значною. Тому не дивно, що у відомих грамотах серед циганських королів зустрічаємо імена маловідомих, неродовитих польських шляхтичів, товаришів жовнірських рот, які, ймовірно, надали особисто польському королю або магнатам якісь послуги. Незважаючи на спадковість цієї посади, грамоти видавалися майже кожного року. Це можна пояснити лише переходом останніх за першої нагоди на крашу посаду. В зв'язку із зазначеним, можна погодитися з висновком І. Каманіна, що серед циганських королів навряд чи завжди були цигани, незважаючи на традиційну уяву про циганську приналежність останніх.

У середині ХVІІ ст. циган не виділяли ні в правах, ні в привілеях на лівобережних українських землях. Відомо, що деякі з них приєднувалися до визвольної боротьби. Зокрема, в “Реєстрах всього Війська Запорізького” значилися такі прізвища козаків: Васько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Дмитро Циганчик, Васько Циганченко та ін.¹⁸ Масовий (здебільшого примусовий) перехід циган в українських землях на осілість розпочався з другої половини ХVІІІ ст. (переписи фіксують появу сіл: Циганівка Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани Червоноградського повіту в Галичині та ін.).

У ХVІІ—ХVІІІ ст. цигани Лівобережної України, розселені спорадично серед українського населення, також поділялися на 10 полків. На чолі полків стояли старшини або отамани, які в часи існування відкуп циганського збору призначалися відкупщиком, а після скасування відкупу, як представники циган — Військовою Генеральною канцелярією. Цигани отримували право просити про призначення того чи іншого свого представника отаманом. Поділ циган на полки і призначення циганських отаманів не завжди збігалися з поділом Малоросії на полки. Так, в архівних документах Малоросійської Колегії в Харкові, які досліджував М. Плохінський, на 1751 р. згадувалося лише 7 отаманів. “Циган малоросійських” (цей термін часто вживався у діловій документації) у ХVІІІ ст. згадували поряд з “волооськими”, які управлялися своїми отаманами¹⁹.

О. П. Баранников переконливо доводив, що вже на початку ХVІІІ ст. існувала досить значна кількість осілих циган, які утворили окрему так звану “українську” етнографічну групу циган. В одній з неопублікованих праць О. П. Баранникова знаходимо його нотатки початку 1930-х років стосовно осілих українських циган: “Давні українські цигани майже всі живуть осіло. Вони оселялись дворами по 40—50 осіб в різних містах, особливо степових, де жвавіше йде торгівля кінями. Ще меншими групами живуть вони по селах. До останніх часів найзвичайніша і найбільш поши-

рена професія циган — осілих і кочових — була торгівля кіньми, мєнджування кіньми, міна (циганською — таперувєн). Вони майже не кочують, правда, їздять по ярмарках, але рідко далеко. Вони не так міцно прив'язані до своєї оселі, як українці, але ж до цього вимагають їхні промисли, виїздять за 50—70 верст, а то і ... відходять від звичаїв ... в зв'язку з кризою циганства”²⁰.

Осілі цигани живуть серед українців вже кілька століть і зазнали досить значної асиміляції. Наприклад, в Ізюмі вони жили стало з другої половини XVIII ст. Про це свідчить окреме циганське кладовище. Тоді ж осілі цигани жили в Слов'янську, трохи пізніше — в інших містах. Цигани кажуть: “Живемо тут з дідів та прадідів”.

Цигани, як і більшість інших етнічних груп у містах, мешкають поруч на одній вулиці чи на одному кутку. Усі “циганські” вулиці, як правило, розташовувалися на околиці міста, а хати цигани будували там, де раніше стояли їхні шатра²¹.

Одиницею збирання податків був шатер. Спостерігалось досить значне майнове розшарування у циганському середовищі. Зустрічалися люди багаті, заможні, менш заможні та бідні, які існували лише подаяннями. Так, відомий документ про позику, надану батуринським циганом Василем Миною іншому цигану в сумі 200 крб. (на 1772 р. це була досить значна сума). Цікаво, що в усіх документах відзначалася повна відсутність осілих циган-землеробів, а ті, які жили осіло, “бавилися циганськими промислами, і були нарівні з кінними малоросійськими промисловцями”. Наприклад, циган Янківський жив осіло, сплачував загальнонародні повинності і займався тим, що скуповував для казенного заводу кобилиць²².

Українські цигани сплачували до Військової Малоросійської скарбниці визначений оброк. У кінці XVII ст. і на початку XVIII ст. його збір був на відкупі. Наприкінці року, в якому закінчувався строк відкупу, проходила триразова публікація: оголошувалося по містах, містечках, селах і хуторах, чи не бажає хтось узяти циганський збір на відкуп. Таким чином, держава не вступала сама в зносини з циганським населенням. Бажаючий повинен був подати заяву до канцелярії і з'явитися на торг. Хто давав більше, за тим і залишався відкуп. З відкупщиком укладався контракт: відкупна сума вносилася по закінченні кожного року в січні наступного. Відкупщик мав запросити поручителів “добрих і пожитних”. Від нього вимагалось не обтяжувати циганське населення зайвими податками, а брати з них стільки, скільки потрібно за їх ремеслами (відповідно до спеціального реєстру).

З 1757 р. циганським отаманам було надане право суду над циганами, а також їх зобов'язували утримувати циган від “непристойностей”. Циганську “автономію” було скасовано в 1765 р., відколи кожен із циган зобов'язаний був обрати для себе місце постійного мешкання й увійти під відомство сотенних і полкових правлєнь на рівні з іншими. Якщо хтось бажав, то міг залишитись у будь-якого власника як вільний підданий. З того часу в Лівобережній Україні кочові цигани вперше оголошувалися поза законом, що зменшило їхні зв'язки з місцевою владою, але ніяк не з оточуючим українським населенням. За малоросійськими правами, цигани становили клас, який був значно нижчим за посполитих простонародних громадян. Так, за тілесні ушкодження, завдані поранення чи за вбивство цигана стягувалася сума вдвічі менша, ніж за посполитого селянина²³.

Подальша доля циган на Правобережній Україні пов'язана з універсалами Київської громадянсько-військової комісії. Ця комісія вживала заходів, щоб примусити циган до осілого способу життя. Зокрема, було визначено річний термін, який надавався для обрання циганами місця постійного проживання, а по закінченні року вони вважалися бродячими і їх пе-

реслідували. Через деякий час комісія доповідала про перехід на осілість окремих циган, які впевнені в своїй особистій свободі в майбутньому й у відсутності небезпеки бути закріпаченими. Судячи з документів, досліджених І. Каманіним, масовий перехід циган на осілість розпочався з другої половини XVIII ст., коли переписи фіксували назви сіл: Циганівка біля м. Балина Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани біля м. Озерян Червоноградського повіту в Галичині та ін.²⁴

Цигани Правобережної та Лівобережної України, які прибували з придунайських князівств Молдавії і Валахії, та частково з Польщі в XVI—XVII ст. (“серви”, “влахи”) утворили у XVIII ст. окрему “українську” (за Л. Н. Чернковим) етнодіалектну групу, яку чітко визначив у 20-х роках XX ст. академік О. П. Баранников²⁵ й тим самим розширив класифікацію циганських діалектів, складену Ф. Міклошичем²⁶. Осілі і розпорошені серед українського населення, вони в наш час помітно асимілювалися.

Після початкового розповсюдження в Європі протягом XV—XVI ст. циганські міграції були обмежені і мали локальний характер. Ситуація кардинально змінилася з другої половини XIX ст., коли відбулася т. зв. “велика келдерарська інвазія” (за кілька років великі маси циган змінили місце традиційного проживання і розселилися майже по всьому світу). Цей міграційний вибух був тісно пов’язаний із ситуацією в придунайських князівствах Валахії та Молдавії. Дискримінація в них циганського населення спонукала останніх переступити критичний міграційний поріг.

Розглянемо основні причини цього явища. Відомо, що в XV ст. молдавський господар — князь Олександр Добрий (1400—1432), який досяг значних успіхів у централізаторській політиці, надав циганам князівства дозвіл на “користування повітрям і водою для життя, безперешкодне добування вогню та заліза для обробки”²⁷.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. придунайські князівства Валахія і Молдавія потрапляють у васальну залежність від Порту. Літописи фіксують, що за часів Стефана Великого (1458—1504) цигани ще були вільні й вербувалися на військову службу у прикордонних гарнізонах і фортецях. У кінці XV ст. у Валахії і Молдавському князівстві особливу категорію залежних людей становили холопи, головним чином іноплеменники, насамперед цигани. Вони жили і працювали на господарському домені, або на землях окремих феодалів. Як холопи, цигани були оголошені власністю феодалів, які могли їх карати, дарувати, міняти або заповідати разом з членами їх родин²⁸.

Найдавніша з відомих грамота, надана на приватне володіння циганам по пожалуванню в кабалу, належить князюванню воєводи Петра Рареша, датована 1529 р. З того часу часто зустрічаються жалувані грамоти на циган, як боярам “за службу”, так і монастирям “за милість”. І в усіх грамотах цигани називаються холопами, на відміну від царан, які в ті часи були кріпаками і називалися “вечинами”. Як зазначав М. Зашук, цигани спочатку були закабалені урядом, а пізніше і шляхом продажу почали переходити у приватне володіння. Таким чином, у молдавському законодавстві відбувся розподіл циган на три класи: на державних, монастирських і боярських. Цей поділ вперше було зафіксовано в законах Василя, на прізвисько Акбаніт, виданих у 1646 р.²⁹

Фактично всі цигани в тих князівствах опинились у статусі (юридично закріпленому і багато разів протягом наступних століть підтвердженому) рабів — коронних (князя), монастирських та боярських. Ситуація, що склалася на середину XIX ст., так описував один із сучасників: “Не можна й уявити про свавілля, що панувало в князівствах щодо циган, які були там кріпаками до останнього часу і звільнені без наділу землі, без будь-

яких засобів до існування, й які вони добувають собі притаманними їм від природи ремеслами, потрібними на кожному кроці важким і нерухомим румунам. Цигани тому залишилися в князівствах такими, якими були вони в перший рік їх мандрування. Вони зімкнулися тісніше в своїх бандах; за ними залишилися привілеї конокрадів, ковалів, ворожбитів щастя тим, від яких нічого не бачили самі, крім зла”³⁰.

Звільнення від рабства розпочалося після приєднання Бессарабії до Російської імперії на початку XIX ст., а також під тиском громадської думки Європи на верхівки князівств. З 1818 р. князівське законодавство виділило такі категорії громадян: благородні, вільні робітники (цигани) та звільнені. В Органічному уставі Валахії (1830) та в Громадянському кодексі Молдавії (1833) вже визнавався за циганами статус особи (а не речі, як це було за часів римського права і в законах князівств), коли заборонялося безкарно вбивати і вільно продавати циган (і з ринків, включно). Циганам дозволялося вільно вступати у шлюб (хоча діти в шлюбі все ще вважалися рабами).

Після завершення Кримської війни та підписання Паризького мирного договору, серед умов якого була відміна рабства в князівствах Молдавія та Валахія, були започатковані заходи щодо відміни рабства. Остаточне звільнення циган від рабства в князівствах було закріплено конституцією 1864 р. і завершилося 1878 р. Звільнення з рабства стало поштовхом до міграцій. А спонукала до цього соціально-економічна ситуація в регіоні і в світі в той період. Промисловий переворот і початок індустріальної епохи в європейських масштабах призвели до необхідності серйозної модифікації життя кочових циган у нових умовах. Це — потреба освоєння нових територій, розширення, а часто і зміни регіонально обмежених традиційних районів кочівлі. Великими групами цигани кількох категорій — аурарі (“золотопромисловці”), урсарі (“ведмежатники”), лінгурарі (“ложкарі”), лаєші (“бродячі”) та ватраші (“дворові люди”) вирушали в Трансильванію, а звідти розселялися по всій Європі, в тому числі масово на українських землях у складі Російської імперії.

На початку XIX ст. російські урядові кола були надто зайняті урізанням прав українців на приєднаних територіях, тому в законодавстві ніяк не позначилося масове переселення циган у межі імперії на південному заході. Цей період в народній пам’яті зафіксувався як “вільні часи” і пізніше навіть частково міфологізувався.

Більшість дослідників циганської історії вказують на відносну толерантність заходів російських урядовців. Мабуть, це було так, якщо порівняти їх з діями інших європейських монархій того періоду. Перші законодавчі акти були спрямовані на облік циганського населення, що дало підстави М. Плохінському та К. Паткову стверджувати тезу про послідовність дій уряду з надання громадянства і відсутність ігнорування або переслідувань. “Російський уряд постійно дотримувався того правила, що цигани не повинні становити ні особливого племені, ні особливої народності, але повинні залишити мандрівне життя, безумовно, злитись із сільськими обивателями”³¹. Однак численні спроби чиновників при звичайти циган до землі, примусово перетворити їх на осілих, були заздалегідь приреченими на невдачу.

Побоюючись шкідливого впливу на місцеве населення, поширеного серед циган бродячого способу життя, уряд протягом першої третини XIX ст. прийняв ряд заходів щодо поселення циган на вільних казенних землях для занять хліборобством і скотарством. Правила для поселення циган вперше були опубліковані 1800 р. Осілі цигани-землероби звільнялися від рекрутської повинності та від податей протягом чотирьох років після поселення. Згідно з положенням про устрій і управління Бессараб-

ської області 1818 р. циганам дозволялося вступати до міщанських міських товариств. Циган, які перебували на приватновласницьких землях чи землях різних казенних відомств, зараховували до кріпосних селян. Заходи щодо переведення циган до осілого способу життя не мали особливого успіху.

Нереалізованим залишився і проект 1785 р. переселення із східної Польщі в Крим 500 родин циган³². Указом від 18 грудня 1836 р. було затверджено положення Кабінету міністрів про “оселення корінних циган у Бессарабії на колишній основі” в кількості 782 родини з наданням їм 9902 дес. землі й утворенням двох селищ: Каїр (141 буд.) і Фараонівка (146 буд.)³³ (з 1947 р. — Крива Балка). Акція не була належним чином продумана і підготовлена, державні кошти пішли на вітер.

Окремі постанови проти бродяжництва видавалися в 1809, 1811, 1818, 1839 рр. Імператор Микола I під час свого перебування в Південному краї на власні очі побачив недовіру усіх заходів, розпочатих у XIX ст., і знову видав наказ 1839 р. “Про оселення циган на вільних казенних землях”, визначивши при цьому кінцевий термін — 1841 р. Незважаючи на суворі заходи, якими супроводжувалося виконання наказу, цигани у більшості, як і раніше, продовжували кочувати. З 1856 р. циган залучали до відбуксування рекрутської повинності. 1861 р., одночасно з виконанням маніфесту про звільнення селян, було засновано Комісію для складання проекту положення про влаштування і покращання побуту кріпосних циган³⁴. Діяльність комісії, однак, не дала конкретних результатів. І з того часу в законодавстві постанов стосовно циган майже не зустрічаємо. Це дає підстави зробити висновок про практичну неспроможність імперського уряду законодавчим шляхом “цивілізувати”, змінити спосіб життя циган. Вирішення пов'язаних з цим проблем було перекладено на місцевих чиновників, які нерідко допускали свавілля, а цигани продовжували жити за своїми архаїчними, незрозумілими для більшості сучасників законами.

Нині на південному заході України відомі дві територіальні групи циган балканської діалектичної підгрупи “урасаря” — “бессарабяня” та “прутяня”, що давно ведуть осілий спосіб життя. Волоська діалектна група складається з етнографічних груп циган, які довгий час проживали в оточенні східнороманських народів (молдован і румун) і східнороманських мов (відомі в Закарпатській області групи з Угорщини — “ловари” та Східної Румунії). В Україні представлені кількома групами. Традиційні місця розселення т. зв. “молдавських” або “бессарабських” циган (само-назва “ле рром ле чаче” — “справжні цигани”), відомих з часів Молдавського князівства XIV ст., на українських землях: Одеська, Чернівецька, Київська та Донецька області. В Донецьку область т. зв. “кишиньовці” переселилися в 20-х рр. XX ст., а в Київську — після Другої світової війни (слід зазначити, що останні ще не досліджувалися). Келдерари (“келдераря” — від румунського “котляр”), одна з найчисленніших етнодіалектних груп циган у світі, масово почала переселятися на терени України з другої половини XIX ст., в період так званої “великої келдерарської інвазії” із земель румунського Баната.

На думку Л. Н. Черенкова, в ході активних міграцій кінця XIX ст. основне ядро банатських келдерарів об'єднало навколо себе і частково асимілювало келдерарів, які проживали на інших територіях. Про це свідчать залишки етнічних попередніх територіальних підрозділів: “вунгри”, “гркуря” та ін., які нині розселені невеличкими групами на всій території України і є найбільш дослідженими (родиною Деметер з Москви), виданий словник цього діалекту. Ловари (“ловара” з угорськ. — “кінь”) етнографічно і лінгвістично близькі до келдерарів, але перш ніж потрапити на терени України, тривалий час жили в межах угорського етнічного ареалу.

Ми вже зазначали, що офіційні статистичні джерела не завжди точно відтворюють справжню чисельність циган. Однак вони, залишаючись єдиним засобом суцільного обліку, дають можливість провести порівняльний аналіз. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., в Україні налічувалося 13 578 циган; за переписом 1959 р. — 22 515; 1970 р. — 30 091; 1989 р. — 47 919 чол. Матеріали зазначених переписів свідчать про постійне (хоч і незначне) зростання чисельності циган. Серед них значний відсоток (понад половину осіб, які назвали рідною мову своєї національності), як і серед інших етносів, становить міське населення. Однак офіційні статистичні джерела щодо циган вимагають додаткових досліджень. Наприклад, за даними перепису 1989 р., у Закарпатській області їх налічувалося 12 131 чол., тоді як спеціальне дослідження, проведене 1990 р., визначило там 20,2 тис. циган³⁵. Переважна більшість їх веде осілий спосіб життя в 49 поселеннях (таборах). Найбільші з них — у м. Береговому й Мукачевому (майже по 1250 чол.), Великому Березному та в Ужгороді на Радванці (до 1000) і Тельмані (300), селищі Середнє (до 750), Великій Доброні (400—600)³⁶.

Аналізуючи ситуацію становища циган Закарпаття, необхідно відзначити особливість, яка різко виділяє їх серед інших категорій населення. Це насамперед ізольованість від суспільства в побудованих за кастовими принципами циганських громадах. З одного боку — це позитив, оскільки внутріобшинні закони спрямовані на взаємопідтримку, але, з іншого боку, зберігаються замкнутість, неписьемність, злидні, антисанітарія.

Цікаво, що на відміну від інших етносів України, серед яких, крім мови своєї національності, поширена українська або російська, цигани у числі “інших” мов, якими володіють, назвали молдавську, румунську, угорську (такі займають друге місце за чисельністю після володіючих мовою “рома”). Цей факт відтворює ареали їх кочових мандрів і спектр міжетнічних взаємин.

До осілости циган у колишньому СРСР примусово приводили, згідно із законами, що діяли протягом 1956—1962 рр., коли за кочування й “паразитичний спосіб життя” циган відправляли на п’ять років примусової праці. Зокрема, відомі указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 р. “Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом” і постанова Ради Міністрів СРСР від 5 жовтня 1956 р. “Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом”. Якщо перший і другий пункти згаданих постанов декларували необхідність надання циганам робочих місць і створення нормальних умов життєдіяльності, то третій зобов’язував репресивні органи держави затримувати тих циган, які ухиляються від роботи і мешкають не за місцем прописки, та притягати їх до кримінальної відповідальності. Хоч у 1962 р. згаданий третій пункт постанови і було відмінено, однак у циганських общинах він свою справу зробив — цигани намагалися приховати свою етнічну приналежність.

У духовному житті суспільства давні традиції можуть зберігатися досить довго, інколи вони виявляються більш сталими, ніж матеріальна культура, яка скоріше пристосовується до змін зовнішніх умов. Тому в мистецтві циган до нашого часу тією чи іншою мірою збереглися риси давньої спадщини. Циганська культура (за Клодом Леві-Стросом) належить до т. зв. “гарячих культур”, завдяки своїй здатності сприймати готові форми й елементи оточуючої народної культури, відповідним чином змінюючи їх функції, а в окремих випадках сприяючи збереженню зникаючих елементів (напр., демонології). Релігійні вірування і світоглядні уявлення циган за зовнішньою подібністю до традицій оточуючого населення містять багато архаїчних, ще мало досліджених прошарків (напр., культ

“проклятих” речей, які можуть забруднити циган та численні ритуальні заборони “мехріме”).

Серед традиційних занять циган головним, поряд з обміном коней та коновальським промислом, було ковальство із спеціалізацією по виготовленню тонких підков, пряжок, “циганських” голок і ножів. Похідними від ковальства були інші численні ремесла, пов’язані з обробкою металів і лагодженням металевих речей (котлярство, лудження, виготовлення прикрас із срібла та золота). Ковальство та коновальство в Україні вважали настільки спеціальними промислами, що в документах просто значились як “звичайний циганський промисел”. До традиційних занять циган належали водіння і показ приручених тварин, найчастіше карпатських ведмедів, виготовлення вугілля, саману, видобування “кіля” або земляного мила (Бахчисарай), перепродаж старих речей.

Дуже поширеним було музичне ремесло циган. Кримські цигани-даулджи грали на весіллях на скрипці, зурні, даулі (турецькому барабані), а бессарабські — на кобзі, лірі, скрипці, а з кінця XIX ст. — гітарі. Крім уособлення безтурботності і веселощів, у циганах українці, як і інші народи, бачили посвячених у таємницю, чудо. Тому “робити” чудеса — один з важливих циганських промислів, в якому широко були задіяні жінки (пророкування, ворожба, пошуки кладів, винищення мишей, щурів, лікування).

В Україні циганський табір являв собою батьківську родову общину. І сьогодні роди відіграють важливу роль у житті циган. Одним з головних громадських інститутів у циганському середовищі є циганський суд — “сендо” (“кріс”), що складається з переважно літніх, досвідчених циган, які обирають із свого середовища головного — “баро-шери” (“велика голова”). Стежачи за дотриманням звичаєвого кодексу циган “мангіпен” (“заповіт”), суд примиряв членів родин, впливав на шлюбні стосунки, накладав дисциплінарні покарання на винних тощо. Важливою нормою спілкування між циганами залишаються клятви (розрізняють легкі й тяжкі). У циган як кочового народу всі моральні принципи спиралися в першу чергу на кровну спорідненість, принцип поваги до старших. Інша сторона традиційних звичаїв виявлялась у деспотизмі чоловіка, утисках молодшого покоління, агресивному неприйнятті “чужого”.

Конформіське ставлення циган до держави, їх низька політична активність пояснюються існуванням серед них “паралельного” життя з внутрішнім самоуправлінням. Тому актуальним залишається завдання по включенню циган у соціальну структуру суспільства і держави. Цигани як національна меншина в сучасній Україні перебувають перед реальною загрозою етнічної маргіналізації. Професійна, культурна і світоглядна неграмотність ставлять перешкоди процесам акультурації, але в плані маргіналізації вони відіграють діаметрально протилежну роль.

У міжетнічних відносинах подекуди все ще має місце традиційна наявність антициганських настроїв. До циган ставляться з почуттям постійної підозри. Склався певний стереотип у суспільстві, що цигани — потенційне зло. Це відбивається у випадках дискримінації на роботі, в навчанні, медичному обслуговуванні, судових процесах. Це породжує зустрічну агресію з боку циган, що підтверджується даними опитування, проведеного Центром експертиз і прогнозів Інституту соціології НАН України на замовлення Державного комітету України у справах національностей та міграції. Зокрема, цигани хотіли б бачити серед членів родини 7,3 % німців, 9,3 % — угорців і 0 % — молдаван, у середньому — 2,9 %; серед близьких друзів — 6,0 % угорців, 7,6 % — поляків, 7,8 % — румунів, 4,1 % — росіян і 0 % — молдаван, у середньому — 4,1 %; сусідами — 52,3 % кримських татар, 8,7 % — румунів, 6,8 % — росіян, у середньому — 8,7 %. Дані анкети

стосовно роботи в багатонаціональних колективах збігаються з результатами соціально-демографічного обстеження умов життєдіяльності та проживання циганських сімей Закарпаття, і фіксують явище втрати колективізму серед циган у виробничій сфері. За даними 1993 р., у цьому регіоні з 3632 циган працездатного віку лише 3082 мали соціальний статус, з них 2632 — робітники, 433 — колгоспники, 17 — службовці. До соціального прошарку (трудової інтелігенції) належало 17 представників циган. Звідси решта циганського населення у працездатному віці не була віднесена до якихось з прошарків суспільства, а рівень можливостей співпраці з представниками інших національностей становить лише 2,3 %.

Етносоціальні обстеження, проведені 1998 р. Інститутом соціології НАН України, показали також, що, мешкаючи переважно у великих населених пунктах, цигани дотримуються квартального способу розселення і своїми сусідами хочуть бачити 27 % росіян, 18,8 % — кримських татар, 18,4 % — румунів, 17,1 % — білорусів, 9,4 % — євреїв, середній показник становить 14,5 %. Пристосовуючись до переважної більшості населення, контактуючи з ним, цигани схильні швидко визначати рівень вимог різних етнічних груп, які проживають поруч з ними. При цьому вони ніколи не виступають ініціаторами соціальних контактів. Тому серед них високий відсоток небажаючих мати нічого спільного з іншими народами, який у середньому становить 67,6 %. Для порівняння зазначимо, що серед болгар таких 92,1 %, молдаван — 86,1 %, румун — 62,1 %, кримських татар — 8,7 %.

Однією із специфічних циганських проблем є надзвичайно низький культурно-освітній рівень цієї меншини. За даними перепису 1989 р., по Закарпаттю вищу освіту мав лише один чоловік, середню спеціальну — 0,3 %, загальну середню — 14,5 %, початкову — 83 %³⁷. Причиною сегрегації циганських учнів у системі освіти дуже часто є “геттоізація” циган у поселення та міські райони. Школи, що розташовані в цих районах, часто вважаються “циганськими” й характеризуються гіршими умовами та якістю освіти, ніж інші³⁸.

На початку 90-х років зародилася ідея створення культурно-просвітніх об’єднань циган. 28 травня 1990 р. у м. Ужгороді було створено перше циганське об’єднання “Рома”. Пізніше було утворено ще три товариства — “Романі яг”, “Романі сом”, “Амаро дром”. Основні напрями їхньої діяльності — культура, гуманітарна допомога, захист прав.

На сучасному етапі розвитку циганського етносу, на фазі становлення національно-культурних товариств поряд із загальним позитивним результатом, який полягає у визначенні кола лідерів і реалізації низки конкретних акцій, подальшому його поступу перешкоджає гостра конкуренція окремих товариств між собою, низький професійний рівень керівництва ними, відсутність відповідних фахівців.

Основними проблемами, на вирішенні яких зосереджена діяльність громадських об’єднань, є підвищення освітнього рівня циганської молоді та її працевлаштування, соціальні, культурні питання. Так, метою і завданням обласного циганського об’єднання “Форум ромен Українатар” (“Форум циган України”), яке діє в Києві, є збереження мови і культури циган, інтеграція їх в українське громадянське суспільство. Це об’єднання працює над створенням циганської бібліотеки, архіву, аудіо-відеотеки, має зв’язки з циганським парламентом Угорщини, циганськими організаціями Європи, Всесвітньою циганською Спільнотою, представництвом циган в ООН та ін. Українські циганські товариства співпрацюють також з Міжнародною циганською організацією та Європейським центром прав циган (Будапешт), який видає вісник “Roma Rights”. У квітні 1999 р. у м. Ужгороді почала виходити циганською, українською та угорською мовами газета Закарпатського ромського культурно-просвітнього

товариства “Романі яг” (“Циганська ватра”). У Львівському відділенні Міжнародного фонду “Відродження” діє кілька програм на підтримку дошкільної освіти циганських дітей, допомоги культурним об’єднанням циган Закарпаття.

За роки незалежності поки що зроблені лише перші кроки щодо підтримки культурного життя циганської меншини. Зокрема, Державний комітет України у справах національностей та міграції протягом 1997—1999 рр. надав національно-культурним товариствам циган на проведення різноманітних культурних заходів 12,3 тис. грн. Державними інституціями надається підтримка у створенні картотеки “Діячі циганської культури” та діяльності цілого ряду творчих колективів циган — театру “Романс”, ансамблям “Циганські наспіви”, “Романі яг” із Закарпаття, “Габарде Іле” з Ізмаїла. В 1997 р. у м. Ізмаїлі Одеської області відбувся Другий Міжнародний фестиваль ромської культури, в якому брали участь колективи Республіки Молдова, Київської, Одеської та Закарпатської областей України.

Здійснюється робота щодо вивчення і збереження культурної спадщини циганського етносу. Останніми роками проведено ряд досліджень з питань культури, релігії та фольклору цієї меншини. У містах Самборі Львівської області та Білій Церкві Київської областей створені музеї з історії та культури циган України.

Задоволенню етнокультурних потреб циганської меншини сприятиме реалізація Комплексного плану розвитку культур національних меншин України до 2001 р. Однак економічна ситуація в державі не дає можливості сьогодні віднайти достатньо коштів, які б забезпечили розв’язання всього комплексу існуючих соціальних, економічних, освітніх та інших проблем циганської меншини. В той же час нині розробляється спеціальна державна програма, якою поряд з налагодженням тісної співпраці циганських громадських об’єднань з органами державної виконавчої влади та громадськими організаціями інших національностей передбачено також залучення міжнародного співтовариства — зарубіжних урядових інституцій, недержавних та міжнародних організацій — до вирішення проблем циган України, що сприятиме їхній громадській інтеграції в українське суспільство.

Українські циганські товариства починають співпрацювати з Міжнародною циганською організацією та Європейським Центром прав циган (Будапешт). Сконсолідованість європейських циган за допомогою наукових, освітніх і культурних організацій сприяла формуванню спільних зусиль по компенсації втрат, яких цигани зазнали у Другій світовій війні (за різними даними, загинуло від 270 000 до 500 000 чол.)³⁹. Безправність циганської меншини ще донедавна не давала можливості порушити питання про геноцид їхнього народу, який можна порівняти лише з Холокостом євреїв. В Україні, як і країнах ЄС, актуальним на сьогодні є подолання негативного етнопсихологічного стереотипу циган з боку оточуючого населення, легалізація існування циганської меншини, залучення її до економічних, соціально-політичних та духовних джерел суспільного прогресу при збереженні етнічної своєрідності.

¹ Шевченко А. Розсіяна етнічна спільнота // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 134

² Римаренко Ю. Транснаціональна меншина // Там же. — С. 609

^{2a} The situation of Gypsies /Roma and Sinti/ in Europe. — Strasbourg, 1995. — Р. 14—16.

³ Олександр Софій. Роми України (громадянський діалог) // Відкритий світ. — 1998. — С. 106.

⁴ Марушиакова Е., Попов В. Циганите в България. — София, 1993. — С. 13.

- ⁵ ІМФЕ НАН України. Відділ рукописів, ф. 7—5/19; Фонд Нацмен 5. Цигани: “Проф. О. Баранников. Українські цигани”. Стаття українською мовою. Машинопис. — 102 с. Без дати. — С. 21—22.
- ⁶ Черенков Л. Н. Некоторые проблемы этнографического изучения цыган в СССР // Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР (География расселения и культурные традиции). — М., 1985. — С. 5—16; Венцель Т. В., Черенков В. Н. Диалекты цыганского языка и их взаимоотношения с индоарийскими языками Индии // Языки Индии, Непала, Пакистана и Цейлона. — М., 1968. — С. 417—419.
- ⁷ Ермошкін С. М. Ромська мова у слов'янському оточенні (проблема письма) // Актуальні проблеми відродження мов і культур західних і південних слов'ян в Україні. — Одеса, 1993. — Ч. 2. — С. 131—134.
- ⁸ Марушиакова Е., Попов В. Указ. соч. — С. 14.
- ⁹ Адрианов Б. В. Неоседлое население мира. — М., 1985. — С. 53.
- ¹⁰ Марушиакова Е., Попов В. Указ. соч. — С. 14.
- ¹¹ Моногарова Л. Ф. Цыгане // Народы зарубежной Европы. — М., 1964. — Т. 1. — С. 906.
- ¹² Марушиакова Е. Цыганская группа и развитие на цыганские этнос // Аспекты на этнокультурната ситуация в България и на Балканите 2. — София, 1992. — С. 72—86.
- ¹³ Друц Е., Гесслер А. Цыгане. Очерки. — М., 1990. — С. 17.
- ¹⁴ Каманин И. Цыганские короли в Польше в XX вв. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). — К., 1916. — Вып. 2. — С. 111.
- ¹⁵ Там же. — С. 117.
- ¹⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза—Эфрона. — СПб., 1903. — Т. XXXVIII. — С. 308.
- ¹⁷ Плохинский М. Цыгане Старой Малороссии. — М., 1889. — С. 110.
- ¹⁸ Напокупный Л. П. Межэтнические связи в украинской антропонимии XVII в. — К., 1989. — С. 39.
- ¹⁹ Плохинский М. Указ. соч. — С. 111.
- ²⁰ ІМФЕ НАН України. — Відділ рукописів, ф. 7—5 / 19; Фонд Нацмен 5. Цигани: “Проф. О. Баранников. Українські цигани”. Стаття українською мовою. Машинопис. — 102 стор. Без дати. — С. 23.
- ²¹ Там же. — С. 25.
- ²² Плохинский М. Указ. соч. — С. 111.
- ²³ Права по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 820.
- ²⁴ Каманин И. Указ. соч. — С. 115.
- ²⁵ Баранников О. П. Українські та південно-російські циганські діалекти. — Л. — 1929. — С. 32.
- ²⁶ Miclosich F. Über Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa. — Wien, 1872—1880. — Т. I—XII.
- ²⁷ Мостовский М. Этнографические очерки России. — М., 1874. — С. 65.
- ²⁸ Защук М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. — СПб., 1862. — Ч. 1. — С. 174—175.
- ²⁹ Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней. — М., 1987. — С. 32.
- ³⁰ К. Х. Цыгане. — Кишинев, 1864. — С. 61.
- ³¹ Патков К. П. Цыгане. — СПб., 1887. — С. 6.
- ³² Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. — М., 1955. — С. 120.
- ³² Полное собрание законов Российской империи II. — Т. XIII. — N 8883. — С. 137.
- ³⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза—Эфрона. — СПб., 1903. — Т. XXXVIII. — С. 308.
- ³⁵ Ємець Г. С., Дяченко Б. І. Циганське населення Закарпаття. — Ужгород, 1993. — С. 8.
- ³⁶ Малина Богдан. Роми — останні кочовики Європи // Відкритий світ. — 1998. — N 2. — С. 8.
- ³⁷ Ємець Г. С., Дяченко В. І. Назв. праця. — С. 9.
- ³⁸ Макдональд Крістіна, Радо Петро, Кучуков Христо. Мультикультурна освіта та освіта учнів із меншин // Відкритий світ. — 1998. — N 2. — С. 13.
- ³⁹ Нович Мириам. Полмиллиона цыган — жертвы нацистского террора // Курьер ЮНЕСКО. — 1984, ноябрь, с. 24.

З історії української революції

А. В. ІВАНЕЦЬ (Сімферополь)

Українізація сухопутних військових частин у Криму (1917 р.)

Одним з ключових питань української національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр. була організація військових сил для забезпечення українського державотворення. Важливим у цьому контексті є дослідження процесу українізації військових частин російської армії в 1917 р., оскільки мільйони українців були мобілізовані до її лав. Загалом питання добре вивчене. Проте це не стосується кримського регіону, бо тут можна говорити про дослідження, хоч і недостатнє, процесу українізації лише на Чорноморському флоті та пов'язаної з ним севастопольської залоги (гарнізону). Про подібні процеси в сухопутних частинах на теренах Криму є лише окремі згадки, які не дозволяють уявити більш-менш повну картину. Дана стаття є спробою розглянути процеси українізації армії на Кримському півострові поза межами севастопольського фортечного району.

До революції значна частина військовослужбовців у Криму була українцями. Проте в Україні неадарма казали про мобілізованих до російської армії, що вони “пішли в москалі” — за часів царату армія служила надійним засобом зросійщення. За спогадами В. Проходи, який служив у Сімферополі напередодні і під час 1-ої світової війни, в його частині з 50-ти чоловік були “великороси, малороси й білоруси без виразних національних ознак,... кілька жидів і караїмів,... два кримських татарина,... один шляхтич-поляк та один українець”¹. Окрім українця, пише В. Прохода, та ще одного “культурного малороса” з Сімферополя, який мав “цілком українську вдачу, хоч ні одного українського слова не знав”, “решта малоросів було якоюсь невиразною групою”². Ці свідчення підтверджуються й іншими джерелами. Безпосередній учасник українізації сімферопольської залоги наводить приклад, що характеризує стан національної свідомості вояків з українських губерній навесні 1917 р.: “Прибуло близько семи тисяч. Відкривши віче, я запропонував: — Хто поміж вами українці, піднесіть руку догори!

Піднеслося не більше трьохсот рук.

— Малороси! Піднесіть руки!

Піднесло руки коло половини присутніх.

— Хохли! Піднесіть руки!

Знов піднесла руки добра третина.

— Українці, малороси і хохли! Всі разом піднесіть руки!

Понад головами кількатисячної юрби піднісся ліс рук. Одиниці, що не піднесли рук, не були помітні серед загалу”³.

Та після лютневої революції, коли багато антиукраїнських дискримінаційних обмежень було усунуто, український національний рух і в армії розгорнувся досить бурхливо. У 1917 р. в українізованих частинах на різних фронтах налічувалося приблизно 637 тис., з них у повністю укомплектованих частинах — близько 440 тис. чоловік⁴. Українізація армії зустріла серйозні перешкоди з боку певних російських кіл. Ахіллесовою п'ятою українського військового руху був стан національної свідомості багатьох українців, що не могла бути високою на Наддніпрянщині за умов

постійного денаціоналізуючого тиску російської імперської машини. Проблему можна було вирішити енергійними заходами на хвилі ентузіазму, що охопила навесні—влітку 1917 р. більшість українців, проте хибна стратегія Центральної Ради у військових питаннях (курс на створення нерегулярних, міліційного типу військових формувань), пацифістські ілюзії керівництва Ради, її недосвідченість у військових справах не дозволили, на жаль, це зробити. Але недоліки виявилися не одразу.

Вже навесні 1917 р. в Криму починається українізація військових частин. Головним осередком цього процесу, поза межами Севастополя, став губернський центр Таврії — Сімферополь. Значну роль на початковому етапі українізації в Криму відігравав відомий військовий діяч, майбутній генерал-хорунжий армії УНР Ю. Тютюнник. У березні 1917 р. його обрали товаришем голови залогової “общерусской” Ради (Совета) солдатських депутатів, крім того, він стає ад’ютантом при революційному начальнику залоги капітані Замятині. Ю. Тютюнник характеризує останнього як людину “безхарактерну, політично малосвідому” і згадує, що невдовзі “гаспадін капітан” — начальник залоги і командуючий охороною побережжя — передав фактичне виконання всіх обов’язків ад’ютантові, а сам лише підписувався там, “де йому пропонували”. В березні 1917 р. у Сімферополі відбулося зібрання українців, в якому взяли участь близько 200 чоловік. Було прийнято ухвалу про створення Сімферопольської української громади й обрано її Раду. Велику роль на зібранні відігравали військові. Поручник Ю. Тютюнник, обраний членом Ради громади, так писав про її соціальний склад: “...Майже все інтелегенція, більшість військових”⁵. Зрозуміло, що при такому складі це зібрання не могло лишити поза увагою військові питання. Було постановлено в числі іншого “розпочати освідмлюючу роботу серед українців, що перебували у війську”. Цю роботу було доручено Радою громади П. Мацькові та Ю. Тютюннику. Попри поміркованість даного завдання поставало багато запитань. Ось що з цього приводу згадує Ю. Тютюнник: “Освідмлювання не було легким завданням. Як відокремиш “наших” від “чужинців”? Як поведеш працю, щоби на перших же кроках не стрінуги ворожого опору з боку росіян? А головне, з чого, власне, розпочати роботу?”. Користуючись тим, що залогова Рада (Совет) солдатських депутатів доручила Ю. Тютюнникові керувати культурно-освітньою та агітаційною справою, він підготував звіт, в якому доводив необхідність проведення даної роботи мовами солдат залоги, і пропонував поділити останню на національні секції. Незважаючи на значний спротив росіян, звіт незначною більшістю голосів було ухвалено, за його прийняття голосували “майже всі іногородці”⁷. Після того, за наказом начальника залоги, відбулося семитисячне віче солдатів та офіцерів з українських губерній. На цьому й почалася освідмлююча робота, визначена Радою Сімферопольської української громади. Все починалося з азів — присутнім розповідали про національну назву українців, національну символіку, була ухвалена програма лекцій з актуальних питань. На віче, зокрема, виступали офіцери Мацько, Титаренко, Іванчук, цивільні члени української громади Масак, Близнюк та ін. З цього приводу Ю. Тютюнник писав: “Всі промовляли по-українському. Промови інтелегентів “мужицькою” мовою справили надзвичайне вражіння на присутніх. Ніби не дихаючи, слухали “дядьки в шинелях”, а коли промовець кінчав, буря оплесків зривалася понад головами і помішані “слава” та “гура” неслися вулицями Сімферополя”⁸. Тоді ж було обрано Комітет Українського військового клубу ім. гетьмана П. Дорошенка, на його чолі став старшина Мацько (за постановою Комітету військового клубу, стали використовувати назви “старшина”, “козак” замість “офіцер” та “солдат”). Засту-

пниками голови стали прапорщик 32-го піхотного полку Ю. Тютюнник та прапорщик 33-го піхотного полку Титаренко⁹. Військовий клуб ім. П. Дорошенка ставив, згідно зі статутом, собі за мету: “Згуртування і стоваришування в одну сім’ю всіх вояків, лікарів, військових урядовців Української народності під прапором: Федеральної Росії — “Автономії України”¹⁰. Такий підхід до вирішення державно-політичних проблем був характерним для більшості українських організацій на початковому етапі національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр. Найвищим органом клубу вважалося зібрання депутатів від сотень (Комітет). Комітет обирав президію, яка й проводила всю практичну роботу. В короткий термін військовому клубу ім. П. Дорошенка вдалося досягти помітних успіхів — уже в середині квітня 1917 р. він налічував близько 10 тис. членів. Це була значна сила, оскільки вихідці з українських губерній становили 11 тис. чоловік, а вся залога налічувала приблизно 30 тис. воїнів¹¹. Треба зазначити й добрий морально-психологічний клімат серед українських вояків — на відміну від армійського оточення, де відносини між командним складом та солдатськими масами ставали дедалі більше ворожими, між старшинами і козаками панувала згода. У квітні або на початку травня 1917 р. зібрання депутатів пішло на рішучий крок — постановило звести всі українські чоти (взводи) в один полк. Одразу була надіслана телеграма військовому міністру О. Керенському з проханням дозволити утворити український полк, а до Києва за інструкціями було відправлено голову клубу Мацька, де він, зокрема, взяв участь у Першому Всеукраїнському військовому з’їзді як делегат від військових-українців Сімферополя. Почалися й таємні організаційні заходи — було розроблено своєрідний мобілізаційний план. Заходи українців організовано підтримували татари, грузини, білоруси та інші “іногородці”. Проте активно діяли і вороже налаштовані сили. Стало очевидним, що треба готуватися, за виразом Ю. Тютюнника, до “революції в революції”. Голова клубу не привіз з Києва від Українського генерального військового комітету (УГВК) конкретних інструкцій, а лише пораду: “Продовжуйте працю, як і до цього часу, — організуйтеся”. На той момент УГВК перебував у руках автономістської течії національно-визвольного руху, яка на відміну від самостійників намагалася уникнути самостійних рішучих заходів у справі українізації війська, сподіваючись на компроміс з Тимчасовим урядом.

23 травня 1917 р. Сімферопольський військовий клуб ім. П. Дорошенка вислав Центральній Раді телеграму з привітанням та проханням проводити в життя резолюцію Всеукраїнського військового з’їзду. В цьому ж документі давалося слово “умерти... за здобуту свободу російську, коли Тимчасовий Уряд Російський задовольнить требування Української Центральної Ради і Генерального Комітету Українського як головного правління українського народу”¹².

Тим часом у Сімферополі ситуація загострювалася. Втілення в життя мобілізаційного плану військового клубу ім. П. Дорошенка вимагало ознайомлення з ним значної кількості людей. Тож невдовзі про нього дізналися й російські кола, після чого “Знявся страшний галас. Пішли збори за зборами... Там, де наші промовці перемагали, москалі із своїми спільниками не цуралися й засобів недемократичних, як “арести по недорозумінню” і т. ін. Вони навіть почали побрязкувати зброєю. Ми теж стали у відповідну позу. Російсько-польська частина залогової ради послала таємно від нас делегацію до Петербурга з проханням “ліквідувати” нашу організацію”¹³.

Обстановка в залозі ставала дедалі несприятливішою для українського руху. Приблизно у травні 1917 р. замість Замятина, вплив на якого мав його український ад’ютант, начальником залози став полковник Кондра-

тєєв. Негативно налаштовані до українського руху в армії сили перемогли і на перевиборах до залогової Ради (Совета).

Проте, незважаючи на значний тиск з боку російських громадських кіл та командування, відсутність директив центральних українських інституцій, рух за українізацію у губернському центрі не припинився. Більше того, на хвилі революційного ентузіазму наприкінці травня була проведена українська маніфестація, що, за деякими даними, налічувала понад 30 тис. чоловік ¹⁴. Ось, що про неї згадував її безпосередній учасник: “Спільними силами Української Громади і Військового Клубу 24 травня було улаштоване Шевченківське свято в Сімферополі. Свято для Сімферополя випало досить таки імпозантно. Самих військових українців з нашої залози (Сімферопольської. — А. І.) прибуло до десяти тисяч. Наші українські чети вперше практично були об’єднані в сотні і курені. Військо вишикувалося у каре. Цивільних українців теж прибуло кілька тисяч. Були й делегації від українських залог Феодосії та Севастополя, а також від Чорноморського Флоту. Службу Божу і панахиду відправили українські панотці з п.-о. Чорноморського Флоту з А. Левицьким на чолі. Потім хор проспівав національний гімн. Відбувся парад військ. Ряди струнко проходили перед президією клубу і салютували відповідно до муштрового статуту. Піднесення надзвичайне. Настрій зворушуючий. Новий начальник залози полковник Кондратьєв, що прибув на свято на наше запрошення як гість, не втримався, щоби не сказати: “А все-таки національний принцип при комплектуванні війська велика річ! Не тільки за час революції, а навіть за весь час війни мені не довелося бачити кращого ладу, як у вас на святі...”

Та закінчилося свято тим, чого не сподівався ні полковник Кондратьєв, ні хто-небудь інший з наших ворогів. Після параду перед військом виступили з привітаннями делегації від сусідніх організацій. Потім говорив член президії нашого клубу поручник Т. (очевидно, Ю. Тютюнник. — А. І.). Промова останнього була і коротка і проста. Він сказав:

— Панотець читав у Євангелії — просіть і дасться вам, шукайте і знайдете, добивайтесь і відчинять вам... Ми шукали і знайшли себе — з’єдналися поміж собою. Просили у Керенського дозволу сформувати український полк, але нам того не дано. Добивалися у двері, та нам їх ніхто не відкриває... Що маємо робити? Панове! Маємо силу..., так ламаймо ж двері!!!

Гроове “слава” перервало промову. І довго розлягалось воно далеко навколо майдана. Коли зтихло, промовець докінчив:

— Віднині ми не розійдемося..., віднині ми складаємо Перший Сімферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка...

Знову залунало “слава”. За кілька хвилин полк марширував до касарень /казарм. — А. І./ Вони були зайняті, і над ними повівав синьо-жовтий прапор. А надворі стояла варта, озброєна рушницями та кулеметами. В сотнях проводилося навчання і вправи” ¹⁵.

Таким чином день Шевченкового свята у Сімферополі можна вважати днем проголошення першого українського полку в Криму. Факти й атмосферу цього дня очевидець передав у цілому вірно, однак ці події датовані, мабуть, не зовсім точно. За даними кримської щоденної газети, це відбувалося 28 травня. Таврійська газета “Южные ведомости” повідомляла: “Українське свято... пройшло дуже урочисто й жваво. Вулицями увесь день рухалися війська з національними українськими прапорами, написаними гаслами: “Хай живе Україна!”, “Не вмерла Україна”, “Українці об’єднуйтеся!” тощо. Багато солдат і офіцерів були в українських бойових костюмах. Війська супроводжували оркестри та численна юрба народу” ¹⁶.

29 травня 1917 р. відбулося надзвичайне зібрання Військового клубу ім. гетьмана П. Дорошенка, на якому було розглянуто два питання:

1) формування українського запасного полку; 2) посилка представників у м. Феодосію до 35-го піхотного запасного полку для організації солдат-українців. Учасники, які представляли українців 32-го, 33-го та 34-го запасних полків, були однастайні в думці щодо необхідності існування українського полку. Дискусія виникла навколо того, “як це краще зробити, щоб не внести дезорганізації в гарнізоні поміж салдатами”. У Феодосію вирішили до закінчення формування українського полку в Сімферополі своїх представників не висилати¹⁷.

Російські органи й організації губернського центру зустріли створення українського полку негативно. Залоговий (гарнізонний) комітет, міські комітети РСДРП і ПСР, які на той момент були найбільш впливовими партійними структурами регіону, Рада робітничих і солдатських депутатів вважали небезпечним “національне відокремлення в теперішній історичний момент”, однак було вирішено не протидіяти виділенню українців в окремі роти, а вести серед них агітацію, “доводячи важкі наслідки, до яких може... призвести таке виділення”¹⁸. До чого призвела ця агітація, можна здогадатися, зважаючи на звернення до гарнізонного комітету, яке невдовзі зробив комітет української Ради, “з проханням вжити заходів, щоб полкові, ротні комітети й командний склад не вели пропаганду проти українців, оскільки це викликає небажані незгоди між українцями і солдатами інших національностей. У противному разі Рада не бере на себе відповідальності за можливі ексцеси”¹⁹.

Ю. Тютюнник, як активний учасник і один з ініціаторів творення українського полку, викликав незадоволення командування. 30-го травня начальник залоги м. Сімферополя передав до президії військового клубу ім. П. Дорошенка наказ О. Керенського про переведення “для пользи служби” Тютюнника за межі Криму. Штаб Одеського округу вимагав його від’їзду з Сімферополя протягом однієї доби²⁰. Президія клубу не знайшла необхідним входити в конфлікт з вищою військовою владою з цього приводу, тим більше, що Ю. Тютюнник уже й сам збирався до Києва як делегат від сімферопольських воїнів-українців на Другий Всеукраїнський військовий з’їзд. Перед від’їздом 1-го червня 1917 р. за його головуванням відбулося загальне зібрання воїнів-українців Сімферопольської залоги. Воно уповноважило спеціальну делегацію звернутися до начальника залоги з проханням негайно телеграфувати до військового міністра про те, що “зорганізований Український запасний полк із залоги м. Сімферополя кількістю 5811 солдат і 36 офіцерів прохає затвердження”²¹.

Невдовзі після Шевченкового свята українські вояки знову лишилися без окремої касарні. Але вже 13 червня солдати-українці з прапорами та музикою пройшли від казарм до управління начальника залоги (полковника Кондратьєва. — *А. І.*), де виборні від них звернулися до останнього з проханням про сформування українського полку та виділення для нього окремого приміщення. Вирішити питання з приміщенням полковник Кондратьєв одразу не міг і просив зачекати, що ж до створення окремого полку, то він дозволив при кожному запасному полку сформувати окремі українські батальйони. “Повідомлення про це було сприйняте українцями — солдатами криками “ура”, що довго не змовкали, після чого з музикою відправилися в казарми”²². Таким чином у червні вдалося досягти проміжної мети — визнання військовою владою формування окремих українських батальйонів-куренів.

Процеси, подібні до сімферопольських, відбувалися і в інших містах Криму. Так, відомо, що вже на початку весни в Керчі існував Український військовий гурток, утворювалися українізовані частини в Євпаторії, особливої сили рух за українізацію набрав у Феодосії.

В серпні 1917 р. верховний головнокомандуючий надіслав у розташовані в Криму частини телеграфне розпорядження про переведення із записних полків українців — офіцерів і солдат (за їх бажанням) у “полки спасіння України”, що формувалися за згодою з УГВК. Ці полки мали бути направлені на фронт як ударні військові частини в українські дивізії. В той період вище російське командування підтримувало створення українізованих частин як найбільш дисциплінованих. Це мало велике значення для армії, що швидко розпадалася.

Тимчасовий уряд видав у серпні 1917 р. Інструкцію для Генерального секретаріату, що значно обмежила як адміністративну, так і територіальну компетенцію виконавчих структур Центральної Ради. Цей документ українське суспільство сприйняло негативно. Не були виключенням і воїни українізованих частин Таврії, які провели свій з'їзд. В його постанові містився проект проти Інструкції, проти “виключення зі складу України Тавриччини та інших українських губерній”, висувалася вимога “затвердження секретаріату по згоді 3 липня” і негайного скликання Українських Установчих Зборів. З'їзд також запевняв Центральну Раду в тому, що “вояки—Українці Таврії, обурені ставленням тимчасового уряду до наших домагань, по першому поклику готові стати до зброї на захист своїх національних прав”. Постанова дає уявлення і про ті труднощі, які зустрів український військовий рух у Криму та трьох північних повітах Таврії: “...З'їзд звертає увагу, що не дивлячись на те, що наказом по Міністерству військових справ усім начальникам наказувалося не чинити ніяких перепон виділенню Українців в окремі частини, майже всі начальники військові на місцях стоять на перешкоді українізації війська, часто не спиняючись навіть перед загрозою голодом відокремленим частинам; вони завжди стараються перевернути факти по-своєму, щоби виставити Українців як бунтарів. З почуттям гіркої образи ми, члени губерніяльного з'їзду, протестуємо проти такого поводження військового начальства. Маючи за собою велику моральну силу, право всякої людини жити своїм життям, ми вимагаємо, щоб негайно ж було дозволено формувати не тільки маршові роти, а навіть окремі куріні й коші в залогах з українським кадром і своїм господарством і щоби всі зносини по військових справах йшли через укр. військові організації; вимагаємо, щоб при штабі Чорноморської флотії був український комісар”²³.

Під час корніловського заколоту українізованими частинами Криму було підтримано демократичні сили. Так, 30 серпня відбулося об'єднане засідання виконавчих органів сотенних комітетів і офіцерів українських батальйонів сімферопольської залоги, яке прийняло резолюцію: всіма засобами, включно до військової сили, підтримувати тимчасовий уряд; ніяких наказів колишнього верховного головнокомандуючого Корнілова не виконувати²⁴. Оскільки обстановка під час заколоту була небезпечною для громадського порядку, виникла необхідність у додаткових міліційних структурах. 30 серпня на засіданні комітету 33-го запасного піхотного полку, що дислокувався в Криму, було вирішено створити полкову міліцію. До її складу, зокрема, мали входити: “10 чоловік від українського батальйону..., від 1-ої та 2-ої Українських сотень по 5-ть чоловік”²⁵.

Влітку 1917 р. у Феодосії “у зв'язку з докорами на адресу українців представники місцевої ради з'ясували істинну мету й характер формування національних військових частин і встановлення гарантій обласної автономії”²⁶, а восени мешканці цього приморського міста завдячували своєю безпекою саме українським частинам. В середині жовтня у Феодосії відбулися серйозні заворушення, що почалися з погрому винних складів солдатами. Можна було очікувати великих погромів з боку військових, тому начальнику залоги довелося оголосити військовий стан²⁷, а великі за-

паси вина знищувати. Комісар Тимчасового уряду, зокрема, повідомляв: “13-го жовтня місто пережило жакливі години: кожної хвилини можна було чекати, що п’яна банда увірветься в місто й пияцтво набере стихійних розмірів. Та завдяки організованості робітничої дружини, певної стійкості значної частини українців і невеличкої частини 35-го полка, знищенню вина в наволишньому районі вдалося припинити погром, що досяг великих розмірів”²⁸. А земська газета підкреслювала: “Під час охорони більше всіх працювали українські частини”²⁹. На початку осені українізовані частини в Криму становили острівцев дисциплінованості серед частин, що розкладалися. В середині вересня 1917 р. до Криму прибула комісія Одеського військового округу на чолі з начальником штабу округу генералом Н. Марксом. Показово, що огляд військ у Сімферополі викликав негативні враження, членам комісії “довелося переконатися в недисциплінованості й непідготовленості солдат усіх полків та мусульманського батальйону. Виняток становлять українські роти, які справили гарне враження своєю організованістю й навчанням”³⁰. В результаті генерал Маркс висловився за дозвіл місцевим українським сотням виділитися у командному й побутутовому відношенні в самостійну військову одиницю.

Очевидно, після цього стався наступний інцидент. Добре поінформований про стан української справи в армії заступник голови УГВК В. Кедровський як приклад “одвертої ганебної образи гідності українця-вояка” наводить, і з ним неможливо не погодитися, події, що відбулися в Сімферополі. Він пише про українців-вояків 33-го та 34-го запасових полків, яким “...по довгій та упертій боротьбі нарешті “дозволено” відокремитися й перейти в окремі касарні. Перед тим з них насміхалися, як тільки хто хотів, як міг. Ображали національне почуття та людську гідність українців. В довершення до всього перед відпуском їх з полків до спеціальної касарні начальство наказало відібрати від них все “казьонное обмундированіє і снаряженіє”. Тому наші вояки, залишаючись в одній спідній білизні або зовсім голі й босі, виходили з касарні під тюкання, регіт і опльовування своїм начальством та “сознательними таваріщами”.

Вчинок цей, не перший і не останній, все-таки змусив вмішатися в “етот незначительний інцидент” Штаб Одеської Округи та “Румчерод”. “Сознательні таваріщі” зробили про людське око “внушеніє”, що, мовляв, незручно так поводитися зі своїми братами. А українці-вояки одержали “сатисфакцію” у вигляді видачі потрібного їм умундирування й заосмотрення з тої категорії, що переховувалася по цейхгавзах полків під назвиском “вещі не годния к носке””³¹.

Наприкінці осені загальний хаос і анархія здійснили свій розкладаючий вплив і на українські частини. Антиукраїнська політика Тимчасового уряду, його нездатність стабілізувати соціальне становище в державі штовхали деяких представників українського руху в обійми більшовиків, які різко виступали проти цього уряду під гаслами негайного миру, радикальних соціальних перетворень та декларували визнання права націй на самовизначення. В результаті, коли після більшовицького перевороту в Петрограді постало питання про владу в Криму і в Україні, значна частина українізованих формувань заявила про нейтралітет у боротьбі між антибільшовицькими силами і більшовиками. Більше того, деякі з них підтримали прихильників Леніна. Так, більшовицька організація Феодосії “спиралася на солдат Кримської роти, українську частину й караульну роту”³², в Євпаторії 1-а українська батарея відмовилася виступати в Сімферополь, в результаті антибільшовицьким силам довелося роззброїти її³³. Але, безумовно, залишалися українізовані частини в Криму, які були налаштовані антибільшовицьки. Проте й серед них настрої радикалізувалися внаслідок незграбної політики Тимчасового уряду в національному та інших

питаннях. Після більшовицького перевороту в Петрограді українізовані та татарські частини утворили Кримський революційний штаб. Головою штабу був Біда-Кобзаренко, а секретарем — Буряченко ³⁴. 6 листопада 1917 р. представники Кримського революційного штабу /КРШ/ зробили мирну спробу підпорядкувати собі губернське правління, на що представники останнього не погодились, вказуючи, що “тільки насильницьким захопленням вони /КРШ. — А. І./ можуть це зробити” ³⁵.

Очевидно, що серед діячів українського і кримськотатарського рухів не було однастайності в цьому питанні. Так, А. Боданінський, пояснюючи ситуацію, стверджував, що “кримський штаб не ставить собі за мету захоплення влади” ³⁶. Сама ситуація підштовхувала демократичні антибільшовицькі сили Криму діяти більш згуртовано.

Невдовзі виникає Штаб кримських військ — орган антибільшовицької Ради народних представників, яка об’єднувала громадсько-політичні і національні організації Таврії. Штабу кримських військ підпорядковувалися кримськотатарські війська, російське офіцерство та українізовані частини. В підпорядкуванні РНП, як згадував більшовик Ю. Гавен, перебували два курені у Сімферополі і Севастополі ³⁷. Але на той момент значна частина українізованих в Криму частин уже знаходилася поза межами півострова. Так, відомо, що наприкінці 1917 р. в Олександрівську (Запоріжжі) опинився Сімферопольський полк ім. Дорошенка. Більша частина полку не підпала під розкладаючий вплив більшовиків і брала участь у Першій українсько-більшовицькій війні на боці УНР ³⁸. Були плани з полків, розташованих на півострові, створити один українізований, один мусульманський і один полк з кримчан, які не були мусульманами ³⁹. Проте ці наміри так і не були втілені в життя. Цікаво розгорталися події в Керчі. Одразу після жовтневого перевороту керченські пробільшовицькі сили зробили спробу зброєю захопити владу в місті. Проте невдовзі, за спогадами більшовика С. Сапронова, влада опинилася в руках Української Ради, яка розпустила Совет і спиралася на “невеличке військо — гайдамаків”. Наскільки воно було “невеличке” свідчить той факт, що два контрольовані ліворадикалами есмінці “Звонкий” та “Жаркий”, що стояли в керченському порту, не наважувалися протидіяти українцям. І лише з прибуттям у грудні 1917 р. додаткових пробільшовицьких сил — антикаледінської експедиції Чорноморського флоту, що поверталася з Дону, Совет було відновлено і влада перейшла до нього ⁴⁰. Але війни-українці й далі лишалися в цьому східнокримському місті. Діяч українського руху в Криму через кілька років згадував: “Гарнізон фортеці Керченської, який складався виключно з українців, по приходу німців передав як фортецю, так і майно для передачі Українському Уряду, виговорив собі право по переїзду на Україну поволі” ⁴¹.

Крім українізації частин російської армії, процес українського військового будівництва відбувався й на іншій основі. Так, навесні 1917 р. почали стихійно формуватися українські міліційні загони Вільного козацтва, переважно з селян. Цей рух набрав значної сили і захопив у свою орбіту й Крим. Центральна Рада намагалася взяти Вільне козацтво під контроль. У січні 1918 р. оргвідділ Генеральної козацької ради по формуванню Вільного козацтва надіслав телеграму губернському комісару Таврії з проханням поширювати агітацію та організацію Вільного козацтва у Північній Таврії ⁴². Ще раніше в Керчі було створено загін українських вільних козаків під керівництвом отамана Левенка ⁴³.

Особливо близькі стосунки склалися між українським і кримськотатарським рухами. Їх поєднувала спільна платформа несприйняття російського централізму і перебудови колишньої Російської імперії на демократичну федерацію народів. Це знайшло свій вияв і у військовій сфері —

наслідуючи приклад українців, влітку 1917 р. почали формуватися кримськотатарські військові частини, а допомогу їм подавали українізовані формування. Після більшовицького перевороту до Криму на прохання кримських татар наказом генерального секретаря військових справ УНР С. Петлюри було направлено мусульманський полк. Щоб зменшити кількість збільшовичених частин, по Одеському військовому округу було віддано наказ про звільнення у відпустку всіх військовослужбовців-неукраїнців. Наприкінці жовтня 1917 р., під час засідання Ради Народів у Києві, українські і кримськотатарські діячі значну увагу приділяли військовому співробітництву⁴⁴. Коли у листопаді 1917 р. очікувалося прибуття 6000 робітників з Петрограда, об'єднане засідання мусульманських і українських військових організацій заявило: виходячи з того, що у Сімферополі “дуже гостро стоїть як квартирне, так і продовольче питання..., і з огляду на передбачуване переведення в Крим... нових військових частин, вважаємо неприпустимим приїзд робітників”⁴⁵. Серед українських діячів, які були присутніми в лютому 1917 р. на відкритті 1-го Курултаю кримськотатарського народу, був і представник від українізованих частин Криму. Українські військові частини брали участь у боротьбі з ліворадикалами в Криму, коли в грудні 1917 — січні 1918 рр. розпочалися бойові дії між Радою народних представників і більшовицькими Ревкомами. Через низку обставин демократичні сили зазнали поразки, і в Криму встановилася ліворадикальна диктатура більшовиків та їх тодішніх “попутників”. На початку 1918 р. керівники українського і кримськотатарського рухів обговорювали проект перекидання мусульманських частин Криму до Києва⁴⁶.

Українізація військових частин Криму була одним із суттєвих факторів, що визначали громадсько-політичну атмосферу на півострові. Цей процес проходив у несприятливих обставинах психологічного, ідеологічного та адміністративного тиску з боку російських державних структур, політичних сил та громадськості. Він сприяв національному самоусвідомленню кримських українців, розгортанню національних рухів інших народів, в деяких обставинах українські частини відігравали роль стабілізуючого фактора. Український рух в армії на теренах Криму, як і взагалі, слугував значною мірою локомотивом процесів національного відродження. З іншого боку, його розгортанню сприяли українські цивільні громадсько-політичні структури. Український військовий рух 1917 р. став одним з важливих кроків, який наблизив створення сучасної армії України.

¹ Прохода В. Записки непокінливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. — Ч. I. — Торонто, 1967. — С. 149.

² Там же. — С. 151.

³ Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. — 1991. — N 7. — С. 85.

⁴ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917—1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — С. 149.

⁵ Тютюнник Ю. Назв. праця. — С. 84.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же. — С. 85.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1076, оп. 3, спр. 14, арк. 2.

¹⁰ Там же, арк. 5.

¹¹ Тютюнник Ю. Назв. праця. — С. 86.

¹² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 19.

¹³ Тютюнник Ю. Назв. праця. — С. 86.

¹⁴ Дашкевич Я. Українці в Криму (15 — початок 20 ст.) // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, вступи, есе. — К., 1993. — С. 111.

¹⁵ Тютюнник Ю. Назв. праця. — С. 86.

¹⁶ Южные ведомости. — 1917. — 31 мая.

¹⁷ Сергійчук В. Українська соборність: відродження українства в 1917—1920 роках. — К., 1999. — С. 190—191.

¹⁸ Южные ведомости. — 1917. — 9 июня.

- ¹⁹ Южные ведомости. — 1917. — 15 июня.
- ²⁰ Т ю т ю н н и к Ю. Назв. праця. — С. 88.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 1076, оп. 3, спр. 14, арк. 4.
- ²² Южные ведомости. — 1917. — 14 июня.
- ²³ К е д р о в с к и й В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... — Вінніпег, 1967. — С. 405—406.
- ²⁴ Южные ведомости. — 1917. — 1 сент.
- ²⁵ ЦДА АР Крим, ф. р. — 1964, оп. 1, спр. 10, арк. 14.
- ²⁶ Южные ведомости. — 1917. — 19 июля.
- ²⁷ ЦДА АР Крим, ф. р. — 1964, оп. 1, спр. 67, арк. 5.
- ²⁸ Там же, арк. 19.
- ²⁹ Южные ведомости. — 1917. — 18 окт.
- ³⁰ Там же. — 16 сент.
- ³¹ К е д р о в с к и й В. Назв. праця. — С. 222.
- ³² Р е м п е л ь Л. И. Красная гвардия в Крыму. 1917—1918. — Симферополь. — С. 45.
- ³³ Там же. — С. 39—40.
- ³⁴ ЦДА АР Крим, ф. р. — 1964, оп. 1, спр. 66, арк. 19.
- ³⁵ Южные ведомости. — 1917. — 8 ноября.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Из воспоминаний Ю. П. Г а в е н а // Овеяны знаменем Октября: Сборник очерков, воспоминаний, документов. Сост. Кияшко Б. П., Кравцова Л. П., Сергиенко Л. Л. — Симферополь, 1987. — С. 18.
- ³⁸ Т и н ч е н к о Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 р. — березень 1918 р.) — К.-Л., 1996. — С. 103.
- ³⁹ Южные ведомости. — 1917. — 25 дек.
- ⁴⁰ ЦДАГО, ф. 59, оп. 1, спр. 1198, арк. 40.
- ⁴¹ С е р г і й ч у к В. Назв. праця. — С. 199.
- ⁴² ЦДА АР Крим, ф. р. — 1964, оп. 1, спр. 70, арк. 46.
- ⁴³ Г а р ч е в П. И. Национальные партии и движения в Крыму в 1917—1920 гг. // Материалы научно-практической конференции: “Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы”. — Симферополь, 1996. — С. 27.
- ⁴⁴ С е р г і й ч у к Б. В. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-кримсь-котатарських взаємин у 1917—1918 роках // Вісник Дипломатичної академії. — 1999. — № 2. — С. 118—119.
- ⁴⁵ ЦДА АР Крим, ф. р. — 1964, оп. 1, спр. 66, арк. 19.
- ⁴⁶ С е р г і й ч у к Б. В. Назв. праця. — С. 119.

Проблеми української медієвістики

В. В. ГАЗІН (Кам'янець-Подільський)

Крим — Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663—1665 рр.)

У першій половині 60-х рр. XVII ст. посилювалося втручання сусідніх держав у внутрішні справи Української держави. Боротьба між ними за вплив на український уряд зумовлювала значною мірою політику українських гетьманів — наступників Богдана Хмельницького.

Україна, опинившись у загрозовому “трикутнику” (Польща, Московська держава й Кримське ханство, за яким стояла могутня Порта), коли жодна зі сторін не була зацікавлена в існуванні сильної держави на українських землях, практично не мала шансів на незалежне життя. У таких умовах перед українськими гетьманами на перший план виступала

проблема взаємин з сусідніми державами, оптимальний варіант яких міг гарантувати відносну стабільність і всередині козацької України.

Отже, дослідження українсько-польських, українсько-російських та українсько-кримських стосунків у період після смерті Б. Хмельницького може стати важливою складовою концептуального положення щодо причин початку та поглиблення процесу Руїни, який в кінцевому підсумку призвів до знищення Української козацької держави.

Про українсько-кримські відносини першої половини 60-х рр. XVII ст. на сьогодні не існує спеціальних праць і публікацій. Окремі міркування відносно цієї проблеми знаходимо в матеріалах українських дослідників О. Апанович, Я. Дашкевича, М. Пасічника, Н. Стеньгач, Т. Чухліба¹. Серед російських істориків ролі кримської дипломатії в українському питанні торкався О. Новосельський². У такому ж плані політику цих держав щодо України, але з акцентом на польсько-кримські відносини вивчали польські вчені З. Вуйцик, В. Маєвський та Л. Подгородецький³.

Дане повідомлення є спробою звернути увагу читача на важливість дослідження проблеми міждержавних взаємин початкового періоду Руїни Української козацької держави, а саме часу гетьманування Павла Тетері (1663—1665 рр.), коли, зокрема, з'явилися нові риси у кримсько-українських відносинах.

Вже з початку 60-х рр. XVII ст. Крим одночасно з Польщею та Росією починає проявляти неабияку активність з метою вирішення “українського питання” на свою користь. Ще у травні 1661 р. кримський посол Махмет Маметша вимагав від росіян виведення московських військ з малоросійських міст: “...Щоб государь цар взяті польські землі віддав”⁴. Тогочасні послання до Москви царських воевод підтверджували серйозність намірів татар. Так, зокрема, вже в грудні 1662 р. П. Шереметьєв писав царю, що татари прийшли в задніпровські міста і відкрито говорять про намір “йти війною на твої Великого Государя окраїни та черкаські міста”. Подібні відомості надходили і від інших московських воевод⁵.

Звичайно, Крим діяв у руслі політики Туреччини, яка повсякчас заявляла про свої претензії на українські землі. Зокрема, в листі візиря Азема Махмет-паші до царя, датованому ще серпнем 1660 р., зазначалося, що українські козаки здавна належали лише Оттоманській Порті⁶. Виявом інтересу Туреччини до України стало будівництво на південних рубежах українських земель укріплень, призначених, за словами султанського уряду, для захисту Криму від нападів запорожців⁷.

Після Чуднівських подій 1660 р., коли вектор української зовнішньої політики схилився в бік зближення з Польщею, Кримське ханство, скориставшись союзницькими стосунками з Річчю Посполитою і внутрішніми проблемами козацької України, активізує свої дії з метою поступового встановлення контролю над гетьманським урядом і витіснення з політичного простору України конкурентів — Московського царства і Речі Посполитої. Фактично мова йшла про встановлення кримського протекторату над козацькою Україною. Одночасно українські землі продовжували традиційно розглядатися як постачальник ясиру та джерело різноманітних багатств. Російсько-польські змагання за Україну сприяли тому, що татарська орда, ніби допомагаючи польсько-українським військам, як свідчив тодішній гетьман Юрій Хмельницький, грабувала та спустошувала край⁸. Участь татарських загонів у військових акціях Польщі давала можливість Криму зберігати постійну присутність в Україні, а відтак — і вплив на українську верхівку. Здійсненню планів ханства сприяла одна із статей Чуднівської угоди, яка стосувалася гарантій безперешкодного пересування татарських військ на території України⁹.

Кримська дипломатія проводила досить гнучку, проте цілеспрямовану політику. Будучи союзником Польщі, Крим постійно демонстрував, що саме її інтереси відстоює на українських землях¹⁰. Але вже із середини 1662 р. у політиці Криму щодо України починає проявлятися тенденція, яка стала визначальною в наступні роки. У ханському посланні до Ю. Хмельницького від 2 травня 1662 р. зазначалося: якщо “государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Махмет-Гірея царя з повідомленням, не очікуючи, і Махмет-Гірей царь ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле”¹¹. Тож гетьмана обережно підштовхували до відриву як від Москви, так і від Польщі і до встановлення над Україною кримської протекції. Така політика мала на меті створити противагу тиску з боку Порти, який став для Бахчисарая надто обтяжливим¹².

Однак особливо неприйнятним моментом у відносинах Криму і України було те, що дедалі частішали випадки, коли татари за свою допомогу вимагали платню у вигляді ясиру. Зокрема, в джерелах зафіксовано, як татари зажадали від полковника П. Дорошенка віддати їм жителів міст Зінкова та Грунь. Коли Дорошенко відмовив, вони повернули до Криму, “розоривши груньські подвірки і забравши людей в полон. По дорозі татари спалили Миргород та інші міста”¹³. Такі дії різко погіршували внутрішньополітичне становище в Україні. І хоча українська старшина здебільшого намагалася протистояти вимогам татар, в середовищі рядового козацтва, селянства та міщан утверджувалася думка, що саме гетьман і полковники сприяють татарським безчинствам.

Гетьманський уряд, однак, навіть за таких обставин мав іти на тісні зв'язки з кримським ханом, оскільки татари були тою реальною силою, спираючись на яку, гетьман міг протистояти наступу польської шляхти, котрий посилювався після Чуднівського договору, а також поширити свою владу на Лівобережжя. Тут можна погодитися з міркуванням Н. Стеньгач про те, що прагнення обмежити свавілля татарських загонів було однією з причин, які змушували гетьмана підтримувати тісні взаємини з Кримом і просуватися до утворення спільного союзу¹⁴. Очевидно, апелюючи до хана і демонструючи йому свою зичливість, гетьман розраховував, що зможе захистити українські землі від пограбування. Присутність татар в Україні була тією реальністю, з якою гетьманський уряд мусив рахуватися. Позбутися її можна було, лише спершись на іншу силу, зацікавлену в зменшенні впливу Криму в Україні. Крім того, наявність таких сил і їх протистояння створювали певну можливість для гетьмана проводити політику балансування на цій хиткій основі.

Зростаючий вплив Криму яскраво засвідчили гетьманські вибори, що відбулися на початку 1663 р.¹⁵ Згідно з інформацією, яку надав у своєму листі від 26 грудня 1662 р. польський резидент Я. Свідерський, після складення повноважень Ю. Хмельницьким претендентами на гетьманство стали Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко і П. Тетеря¹⁶. Останній зміг заручитися підтримкою не тільки Польщі, а й Криму. Перед самими виборами він особисто їздив до татарського солтана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду¹⁷.

Отже, 1-2 січня 1663 р. у Чигирині, коли відбувалися вибори, разом з представником Польщі на раді був присутній і посланець від кримського хана Батирша-мурза, якому навіть кілька полковників пропонували стати до “козацького кола”¹⁸. Боротьба розгорілася між двома основними претендентами — Г. Гуляницьким та П. Тетерею — і завершилася перемогою останнього. Своє обрання на раді Тетеря зміг обставити таким чином, що як і в Польщі, так і в Криму вважали, ніби саме вони посадили Тетерею гетьманом. У польських державних колах вбачали у ньому мало не свого

агента. Як зазначив польський дослідник З. Вуйчик, “той факт, що Тетеря зайняв таку високу посаду, приніс велике задоволення королівському двору”¹⁹. У свою чергу Батирша-мурза, який був присутнім на раді, стверджував, що саме Селім-Гірей “учинив гетьманом Павла Тетерю”²⁰. Така ситуація повністю влаштовувала самого гетьмана, в діях якого простежується намір провести державний корабель між Сцїллою і Харібдою — Польщею і Кримом. На думку гетьмана, це могло забезпечити для українського уряду певний простір для маневру і відповідно більшу незалежність від сусідів. Ще у 1658 р. він виголосив фразу, яка могла б стати його політичним девізом: “Покірливе телятко дві матки ссе”²¹.

У плані реалізації своєї зовнішньополітичної концепції Тетеря намагався зіграти на протиріччях між трьома впливовими сусідами України, що значною мірою і визначило взаємини гетьманського уряду з кримським ханом. Так, щоб обмежити вплив останнього, він апелював до Варшави. У листі до короля Яна Казимира від 3 лютого 1663 р. гетьман зазначав: “Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув’язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою”. І далі явно підбурював Варшаву проти Криму: “...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості”²². У той же час на початку березня 1663 р. гетьман спорядив посольство до Криму, очолюване лисянським сотником Деменком, із запевненнями в дружбі. При цьому він наголошував, що “від царя і короля нічого доброго не чекає”²³. Також є відомості про спробу Тетері порозумітися і з Москвою²⁴.

На думку Я. Дашкевича, політика Тетері стала проявом того, що в його тогочасних поглядах домінувала саме незалежницька ідея. Дослідник у цьому плані слушно проводить паралель між Павлом Тетерею та Богданом Хмельницьким: “Тетеря — так само як його великий попередник Богдан — використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...”²⁵.

Однак чи не головним завданням гетьманського уряду стає зведення до мінімуму кримського впливу на внутрішню ситуацію в Українській державі. Уже відразу після свого обрання Тетеря у дипломатичній формі наполягає на виведенні татарських військ з території України. Як було заявлено Батирші Сулешеву, “він, гетьман, з пушкаревими черкасами й барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни”²⁶. Для тиску на Крим гетьман намагається використати Польщу. Так, 13 лютого 1663 р. він направляє до Варшави посольство з метою домогтися прибуття допоміжних польських військ, розглядаючи це як фактор, який перешкодив би Криму посилювати свої позиції на Правобережжі. На думку Тетері, в той час виникла реальна загроза підпорядкування гетьманського уряду кримському хану. Гетьман застерігав, що останній “бажає захоплення України”²⁷. Тоді ж у листі до коронного канцлера М. Пражмовського Тетеря наголошував: “Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилася данницею Криму”²⁸. Отже, прагнення Криму встановити свій протекторат над Україною, що як тенденція проявилася 1662 р., вже на початок 1663 р. набирало загрозливого характеру. На це вказує неабияке занепокоєння Тетері. У листі до короля від 16 лютого 1663 р. гетьман знову акцентував увагу на свавіллі орди, яка “здійснює жакливі злочини, нестерпні для християнина”²⁹. При цьому він змушений був за відсутності реальної військової допомоги з боку Польщі проводити обережну політику у відносинах з Бахчисараєм. Зокрема, він повідомляв до Варшави про те, що заради підтримання добрих стосунків з ханом змушений проводити часті наради з представниками Криму³⁰.

Тож бачимо, що Тетеря, скориставшись підтримкою Криму під час гетьманських виборів, після приходу до влади докладав зусиль, щоб позбутися присутності татар в Україні. Очевидно, заради цього в лютому 1663 р. в листі до хана він натякав, що в Україні “дуже виголоджено” і є небезпека, що орда може з голоду “поморитися”³¹.

Стабілізація внутріполітичної ситуації в Українській державі і об'єднання її були головними пріоритетами у діяльності Павла Тетері. З огляду на це, стає зрозумілим його прагнення позбутися такого дестабілізуючого фактора, як татари.

Погіршення становища Тетері на травень 1663 р. відбилося і на політиці гетьманського уряду стосовно Криму. В той час у Правобережній Україні стало помітним невдоволення пропольською політикою гетьмана в середовищі не лише рядових козаків і селян, а й козацької старшини. На іншому боці Дніпра повним ходом ішла підготовка до обрання окремого, лівобережного гетьмана, що загрожувало розколом козацької України. Посилення там московських позицій створювало небезпеку для правління Тетері. Тогочасну позицію гетьмана щодо татарських військ характеризують його повідомлення до Варшави, пов'язані з появою загонів калмиків у межах України. 12 травня 1663 р. Тетеря сповіщав короля про їх прихід під Чигирин, де вони розбили татарську орду й зeszли у невідомому напрямі³². Він був надзвичайно занепокоєний цією подією. Одночасно посилювалося невдоволення політикою гетьманського уряду в середовищі українського населення, існувала загроза вторгнення московських військ на територію Правобережжя, затримувалося прибуття польських підрозділів. За таких умов лише татари були тією реальною силою, на підтримку якої міг сподіватися гетьман. За словами самого Тетері, прихід калмиків його вразив, і головною проблемою стала небезпека відходу татар із страху перед калмиками³³. Така позиція гетьмана свідчить про внесення корективів у його наміри щодо Криму.

Восени 1663 р. шанси Криму в українській політиці ще більше зросли. Саме в той час Річ Посполита вирішила організувати широкомасштабний військовий похід проти Москви та військ лівобережного гетьмана І. Брюховецького. Для здійснення своїх намірів польський уряд намагався заручитися підтримкою татар. Спроби створення польсько-кримського військового союзу проти Росії робилися польським урядом і раніше. Так, ще в січні 1661 р. до Криму з цією метою відбув хорунжий В. Шмелінг. Того ж року ще одне посольство очолив Я. Вікавський³⁴. У вересні 1662 р. до Криму вирушило нове польське посольство на чолі з покойовим короля П. Вольським³⁵. Та особливо активізувалася польська дипломатія з початку 1663 р. Так, у квітні канцлер М. Пражмовський надіслав листа до татарського мурзи Кутлу-Гірея, в якому радив татарським військам залишатися в Україні й чекати на прихід поляків, щоб виступити разом проти спільного ворога — Москви³⁶. Тоді ж, у квітні 1663 р., з королівським посланням до хана поїхав той же В. Шмелінг. Крім основного завдання, він також мав в'янути плани татар щодо Правобережної України³⁷.

У свою чергу в правлячих колах ханства говорили про реальну можливість укладення польсько-кримського союзу проти Росії³⁸. Там вважали, що “якби королівські і литовські війська з'єдналися з козаками і татарами, охопив би москалів жах”³⁹.

Реальним кроком до створення антиросійського польсько-татарського воєнного союзу стало засідання 13 червня 1663 р. комісії у Львові, на якому вирішили питання оплати Польщею кримської військової допомоги⁴⁰.

Кримський хан обіцяв королю підтримку у війні з Московським царством, але водночас висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди з російським урядом були включені пункти про повернення

ханству Казані та Астрахані ⁴¹. Махмет-Гірей давав зрозуміти Варшаві, що особливого інтересу до українських справ не має. Насправді Крим, беручи участь у військових діях, використовував найменшу можливість для посилення свого впливу в Україні. У Бахчисараї весь час уважно стежили за політичною ситуацією довкола українських земель, за розвитком відносин між П. Тетерею та польським урядом. Саме з такою метою в травні 1663 р. було відправлено до Варшави поляка-мусульманина Юзуфа ⁴². Щодо самого гетьманського уряду П. Тетері, то, відмовляючи йому в допомозі (в Криму побоювалися вторгнення калмиків і запорожців ⁴³) і не надсилаючи великого війська, хан все ж постійно утримував невеликі татарські загони на Правобережжі як один з чинників політичного тиску на Україну. А тому, маючи власні наміри щодо неї, кримський хан не став залишатися осторонь воєнно-політичних подій, що відбувалися в цьому регіоні, і прийняв рішення взяти участь у військовому поході, запланованому польським королем Яном Казимиром. Крім можливості дієво впливати на події, чи не найважливішим стимулом для татар була багата здобич, що на них чекала.

У самій воєнній кампанії осені 1663 — зими 1664 р. була вагомою роль кримських загонів, очолюваних Дадеш-агою та Сефер-Гіреем і Менглі-Гіреем. Але при цьому вони часто чинили таке свавілля, що викликали невдоволення польських правителів, які прагнули зберігати в Україні образ благопристойних визволителів з-під влади Москви. Зокрема, француз А. Грамон писав: "Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків — для насолоди, дівчат і жінок — для продовження їх роду і подальшого продажу" ⁴⁴. У польських джерелах відзначається, що часто міські жителі в переговорах з польським командуванням обіцяли здатися, але лише за умови, що татари відправляться до Криму ⁴⁵.

На початку січня 1664 р. поляків покидає значна частина татарських загонів. Причиною цього в значній мірі були постійні набіги на Крим запорожців, очолюваних кошовим І. Сірком. Наприкінці грудня 1663 р. їхні дії значно активізувалися. Під час одного з таких рейдів загін, що налічував 250 запорожців, на чолі з Сірком за допомогою московського підрозділу стряпчого Г. Косагова розбив у грудні 1663 р. на р. Колончак (неподалік від Перекопу) чисельно переважаючий татарський загін, що супроводжував ясир. Козаки тоді відбили 100 полонених ⁴⁶. 8 січня 1664 р. запорожці вирушили в черговий похід на Тягин (Бендери) ⁴⁷.

У той же час в кримського хана виникли проблеми у відносинах з ногайськими татарами, які не хотіли платити данину Бахчисараю і в своїх сепаратистських устремліннях вирішили спертися на турецького султана ⁴⁸. Через напади запорожців і ненадійність ногайських татар хан змушений був тримати великі сили в Криму і не мав змоги подати необхідну допомогу полякам. Це підтверджують тогочасні розповіді козаків, що повернулися з татарського полону. Так, житель Козельська Г. Явриченко 15 січня 1664 р. повідомляв, що ханські війська були вже готові до походу, але напад козаків на татарські села під Перекопом змінив плани хана і він "на Русь" не пішов ⁴⁹. Тоді ж самі московські воєводи відзначали, що татарські загони покинули польське військо, яке прямувало під Новгород-Сіверський ⁵⁰.

Крім того, частина мурз відкрито виявляла незадоволення умовами походу й діями своїх союзників — поляків. Татарські воєначальники заявляли, що кримські загони зазнають важких втрат, а очікуваної платні від польського командування не отримують ⁵¹. Захопивши свою здобич, вони поспішали до Криму. Ті ж, хто залишався, не брали участі у спланованих польським командуванням операціях, а, розсипавшись невеликими заго-

нами, займалися грабунками. До проблем польсько-татарських відносин під час походу додалися протиріччя особистого плану. Так, польський хроніст В. Коховський зазначав, що татарський воєначальник Карач-бей був дуже ображений на короля за те, що його приймають не так, як представників ханської сім'ї⁵².

Думається, головні причини такої поведінки татар пояснюються тим, що кримське керівництво просто не було зацікавлене у перемозі поляків, яка, безумовно, призвела б до посилення позицій Польщі в козацькій Україні. Тому, можливо, ханський уряд не поспішав зі спорядженням на допомогу королю своїх головних сил, а обмежувався лише кількома загонами, які під час бойових дій були досить пасивними.

Незважаючи на провал походу військ Яна Казимира у союзі з правобережними козаками і татарами на Лівобережжя, кримський хан виявився чи не єдиним, хто зумів отримати з цієї ситуації максимум вигоди. В умовах війни татари дістали реальну можливість посилити свої позиції в Україні.

Черговою подією, де повною мірою проявилася політична концепція ханства відносно козацької України, стало народне повстання на Правобережжі у 1664—1665 рр. Це знову-таки традиційне намагання посилити свій вплив за рахунок зіткнення двох інших протиборствуючих сил — Москви і Польщі. З огляду на це видається справедливим міркування М. Пасічника про зацікавленість ханського уряду в розгортанні повстання⁵³.

На початок 1664 р. в середовищі патріотично настроєної правобережної козацької старшини визріває антигетьманська змова. Серед її учасників були колишні гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський та ін. Вони ставили собі за мету усунення пропольського уряду П. Тетері. Організаторам повстання необхідний був могутній союзник, який би міг подати допомогу в боротьбі як з Польщею, так і з Москвою. У такій ролі бачився саме Крим. Поява нової сили, яка своїми діями могла б послабити владу в козацькій Україні як Польщі і гетьмана П. Тетері, так і Росії (у переважній більшості учасники змови не належали до прихильників Москви), створювала умови для посилення впливу ханства. Тому останнє не відкидало можливості зближення з повстанцями. Звісно, за умови, якщо їх зусилля виявляться вдалими. Отже, ще в ході воєнної кампанії на Лівобережжі налагоджуються стосунки змовників з Кримом через його представника Дадеш-агу. А про наміри хана відновити мир з козаками, як було за часів Б. Хмельницького, зізнався в Москві полонений посланець його в Україну Карача-Алиш-Батир⁵⁴. Тому не дивує досить пасивна участь орди у королівському поході. Попри всі обіцянки хана особисто відправитися на допомогу польським військам він під приводом необхідності надання військ турецькому султану для війни з Австрією, а також через постійну загрозу з боку запорожців з основними силами залишався в Криму. А ті загоны, якими командували Селім-Гірей і Менглі-Гірей та Карач-бей, більше займалися задоволенням власних інтересів. У вирішальні ж моменти вони взагалі відмовлялися брати участь у військових акціях, як, зокрема, під час штурму Глухова⁵⁵. Очевидно, кримська верхівка намагалася, скориставшись черговим загостренням політичної ситуації в козацькій Україні та послабленням в результаті бойових дій у 1663—1664 рр. могутності Польщі та Росії, нав'язати свій протекторат українському урядові. Можливо, в Бахчисараї розраховували, що повстання призведе до передачі гетьманської булави особі, яка буде більш залежною від Криму, ніж Тетеря.

Внаслідок рішучих дій гетьмана та польських військ, очолюваних воеводою С. Чарнецьким, наміри хана провалилися. Розгром змовників (страчено І. Виговського та І. Богуна, заарештовано і заслано до Польщі

Й. Тукальського й Ю. Хмельницького) призвів до того, що у Бахчисараї відмовилися від підтримки повстання і знову пішли на зближення з Тетерею. Останній, в свою чергу, зважаючи на складність ситуації (у своїх листах до Варшави він вказував, що такого бунту Україна ще не бачила з часів Хмельницького), шукав підтримки з боку Кримського ханства. Можливо, його турбувала ще й та обставина, що польське командування в особі С. Чарнецького стало проявляти зверхність стосовно українського гетьмана. Саме Крим, як союзник П. Тетері, міг зрівняти ситуацію. Тож в середині березня 1664 р. П. Тетеря споряджає до хана посольство з проханням допомоги. За даними московського товмача Кучумова, Махмет-Гірей відгукнувся на прохання і відправив в Україну загін чисельністю в 1 тис. чоловік під командуванням Батирші-мурзи ⁵⁶.

У квітні польсько-українське командування зажадало від хана додаткових військ ⁵⁷. Мало того, цього ж місяця сам С. Чарнецький, залишивши свої війська в Павлолі, Корсуні та Білій Церкві, лише в супроводі загону з 13 чоловік відправився до Криму за допомогою ⁵⁸. Не зустрівшись з ханом, який перебував на той час в Угорщині, Чарнецький звернувся до буджацьких татар. На його прохання в Україну виступив 5-тисячний загін на чолі з солтанами Салам-Гіреєм та Салет-Гіреєм. Йому також вдалося найняти окремі кримські загопи ⁵⁹.

Слід зазначити, що попри бажання Криму активно впливати на події в Україні перешкодою до цього були рішучі дії запорозьких козаків, очолюваних кошовим отаманом Іваном Сірко. Постійна загроза нападу на татарські поселення запорожців, підсилених загонами донських козаків і калмиків, змушувала хана постійно тримати в Криму значні сили. Зокрема, посол Речі Посполитої у Криму Я. Стадницький у листі до М. Пражмовського на початку березня 1664 р. вказував, що в районі Перекопу для захисту від нападів запорожців постійно знаходиться 10-тисячна орда Кайтас-аги: “Татарське військо піде на допомогу Речі Посполитій, якщо не буде калмиків або козаків...” Ті загопи, що відправлялися все ж в Україну, в свою чергу наражалися на серйозну небезпеку через активні дії проти них тих самих запорожців ⁶⁰. Напади січовиків на невеликі кримські загопи, особливо коли вони поверталися додому зі здобиччю, стали справжнім лихом для татар. Зокрема, про такий напад загону Сірка на татарський обоз з полоненими 22 квітня 1664 р. повідомляють московські джерела ⁶¹.

27 квітня 1664 р. Г. Косагов інформував Москву, що, за даними втікачів з Криму, хан, остерігаючись дій запорожців, не наважується відправитися в Україну зі значними силами ⁶².

Все ж, незважаючи на антикримські дії запорожців та загострення внутрішніх суперечностей у Криму, хан утримував частину військ в Україні, для чого часто використовуються Белгородська і Буджацька орди. Тут перебували значні татарські загопи під командуванням Ширінбея, Менглі-Гірея, Котлуші-мурзи, а в травні на Правобережжя прибула орда під керівництвом солтана Селім-Гірея ⁶³. Присутність татарських військ в Україні давала можливість хану, що діяв в інтересах Туреччини, справляти відчутний вплив на розвиток подій. Сам Тетеря в листі до короля 20 травня 1664 р., зокрема, зазначав, що “турецький султан всіма силами намагається перетягнути Україну на свою сторону і відмовляє від протекції Польщі”. Тетеря також повідомляв, що з боку турецького керівництва на його адресу надходять погрози позбавлення не лише гетьманства, а й життя ⁶⁴.

На кінець весни — на початку літа 1664 р. намічаються гострі суперечності між польським командуванням в особі Чарнецького та Тетерею, а також між поляками та їх союзниками — татарами. Серед останніх зміц-

нювалася думка, що з того часу, як хан став допомагати полякам, кримські загони мають важкі втрати, а запланованої винагороди не отримують. Замість грошей польське командування запропонувало татарам “в заплату черкаські міста Чечельник і Торговицю”, але ці міста кримчани не могли взяти, оскільки вони мали сильні гарнізони і були добре укріпленими. Полонені татари в липні 1664 р. повідомляли, що хан схиляється до укладення мирної угоди з Москвою. До російської столиці хан відрядив посольство на чолі з Алей Малдешом ⁶⁵.

Думається, слушним є міркування польського історика В. Маєвського, що кримське керівництво не бажало повної поразки сил повстанців і Брюховецького, яка могла б привести до посилення позицій Польщі на Правобережжі. Тож в цей час воно знову посилює тиск на гетьмана Тетерю, якого змушують піти на укладення договору про протекторат з Кримом. Паралельно йде налагодження стосунків з Брюховецьким ⁶⁶.

У свою чергу в кінці травня — на початку червня 1664 р. щодо Криму відмічена дипломатична активність Брюховецького і Сірка. Зокрема, 6 червня 1664 р. І. Сірко вдається до переговорів з командувачем татарськими загонами в Україні Селім-Гіреєм. Погрожуючи активізацією антикримських дій запорожців, він пропонував татарському командуванню терміново відступитися від поляків ⁶⁷. 26 серпня І. Брюховецький звернувся з листом до кримського хана, в якому писав: “Коли татари були з запорозьким військом в союзі, вони і на війні добре заробляли, і були спокійними за свої домівки. Зараз для користі лядської татари шкодять війську запорозькому і собі, воюючи”. Він дає пораду припинити сварки з московським царем і бути, як раніше, в приязні ⁶⁸. На початку вересня 1664 р. знову від Брюховецького і Сірка до Криму було направлене чергове посольство з пропозиціями миру ⁶⁹.

Наприкінці 1664 р. основні татарські сили повертаються до Криму. Забравши бажану здобич і ясир, татари вважали за недоречне далі ризикувати життям. У самому ханстві знову загострилися суперечності у відносинах між ханським урядом і ногайськими татарами. На численні вимоги поляків і Тетері подати необхідну допомогу для боротьби з повстанцями і московськими військами представники хана відповідали відмовою, аргументуючи це загостренням суперечок з ногайськими мурзами, які “не покірні і кочують по Бугу і наказів ханських не слухають” ⁷⁰. Протиріччя між ханом і ногайцями дійшли навіть до збройних сутичок. У листі від 12 березня 1665 р. полковник Артем повідомляв, що “кримці на ногайців ходили і заставу на урочищі Середні Уклюки поставили, а самі з ногайських улусів коней і всяку худобу відігнали і вирізали жінок і дітей” ⁷¹.

Весною 1665 р., остерігаючись нападу на Крим козаків і особливо калмиків, які в той час прибули на допомогу І. Брюховецькому, хан не міг собі дозволити відправити значні сили в Україну. З цієї причини він навіть відмовив турецькому султану в наданні йому додаткових військ для війни в Угорщині ⁷².

Занепокоєння Махмет-Гірея було виправданим. Як підтверджують московські джерела, в травні 1665 р. до Брюховецького прибули 500 калмиків. Тоді ж великий загін, що складався з 1500 калмиків і 30 козаків, здійснив напад на Крим, де було знищено близько 10 тис. татар ⁷³.

Попри це татарське керівництво не відмовилося від подальшого втручання в українські справи. Цьому сприяла внутріполітична криза в Польщі, пов’язана з виступом маршалка Єжі Любомирського, яка розколола війська, що знаходилися в Україні, на прихильників короля і конфедератів. Втрата П. Тетерею реальної опори в українському суспільстві і пасивність лівобережного гетьмана І. Брюховецького створювали сприятливі умови для здійснення Кримом своїх політичних намірів.

Влітку 1665 р. кримське керівництво прагне поставити при владі залежного від нього гетьмана (Тетеря, зрозумівши марність своїх зусиль стабілізувати ситуацію в Україні і припинити повстання, виїхав до Польщі). Уже в червні татари активно підтримували колишнього медведівського сотника С. Опару, який, відчувши момент, намагався захопити булаву⁷⁴.

У той же час ще одним претендентом на гетьманство виступив відомий і шанований в козацьких колах черкаський полковник Петро Дорошенко. Він зумів переконати татар в ненадійності Опарі і його неспроможності опанувати ситуацію в Україні. Внаслідок цього 18 серпня 1665 р. С. Опару, що відправився у татарський табір, на під'їзді до нього пограбували і заарештували. Дорошенко викупив Опару у татар і відправив закованого в кайдани спочатку у Білу Церкву, а потім, 28 вересня 1665 р., до Варшави, де його й було страчено⁷⁵.

Ці події засвідчили одну важливу тенденцію. У час, коли польський уряд зосередився на вирішенні внутріпольських проблем, а Москва задовольнилася посиленням своєї влади у Лівобережній Україні, на Правобережжі значно зріс вплив Кримського ханства. За умови відсутності повновладного гетьмана татари безперешкодно грабували Україну. Зокрема, в документах згадується жакливе спустошення татарами Брацлавщини, коли ті “від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали”⁷⁶.

Отже, події 1663—1665 рр. засвідчили бажання Криму здійснювати політичний контроль над українським урядом та покінути з впливом Варшави і Москви в козацькій Україні.

Для посилення свого впливу на Україну Бахчисарай вміло використовував суперечності між своїми головними конкурентами. При цьому татари не упускали можливості пожитися з українських земель.

Попри бажання гетьманського уряду Павла Тетері позбутися татар як дестабілізуючого фактора зовнішня небезпека та внутрішні суперечності змушували його постійно шукати підтримки своєї влади з боку Криму, що відповідало інтересам останнього.

¹ А п а н о в и ч О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-ті роки XVII ст. — К., 1961; Д а ш к е в и ч Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 254—284; П а с і ч н и к М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657—1665 рр.). — Львів, 1998; С т е н ь г а ч Н. Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйціка // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М. Г. Кукурудзяка. — Кам'янець-Подільський, 1998. — С. 173—181; Ч у х л і б Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.). Дис: ... канд. іст. наук. — К., 1995.

² Н о в о с е л ь с ь к и й А. А. Исследования по истории эпохи феодализма. — М., 1994.

³ М а j e w s k i W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzien) // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1972. — Т. 18. — Cz. 2. — S. 147—199; P o d h o r o d e c k i L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987; W ó j c i k Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654—1666 // Acta Poloniae Historica. — Warszawa, 1976. — Т. 34. — S. 139—150; W ó j c i k Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI—XVIII wieku. — Warszawa, 1966.

⁴ Російський державний архів давніх актів (Москва) (далі — РДАДА), ф. 123; Відносини Росії з Кримом 1661 р. — оп. 1, спр. 5, арк. 1—3; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ ІР), ф. II, № 15425—15487, арк. 225.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 342.

⁶ НБУ ІР, № 15548, арк. 6.

⁷ W ó j c i k Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 79.

⁸ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1895. — Т. 4. — Р. 3. — С. 75.

⁹ Там же. — С. 24.

- ¹⁰ РДАДА, арк. 1—3.
- ¹¹ НБУ ІР, № 15425—15487, арк. 231.
- ¹² Акты ЮЗР. — С. 366.
- ¹³ Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук (далі — АМГ). — СПб., 1901. — Т. 3. — С. 310.
- ¹⁴ С т е н ь г а ч Н. Назв. праця. — С. 177.
- ¹⁵ Акты ЮЗР. — С. 343.
- ¹⁶ М и ц и к Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 77.
- ¹⁷ Там же. — С. 77—78.
- ¹⁸ ПВК. — С. 77—78; О к и н ш е в и ч Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII—XVIII ст. — К., 1929. — Ч. 1. — С. 67.
- ¹⁹ W ó j c i k Z. The Early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661—1663) // Harvard Ukrainian Studies. — 1979—1980. — Vol. 3—4. — P. 966.
- ²⁰ НБУ ІР, арк. 238.
- ²¹ R a w i t a - G a w r o n s k i F. Proba pojednania z Rusia. — Kraków, 1907. — S. 77.
- ²² ПВК. — С. 259—260.
- ²³ НБУ ІР, арк. 238.
- ²⁴ Там же. — С. 238—239.
- ²⁵ Д а ш к е в и ч Я. Назв. праця. — С. 254.
- ²⁶ НБУ ІР, арк. 238.
- ²⁷ ПВК. — С. 254.
- ²⁸ Там же. — С. 267.
- ²⁹ Там же. — С. 271.
- ³⁰ Там же. — С. 292.
- ³¹ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Бібліотека архіву Замойських, № 3036, арк. 192.
- ³² ПВК. — С. 308.
- ³³ Там же. — С. 309, 314.
- ³⁴ W ó j c i k Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku. — S. 259.
- ³⁵ W ó j c i k Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — S. 80.
- ³⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 166.
- ³⁷ P o d h o r o d e c k i L. Op. cit. — S. 201.
- ³⁸ РДАДА, ф. 123. Відносини Росії з Кримом 1664 р., оп. 1, спр. 4, арк. 1.
- ³⁹ K o c h o w s k i W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1840. — Т. 2. — S. 131.
- ⁴⁰ W ó j c i k Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654—1666. — S. 147.
- ⁴¹ НБУ ІР, № 13710, арк. 56.
- ⁴² Там же, № 15425—15487, арк. 240.
- ⁴³ Там же, арк. 239.
- ⁴⁴ Г р а м о н А. Из истории московского похода Яна Казимира 1663—1664 гг. — Юрьев, 1929. — С. 26.
- ⁴⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1. Спр. Ос-солінських, № 189 / II, арк. 1522.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 272.
- ⁴⁷ Там же. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 150—152.
- ⁴⁸ РДАДА, ф. 123. Кримські справи 1665 р., оп. 1, спр. 5, арк. 1, 4—5; P o d h o r o d e c k i L. Op. cit. — S. 202.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — С. 149—150.
- ⁵⁰ РДАДА, ф. 210. Розрядний приказ, оп. 1, спр. 178. Стовпці Новгородського столу, арк. 191; Latopisiec, albo kroniczka yoachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — Т. 2. — S. 86.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. — С. 231—232.
- ⁵² K o c h o w s k i W. Op. cit. — S. 259.
- ⁵³ П а с і ч н и к М. С. Назв. праця. — С. 118, 125.
- ⁵⁴ Там же. — С. 136.
- ⁵⁵ Там же. — С. 144.
- ⁵⁶ НБУ ІР, арк. 241.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ S o k a l s k i B. Wspomnienie o Stefanie Czarnieckim i o tem co sie wówczas w Polsce dzialo. — Lwow, 1980. — S. 98.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. — С. 201—204; Сводная Галицко-русская летопись с 1660 по 1700 год, сост. А. С. Петрушевичем. — Львов, 1874. — С. 428; K o c h o w s k i W. Op. cit. — S. 207; K r a j e w s k i M. Historia Stefana na Czarnej Czarnieckiego wojewody kijowskiego, hetmana polnego koronnego. — Krakow, 1859. — S. 100.
- ⁶⁰ НБУ ІР, № 2240, арк. 4—6.
- ⁶¹ Там же, № 15402, арк. 51.
- ⁶² Акты ЮЗР. — С. 153.
- ⁶³ M a j e w s k i W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2 // Studia i materialy do historii wojskowosci. — Warszawa, 1970. — Т. 16. — Cz. 1. — S. 116.

- ⁶⁴ ПВК. — С. 445.
- ⁶⁵ НБУ ІР, № 15425—15487, арк. 241.
- ⁶⁶ M a j e w s k i W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2... — S. 143.
- ⁶⁷ РДАДА, ф. 123. Кримські справи 1664 р., оп. 1, спр. 1, арк. 1—2; НБУ ІР, арк. 242.
- ⁶⁸ НБУ ІР, арк. 241.
- ⁶⁹ Там же, № 15402, арк. 62—63.
- ⁷⁰ РДАДА, ф. 123. Кримські справи 1665 р., оп. 1, спр. 5, арк. 1, 4—5; Центральний державний історичний архів України (Київ). — Колекція мікрофільмів 7, оп. 1, спр. 370, арк. 1.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — С. 265.
- ⁷² РДАДА, арк. 2, 6.
- ⁷³ НБУ ІР, арк. 242.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. — С. 275—276.
- ⁷⁵ Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 280.
- ⁷⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 29.

А. В. ГЕДЬО (Маріуполь)

Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р.

Етнічне обличчя України формувалося віками і залежало від її геополітичного положення на перетині світів, шляхів, культур, політичних і економічних інтересів сильних держав-сусідів, від воєнно-політичних подій у регіоні та колонізаційних заходів царського уряду з метою закріпити за собою обширний південний край.

Як відомо, особливістю нинішньої ситуації в Україні в освітній і культурній сферах є те, що титуальна нація змушена захищати свою історію, мову і культуру від фальші, міфів і “білих плям” забуття. Але для формування політичної української нації, згуртування всіх народів, які проживають на території нашої держави, необхідно насамперед ґрунтовно дослідити історію кожного з цих народів.

На відміну від всіх національних меншин в Україні, греки в розсіяному чи компактному вигляді не тільки становлять одну з найчисленніших етнічних спільнот, але й мають у своїй, українській, історії дві колонізаційні хвилі — ніжинську і маріупольську. Остання йшла не з Великої Греції, а з Криму і мала на меті забезпечити виконання політичної програми царського уряду: з одного боку — ослаблення і підкорення Криму, з іншого, — інтенсивне заселення приєднаної території Новоросії.

Переселення греків з Криму важко розглядати, не враховуючи суспільно-політичних обставин в Кримському ханстві, на території якого мешкали християни до 1778 р., і його відносин з двома великими імперіями — Російською та Османською.

Історія політичних взаємин Кримського ханства, Росії та Туреччини здавна привертала увагу дослідників, які висловлювали неоднозначні судження про вплив на внутрішні справи півострова російського уряду, з одного боку, і Османської імперії — з іншого.

Суспільно-політичну ситуацію в Криму у 70-х рр. XVIII ст. вивчали С. Соловйов, Ф. Лашков, В. Смирнов, Ю. Кулаковський, Е. Дружиніна, В. Возгрін¹. Всі дослідники описують її як вкрай нестабільну, причому В. Д. Смирнов, а за ним В. Є. Возгрін відмічають, що після Кючук-Кайнарджійського миру провокували безладдя на півострові в основному російський військовий корпус, а також безвільність і непопулярні дії російського ставленика Шагін-Гірея². Аналіз літератури дає можливість зроби-

ти висновок, що тема вивчена ще недостатньо. Незважаючи на наукові досягнення істориків XIX — початку XX ст., радянських і сучасних, у дослідженні проблеми чимало лакун, а в окремих випадках у монографіях і статтях мають місце відступ від істини, замовчування важливих фактів чи вибіркове висвітлення подій, суб'єктивні оцінки діяльності російського уряду щодо переселення греків до Північного Приазов'я.

Серед найбільш важливих опублікованих джерел стосовно цієї проблеми можна назвати чотиритомне видання документів “Приєднання Криму до Росії”³ під редакцією М. Дубровіна. До цієї публікації увійшли укази Катерини II відносно Кримського ханства, листування Г. О. Потьомкіна і П. О. Рум'янцева-Задунайського з посадовими особами, рапорти О. В. Суворова та В. О. Чорткова, листування представників кримського уряду з російською владою та ін. Ці матеріали відтворюють ситуацію в Криму в останній третині XVIII ст.

Вагомий внесок у розширення джерельної бази даної проблеми зробили в XIX ст. П. М. Сакович, М. О. Судієнко⁴, в XX ст. — Л. Г. Безкровний⁵. Вони сприяли упорядкуванню і публікації паперів П. О. Рум'янцева-Задунайського. Матеріали листування О. В. Суворова були опубліковані у XIX ст. Г. Лопатіним, Г. Олексієвим⁶, в XX ст. — Г. Мещеряковим⁷.

Намагаючись з'ясувати рівень імовірності джерел, котрі стосуються переселення греків, автор порівняв опубліковані джерела з архівними (головним чином — фондами Російського державного архіву давніх актів і Російського державного військово-історичного архіву) і прийшов до висновку, що до збірника М. Дубровіна “Приєднання Криму до Росії” не були включені деякі матеріали про небажання християн переселитися до Росії. Також не були включені джерела, які не з кращого боку характеризували дії російських військ в Криму напередодні і під час переселення, і окремі листи діячів кримського уряду до хана і діячів Росії з проханнями запобігти виводу християн. На підставі джерел можна стверджувати, що не всі християни виявили бажання переселитися до Росії.

Джерела демонструють однобічне висвітлення фактів, які передували переселенню. Це відбивається, зокрема, у вибіркового описі подій. У 1774 р. російсько-турецька війна завершилася, і в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким Кримське ханство визнавалося незалежним від Туреччини. До складу Росії увійшли територія між Бугом і Дніпром з Кінбурзькою округою, фортеці Керч і Єнікале на берегах Керченської протоки і фортеця Кінбурн на чорноморському узбережжі поблизу Очакова. Договір остаточно закріпив за Росією приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова⁸. Особливістю Кючук-Кайнарджійського миру було збереження релігійної залежності кримських мусульман від турецького султана-халіфа усіх правовірних. За Туреччиною також залишався важливий центр впливу в Причорноморському регіоні — фортеця Очаків. Крім цього, майже усе виробництво і зовнішня торгівля Криму були орієнтовані виключно на турецький ринок⁹.

Таким чином, в економічному відношенні Кримське ханство залишалося залежним від Османської імперії. До того ж Росія не мала на Чорному морі жодного військового корабля. Усі ці фактори послаблювали російський вплив в Причорномор'ї. Крім того, російський уряд, зацікавлений в справі скорішої ратифікації Кючук-Кайнарджійського миру, почав вивід своїх військ з території Криму.

Саме в цей час до Криму прибув претендент на ханський престол Дівлет-Гірей. Намагаючись заручитися підтримкою Порту, він виявив готовність ліквідувати незалежність Криму. На початку 1775 р. Дівлет-Гірей проголосив себе ханом і за допомогою турецьких військ захопив владу в

Криму. Таким чином, Туреччина порушила Кючук-Кайнарджійський мир, втрутившись у внутрішні справи Криму. Сахіб-Гірей, який був до цього ханом, у квітні 1775 р. залишив півострів ¹⁰.

Одночасно, загрожуючи розривом, Туреччина знову почала вимагати від Росії повернення Кінбурна та Тамані ¹¹. Отже, над Кримом фактично була поновлена влада турецького султана.

З метою посилення свого впливу в Криму російський уряд вирішив посадити на ханський престол свого ставленика. Ним став калга Шагін-Гірей. Він був дуже незадоволений збереженням над Кримом духовної влади турецького султана. Ще восени 1774 р. Шагін-Гірей звернувся до російського уряду з проханням допомогти йому військами та грошима, щоб стати ханом. Скориставшись діями Туреччини, 23 листопада 1776 р. Росія ввела свої війська до Перекопу і підтримала Шагін-Гірея. О. В. Суворов, за дорученням Катерини II, проголосив його ханом. 28 березня 1777 р. кримський диван усунув Дівлет-Гірея і визнав Шагін-Гірея ханом. Після цих подій татарський уряд офіційно звернувся до Росії з проханням залишити у Криму російські війська ¹².

Російський уряд вирішив надати Шагін-Гірею відносну свободу дій в управлінні ханством і порушив питання про встановлення спадкоємницької ханської влади. Це суперечило Кючук-Кайнарджійському миру і позбавляло кримську знать можливості впливати на вибір ханів. 3 червня 1777 р. П. О. Рум'янцев-Задунайський у листі до О. О. Прозоровського писав: "Ее величество, знав лично в настоящем хане достоинства и лучшие сведения, которые имеет он к управлению того края, позволяет ему с полной свободой там владычествовать; а по сему заключению весьма себя отдалять вам надобно, чтоб вмешиваться в дело хана и ханства, как для нас побочные" ¹³. 25 серпня 1777 р. Катерина II офіційно привітала хана.

Саме з цього часу можна говорити про оформлення російського протекторату над Кримським ханством, оскільки найважливішою ознакою двосторонніх державних відносин, заснованих на угоді про заступництво, вважається надання державі-протектору зовнішньополітичних прав опікуваної ним держави при формальному збереженні ознак державності. При цьому не стільки важливо, чи протекторат оформлений юридично, оскільки Шагін-Гірей був зведений на престол силою російської зброї, а наслідком цього стала відмова Турції визнати нового хана. В цих умовах Шагін-Гірей не міг навіть думати про здійснення самостійної політики. Він був змушений обставинами повністю орієнтуватися на Росію.

Однак реформи Шагін-Гірея (формування регулярної армії за російським зразком, розширення прав християнського населення, збільшення податків) і переслідування політичних супротивників не сподобались опозиції. 2 жовтня 1777 р. проти Шагін-Гірея спалахнуло повстання. Скориставшись цим, на початку грудня 1777 р. Туреччина призначила на ханський престол нового хана — Селім-Гірея. Він у грудні з військами висадився в Кафі, щоб встановити свою владу. Супротивники Шагін-Гірея поспішили йому назустріч. У відповідь Росія швидко привела війська до бойової готовності і змогла запобігти висадці великої кількості турецького десанту ¹⁴.

Серед татарського населення у цей період виникали угруповання, одні з яких висували вимоги невтручання у внутрішні справи ханства, інші — збереження колишніх зв'язків Криму і Туреччини. У Криму почалися розруха і безладдя, мали місце навіть озброєні конфлікти. Внутрішня боротьба особливо відбилася на становищі греків, які підтримували Росію і обіцяли допомогу російським військам. Це було пов'язане з релігійними настроями, антипатією до пануючої верхівки і політичним розрахунком: з

перемогою Росії на півострові встановився б новий порядок, більш сприйнятливий для християнського населення¹⁵.

Історії відомо немало прикладів, коли з громадськими рухами розправлялися за допомогою військових сил. Одним з відвертих прикладів тиску на внутрішню політику ханства стало рішення Росії придушити повстання в Криму за допомогою зброї. 17 лютого 1778 р. війська Селім-Гірея, згідно з наказом князя О. О. Прозоровського, були оточені російськими військами. Селіму нічого не залишалося, як відректися від влади на користь Шагін-Гірея¹⁶.

Незважаючи на невдачу, Порта не визнала Шагін-Гірея ханом. Вона вважала його обрання незаконним. Тільки завдяки діям Стахієва, котрий постійно загрожував Туреччині розривом будь-яких відносин із Росією, і втручання Франції Порта вимушена була надати Шагін-Гірею грамоту про визнання його ханом¹⁷.

Становище, що склалося на півдні Росії наприкінці 1777 — на початку 1778 р., Рум'янцев назвав "кризою", тобто кризою у відносинах Росії з Туреччиною. У будь-який час могла розпочатися війна. За таких обставин Рум'янцев прийшов до висновку, що зберегти незалежність Криму неможливо: якщо Кримське ханство вважатиметься незалежним, то війна буде нескінченною. Саме тоді активізувалися дії Туреччини щодо повернення втрачених згідно з Кючук-Кайнарджійським миром позицій. Відносини між Росією та Портою знову загострилися. Виходячи з цього, П. О. Рум'янцев запропонував Катерині II план закріплення Криму за Росією¹⁸.

Ці факти свідчать про далекоглядність П. О. Рум'янцева як політика, який вже наприкінці 70-х рр. XVIII ст. усвідомлював утопію незалежності Кримського ханства. Надалі царський уряд почав готуватися до включення Криму до складу Росії. Цю подію можна було прискорити, економічно ослаблюючи ханство.

Шагін-Гірей одержував плату від Росії, але царський уряд цілком не довіряв йому: при непостійності своєї вдачі він міг легко зрадити інтересам протегуючої йому держави. 10 листопада 1777 р. Рум'янцев отримав рескрипт Катерини II, в якому вона писала: "Мы надеемся, что нынешний хан помнит и признает, что приобретенный им титул самодержавного хана есть сам по себе сущая мечта без нашего пособия и покровительства, что так он единственно обязан России своим возвышением, то для сохранения своего и для целостности нового татарского владения надобно ему и впредь повиноваться во всем благонамеренному руководству двора нашего, следует соглашать поступки свои с его политическими интересами"¹⁹. Тому треба було позбавити хана його зовнішнього добробуту. А враховуючи те, що основними виробниками в ханстві були християни, вирішили їх з Криму вивести, промисловість ханства ослабити, прибутки хана обмежити²⁰.

Переселення кримських греків на територію Маріупольської округи зумовлювалося завданням російської державної колонізації Новоросійського краю у кінці XVIII ст. Поряд із спорудженням фортець і торгово-промислових міст, роздачею земель приватним власникам-поміщикам, поселенням державних селян російський уряд широко організував чужоземну колонізацію. Нову еру в цьому відкрив Маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 р., який дозволяв усім іноземцям, крім євреїв, селитися в Росії²¹. Наказом від 9 червня 1763 р. іноземці, які переселилися до Росії, могли будувати церкви в тих місцях, де вони побажають оселитися, причому грошова допомога виділялася лише тим, хто переселявся на постійне проживання і вступав у підданство Російської держави²².

22 березня 1764 р. був опублікований важливий наказ, згідно з яким здійснювалося освоєння Новоросії. Дозволялося переселення усім бажа-

ючим іноземним вихідцям²³. Згідно з “Планом о роздаче з Новороссійскої губернії казенных земель к их освоению” вся земля розбивалася на ділянки по 26 дес. (на землі з лісом) і 30 дес. (на безлісій землі). Ділянка не ділилася ніколи. Одержувати землю у спадщину могли всі ті, хто бажав служити в армії чи бути поселянами. Крім того, вони одержували грошову позику і деякі додаткові права. На певний час вони також звільнялися від сплати податків. З кожної ділянки один представник мав перебувати на військовій службі”²⁴.

Після Кючук-Кайнарджійського миру територія Новоросії значно збільшилася і на цій підставі указом від 14 лютого 1775 р. з частини колишньої Новоросійської губернії, земель Війська Донського, а також земель, що прилягали до Чорного моря, створювалася Азовська губернія²⁵. Вона поділялася на дві провінції: Бахмутську й Азовську. До складу Бахмутської увійшли Бахмутський повіт і Слов'яно-Сербія, до Азовської — Азов, Таганрог, Нова Дніпровська лінія, міста Керч, Єнікале в Криму, місто Кінбурн з землею між Дніпром і Бугом і Земля Війська Донського²⁶.

Колонізація греків відповідала намірам російського уряду заселити Азовську губернію і відбулася за активною участю представників російської влади. Основним мотивом переселення кримських християн до Російської імперії було бажання Росії ослабити економіку Кримського ханства і в подальшому приєднати його до Росії. Не випадково перед переселенням граф П. О. Рум'янцев-Задунайський повідомляв Катерині II: “Вывод христиан может почестся завоеванием знатной провинции”²⁷.

З іншого боку, економічна вигода від переселення для Росії полягала в її прагненні поповнити чисельність мешканців Новоросії “колониею трудолюбивых людей”²⁸.

Тяжке становище християн у мусульманській державі, бажання зберегти свою релігію, рідну мову і національну культуру лише сприяли скорішому здійсненню цього процесу.

Підготовча робота по переселенню не розголошувалась, а частково навіть приховувалася. Важливе значення у цій справі відігравав наказ П. О. Рум'янцева про заміну на посту головнокомандуючого російськими військами Криму і Кубані, нерішуче діючого О. О. Прозоровського О. В. Суворовим. Перед Суворовим стояли основні завдання: по-перше, організувати оборону Криму і не допустити висадки турецького десанту на півострові, по-друге, встановити порядок у Кримському ханстві і закріпити російський вплив у Криму. Після призначення О. В. Суворова на нього були покладені і дипломатичні функції в переговорах з ханським урядом і турками з питань, котрі стосувалися Кримського ханства²⁹.

Підготовка до оборони була дуже своєчасною і передбачливою. Туреччина відкрито готувалася до війни з метою захоплення території Криму³⁰.

Наскільки напруженою була внутрішньополітична ситуація в ханстві, можна судити з визнання самого ханського уряду. В урядовому листі, адресованому резидентові Росії у Криму А. Д. Костянтинову, давалася характеристика стану справ у ханстві і, зокрема, зазначалося: “Татарская область состоит из частей родов и племен, кои обвыкли издавна быть в непростанных смятениях и волновании по превосходному количеству, склонных к мятежу и вероломству”³¹.

Ханський уряд дані про вихід християн вважав неперевереними чутками, провокацією. Спочатку він сподівався, що результат цієї справи буде аналогічним тому, що й при Прозоровському. Але Суворов передбачав і добре розумів, що у вирішенні цього питання треба буде витримати боротьбу з ханським урядом³². Застереження Суворова про шкідливість замовчування цієї справи виправдалися. 17 липня 1778 р. кримські старшини подали хану скаргу на Суворова і резидента Костянтинова за схвалення місцевих

греків і вірмен до переселення в межі Росії і просили з'ясувати це питання. У проханні заявлялося, що грецькі і вірменські піддані, котрі знаходилися в Криму, увійшли у зносини з російськими командирами, які намовили їх продати своє майно і приготуватися до переселення в Росію ³³.

Шагін-Гірей 18 липня 1778 р. запевнив їх, що це чутки і ніякої мови про переселення з незалежного Криму, сучасне становище якого забезпечено російською імператрицею, не може бути ³⁴. До греків і вірмен він звернувся з наказом негайно надати відомості про поширювачів вимислів щодо переселення і стосовно того, що хан поступився своїми підданими російському уряду ³⁵.

Того ж 18 липня 1778 р. козловський начальник Капіджи-паша Ахмет-ага сповістив хана: до нього звернулися греки і вірмени м. Козлова і повідомили, що грецький митрополит Ігнатій заявив князю Прозоровському, ніби вся райя бажає перейти до Росії. Прозоровський, в свою чергу, довів це до відома Рум'янцева-Задунайського. Останній видав наказ вивести з Криму всіх християн і оселити їх на землях колишньої Запорізької Січі. Про цей наказ Ігнатій сповістив козловських християн і запропонував їм приготуватися до переселення. Незадоволені таким рішенням деякі з козловських християн звернулися до Ахмета-аги з проханням припинити підготовку до переселення. Вони заявили, що їхній спосіб життя їх влаштовує, що вони здавна звикли до підданства ханові і додали: "Хоть саблями рубить нас станут, мы не думаем куда-либо идти" ³⁶. Ці слова хан довів до відома резидента Костянтинова з припискою, що він не вірить чуткам і повідомленню з м. Козлова.

21 липня 1778 р. кримський уряд попередив хана про підготовку переселення греків і вірмен до Росії. Християни продавали свої будинки і умовляли інших робити те саме та готуватися в дорогу, бо хан усіх підданих-християн уступив Росії. Серед населення були поширені чутки, що ті, хто відмовиться виконати цей наказ, будуть суворо покарані як з боку хана, так і з боку Росії. Дехто з християн, у тому числі і священики, остерігаючись погроз, таємно з'явилися до членів кримського уряду з повідомленням про наказ митрополита готуватися до переселення. Християни чекали від уряду скасування цього розпорядження. Росія, на думку членів кримського уряду, не мала потреби в такій малій кількості людей. До того ж імператриця Катерина II дарувала Криму свободу і незалежність. Члени кримського уряду просили хана з'ясувати причину цього непорозуміння ³⁷.

Хан був дуже розлючений такими повідомленнями: падав авторитет його влади, відбиралося важливе джерело прибутку. Даремно діячі російського уряду запевняли його, що він нічого не втрачає. Кримському урядові Шагін-Гірей відповів, що вважає брехнею всі чутки такого роду відносно Росії, імператриці та її вельмож. Він запевняв, що Росія не може змінити ласкавого до Криму ставлення, засвідченого багатьма фактами ³⁸.

21 липня 1778 р. Шагін-Гірей повідомляв Суворову про розмови щодо переселення християн ³⁹. Цього ж дня він надіслав листа резидентові А. Д. Костянтинову, в якому писав: "Большая половина не согласна отсель отлучаться, в котором прошу дать мне полномочие хорошим способом докончить сие дело. А как всему известно, что мы с начала ныне зашитою и старанием при милости российского двора находились и теперь между оным народом со стыдом бесчестным прошу не оставить" ⁴⁰.

Не отримавши відповіді на свого листа, хан 22 липня висловив Суворову незадоволення з цього приводу ⁴¹. На це генерал-поручик того ж дня надіслав ханові таку відповідь: "Императрица всероссийская, снисходя на просьбы христиан, в Крыму живущих, о избавлении их от грозимых бедствий и сущего истребления, которым огорченные во время бывшего мяте-

жа татары мститъ им при случае удобном явно обещались, по человеколюбию и долгу христианского закона всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что вы, Светлейший хан, не токмо высочайшей воле покровительницы своей прекословить не будете, но и благопоспешествовать не оставите, поелику все, что до особы вашей касается, предохранено и награждено будет”⁴².

Виходячи з цього, хан був змушений підписати наказ від 23 липня 1778 р., в якому оголосив вихід християн волею Катерина II і закликав мешканців Криму не чинити опір бажаним залишити територію півострова⁴³.

Незадоволені такими діями, кримські старшини вирішили довести ханові його помилку. Вони нагадували, що ніхто з його прашурів в угоду іншим не віддавав своїх підданих. Члени уряду також попереджали Шагін-Гірея, що переселення християн призведе до великих збитків. У зв'язку з цим вони просили свого володаря запобігти здійсненню цього процесу. В іншому випадку обіцяли звернутися до Катерина II за допомогою⁴⁴.

Спільними зусиллями російських діячів переселення християн розпочалося 26 липня 1778 р. Про це Суворов писав Костянтинову: “Начало похвально, даруй Боже сего числа вам совершить... Вчера предисловие, сего дня первая книга”⁴⁵.

Опинившись у скрутному становищі перед російським урядом, з одного боку, і кримським — з іншого, Шагін-Гірей цього ж дня звернувся з листом до фельдмаршала Рум'янцева з проханням скасувати переселення, а якщо цього зробити не можна, то “не оставитъ его высоким своим пособием”, тому що нарікання серед підвладного йому народу збільшуються. Він також пропонував переселяти тільки християн, котрі добровільно погодились на вихід⁴⁶.

З таким же проханням хан звернувся 26 липня до резидента Костянтинова. Він також заявляв, що майно переселенців, згідно з “всесвітнім правом”, повинно було належати йому⁴⁷.

До каймакан хан звернувся з наказом не чинити ніяких перешкод християнам, котрі добровільно погодились переселитися до Росії, і щоб останні за три тижні приготувалися до виходу. Виборчим наказувалося скласти списки бажаних залишити Крим і надати їх ханському урядові⁴⁸.

Проте серед татар іноді виявлялося незадоволення з приводу виселення християн. Це дало підставу Суворову в листі до Костянтинова категорично заявити, що під захистом височайшого скіпетру тутешні християни не повинні “терпеть ни малейших озлоблений от кого бы то ни было”. У зв'язку з цим кримському урядові належало прилюдно покарати татарина, затриманого за виступ проти християн⁴⁹.

Водночас вся спільнота кримських татар у своєму зверненні до Катерини II від 28 липня виявила готовність жити в мирі і злагоді під захистом імператриці. Вони просили її залишити на півострові якщо не всіх греків і вірмен, то хоч би тих волохів і грузинів, котрі були куплені ними, а зараз насильно відібрані, і з цієї ж причини також компенсувати їхні збитки⁵⁰.

Про встановлення миру і порядку в Криму і про відшкодування татарському населенню матеріальних збитків у зв'язку з політичними змінами у краї також просили Катерину II і графа Рум'янцева 13 кримських начальників. У листі від 28 липня 1778 р. вони заявляли, що не чинили ніякого опору наказу імператриці щодо християн⁵¹.

Тим часом переселення продовжувалося, і 29 липня 1778 р. Суворов сповістив Потьомкіна, а 30 липня — Рум'янцева, що найвищим бажанням усіх християн є те, щоб їх оселили разом і на вигідних місцях. Вони жалкували за залишеною у Криму маєтністю, і він мусив пообіцяти їм відшкодувати збитки. Інакше християни відмовлялися відправлятися у подорож⁵².

Суворов також сповіщав, що хан був дуже розгніваний справжнім виходом християн і виїхав до іншого табору в 25 верстах від Бахчисарая. За порядком переселення в цей час наглядав Костянтинов. Кількість християн, що бажали переселитися, поступово збільшувалася. Татари, побачивши такий від'їзд християн, “отзывались, что они теряют их, как душу их тела”⁵³ — доповідав О. В. Суворов.

Рум'янцев по-своєму розумів причини поведінки хана і уряду. Тому в листі до Суворова від 5 серпня він радив поводитися з Шагін-Гіреєм з пошаною, приділяти йому увагу. Переселення християн зумовлювалося й тим, що турки перебували біля берегів Криму і це могло викликати повстання татар і усунення хана, від чого потерпіли б християни. Рум'янцев наказував: “Внушайте хану и правительству, что христиане переселяются отнюдь не по нашему побуждению, но страха ради, угрожающего им мщением от турков, просили в России убежища, в котором мы по единоверию отказать не можем”⁵⁴.

Тим часом, російський уряд дуже турбувало вороже ставлення до росіян з боку хана, який повернувся наприкінці серпня з Бахчисарая. Рум'янцев вживав заходів для примирення з ним. У листі до хана від 2 вересня він писав, що дуже здивувався, дізнавшись з листа про його перестороги з приводу переселення християн. Російська імперія завжди була непричетною до будь-якого насильства або примусу стосовно не лише вільних людей, але й невільників. Фельдмаршал намагався переконати хана, що Катерина II дозволила християнам переселитися до Росії за їхнім проханням і добровільним бажанням внаслідок постійних загроз з боку татар. У зв'язку з такими обставинами Російська держава не могла відмовити своїм одновірцям у цьому проханні. Рум'янцев суворо заборонив російським військам примушувати християн до переселення⁵⁵.

Доводи Рум'янцева не переконали хана, він залишався підозрілим, часто скаржився на дії російських військ. Виходячи з цього, фельдмаршал у листі до Костянтинова від 2 вересня радив “всегда поступать по общественным правилам своей должности и всячески стараться держать хана и крымское правительство на той стезе, чтобы отнюдь не могли они иметь поползновения на лестные обещания турок”⁵⁶.

Тим часом турецькі військові кораблі кружляли біля берегів Криму і з'являлися то в Кафінській затоці, то біля Балаклавської пристані. Турки мали певну мету викликати повстання кримських татар проти Росії, тому для неї виселення християн було небезпечним. Воно могло спровокувати вибух народного обурення. Цей критичний момент вимагав з боку росіян особливої обережності і запобігливості у зносинах з ханом і кримським урядом⁵⁷.

Слід відмітити, що дії російських військ не завжди мали характер умовлянь. Саме про це повідомляв Рум'янцеву Шагін-Гірей у листі від 7 вересня 1778 р. Він нагадував фельдмаршалу: “Ваше сиятельство меня уверили, что ея императорского величества воля гласят выводит одних только тех христиан, кои добровольно на то согласятся, но генерал Суворов и резидент Константинов, на сие не взирая, многих к тому угрозами принуждали, отзываясь, что они знают что делают”⁵⁸.

7 вересня 1778 р. Рум'янцев у листі до хана знову висловлював своє здивування і жаль з приводу незадоволення хана відносно переселення та його “остуды” до генерала Суворова й резидента Костянтинова, з котрими Шагін-Гірей уникав будь-яких стосунків. У відповідь хан знов скаржився Рум'янцеву на те, що росіяни примушують християн до виходу з Криму, і на доказ подав письмову заяву греків і вірмен про відмову від переселення. Тому Рум'янцев цього ж дня суворо наказував Суворову і Костянтинову ухилитися од найменшого насильства або примусу⁵⁹.

Не обмежуючись скаргою Рум'янцеву, Шагін-Гірей вирядив до Петербурга депутацію. У листі до графа Н. І. Паніна від 8 вересня 1778 р. Рум'янцев писав, що переселення християн дуже засмутило хана. Тому Рум'янцев не затримував депутатів, а відправив їх далі, маючи надію, що позбавить таким чином сумнівів хана і уряду в добровільності переселення. Також останні повинні були пересвідчитися у тому, що вони зі своїми претензіями завжди мають вільний доступ до російського двору. До того ж хан викликав підозру в щирості свого ставлення до Росії, а наслідки цього могли ще більш ускладнити стосунки з татарами ⁶⁰.

Позиція хана і татарського уряду вже ніяк не могла зашкодити процесу переселення християн. Незважаючи на ускладнення відносин між ханським урядом і Росією, 8 вересня 1778 р. Суворов повідомив Потьомкіна і Рум'янцева про бажання гірських татар прийняти християнство і переселитися до Росії ⁶¹.

Нарешті, в рапортах від 16 вересня 1778 р. Потьомкіну і 18 вересня Рум'янцеву Суворов писав: "Вывод крымских христиан кончен. Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31 098 душ" ⁶². На вивід християн було витрачено 130 тис. крб.

Після виходу християн хвилювання серед татар продовжувалися. Кримський уряд у зверненні до російського уряду від 28 вересня 1778 р., вказавши на великий розлад у громадських справах і на розорення населення після оголошення незалежності Кримського ханства, скаржився на виселення християн: "Что все из нашего полуострова бывшие подданные христиане выведены, мы не спорим ..., ибо то нам не в тягость, но и собственно принадлежащие разным чиновникам куплею приобретенные невольники разных наций насильно высланы, чем мы крайне обижены" ⁶³.

Гостріше про це писали ханські урядовці в проханні до хана від того ж 28 вересня. Вони заявляли, що з листа Рум'янцева видно, що, згідно з розпорядженням російського уряду, з Криму могли виселятися тільки християни, які добровільно того побажали. Проте місцеві воєначальники, порушуючи цей наказ, насильно висилали не тільки підданих, але й християн-бранців, яких татари купували за власні гроші, чим спричинили значні збитки останнім. Урядовці попереджали, що якщо така тактика буде тривати до наступного року (1779. — А. Г.), то, маючи на увазі вже спричинені збитки, "едва ли два человека в сей области останутся, а потому можем ли называться вольными и независимыми, когда так с нами поступают" ⁶⁴. Урядовці просили хана повідомити російський двір про таке становище.

Хан у двох листах до Рум'янцева від 28 вересня висловив бажання одержати грамоту Катерини II для заспокоєння народу, засмученого діями російського уряду. Тоді ж члени кримського уряду просили Рум'янцева виклопотати у імператриці нагороду хану і суспільству за спричинені їм збитки ⁶⁵.

Коли вивід християн завершувався, два депутати від татарської громади Салтан-Махмет Мурза та Махмет-Шах Мурза були відправлені до Петербурга із скаргою на дії російської влади. Вони подали Катерині II заяву кримських урядовців відносно виселення християн.

За дорученням імператриці граф М. І. Панін у листі до кримської громадськості від 20 листопада 1778 р. дав таке роз'яснення: всьому кримському населенню добре відомі милості і добродійства російського двору. Панін запевняв урядовців, що він і далі буде дбати про збереження татарським народом дарованої волі, безпеки та майнових привілеїв. Ставлення ж російського уряду до християн Криму, на думку Паніна, зовсім не порушило його поваги до місцевої громадськості. Причиною переселення християн було безладдя, котре мало місце в Криму, і християни, щоб зберегти

своє життя, змушені були звернутися за захистом до Росії. У зв'язку з такими обставинами християнський закон, людяність російської імператриці зобов'язували подати допомогу одновірному з росіянами народу ⁶⁶.

Для покриття збитків жителів Криму, пов'язаних з переселенням християн, імператриця наказала графу Рум'янцеву і генералу Суворову подати про задоволення усіх вимог та домагань татар щодо християн ⁶⁷.

Кримські депутати під час свого перебування в Петербурзі здобули велику повагу з боку російського двору. Вони залишалися там майже півроку і тільки 16 березня 1779 р. повернулися в Крим. На подарунки самим депутатам і на їх утримання з коштів Колегії іноземних справ було витрачено 8745 крб. 86 коп. ⁶⁸

Пізніше позиція Росії щодо прохання татар ще більше проявилася. 8 березня 1779 р. Панін висловив своє негативне ставлення до пропозиції кримського уряду мати при царському дворі свого резидента. В листі від 9 березня 1779 р. до ханського уряду він підкреслив, що вивід християн був пов'язаний із обставинами, які склалися ⁶⁹.

Того ж дня у листі до татарської громади він підкреслив, що в окремій грамоті про незалежність Кримського ханства немає потреби, тому що це підтверджено іншими документами Росії. Командуючим російськими військами в Криму наказувалося не втручатися у внутрішні справи ханства. Заселення ж півострова новими переселенцями — це внутрішня справа ханства. Росія не заперечувала проти існування резидентства ханства при своєму дворі, але це питання повинно було вирішитися після врегулювання відносин Росії з Туреччиною. Стосовно виходу християн Панін пов'язував його з тяжким їх становищем у Криму, через що Росія вимушена була надати їм притулок ⁷⁰.

З огляду на те, що хан через вивід християн лишився своїх прибутків, імператриця, надіслала йому 50 000 крб. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи ⁷¹.

Підсумовуючи, слід відзначити, що дослідники до цього часу не дійшли єдиної думки в оцінці характеру переселення греків. Прихильники добровільного характеру переселення аргументують свої висновки проханнями митрополита Ігнатія до Катерини II і Святішого Синоду у 1771—1772 рр. Однак слід відзначити, що в зверненнях митрополита мова йшла лише про прийняття християн у підданство Російської держави, а не про переселення до Росії. На противагу їм переселення греків прирівнюють навіть до депортації. Ці твердження викликають сумнів, тому що в джерелах мова йде про вмовляння християн представниками царату до виходу з Криму, а це несумісно з депортацією. До того ж така акція неодмінно викликала б протест світової громадськості.

Аналіз джерел дає можливість стверджувати, що істина знаходиться між цими двома протилежними поглядами: це була грандіозна пропагандистська кампанія як з боку Росії, так і з боку грецького духовенства. Використавши національне та соціальне пригнічення християн, вони вмовили їх переселитися до Росії. Визначну роль у виході християн з Криму відіграла та обставина, що на ханському престолі в цей час знаходився ставленик Росії Шагін-Гірей. В протилежному випадку російський уряд ніколи б не наважився вивести християн. Це могло б спровокувати ще одну російсько-турецьку війну. Таким чином, документи ще раз підтверджують істину, що втручання сильних держав у справи слабкіших під приводом захисту якоїсь частини її населення є лише засобом для розширення своєї державної території чи сфери впливу.

- ¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 15. — Т. 29. — М., 1966; Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. — К., 1886; Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — М., 1955; Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.
- ² Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII веке. — Одесса, 1889. — С. 385—405; Возгрин В. Е. Указ. соч. — С. 266, 283—286.
- ³ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4 т. — СПб., 1885—1889.
- ⁴ Сакович П. М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 год // Русская беседа. — 1858. — Ч. 2. — Кн. 10. — С. 1—86; Ч. 3. — Кн. 11. — С. 62—151; Ч. 4. — Кн. 20. — С. 173—260; Судиненко М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей России. — Т. 4. — 1875. — С. 94—108.
- ⁵ Румянцев П. А. Документы: В 3-х т. — М., 1959.
- ⁶ Письма великого Суворова князю Потемкину // Архив князя Воронцова. — М., 1880. — Кн. 24. — С. 290—298; Письма и бумаги Суворова: В 2-х т. — СПб., 1916.
- ⁷ Суворов А. В. Документы. — Т. 2. — М., 1951. — 536 с.
- ⁸ Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. // Хрестоматия по истории СССР XVIII в. — М., 1963. — С. 526—528.
- ⁹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М., 1959. — С. 110—113.
- ¹⁰ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 272.
- ¹¹ Дейников Р. Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. — 1999. — № 5. — С. 82.
- ¹² Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 320—324.
- ¹³ Коробков Н. М. Фельдмаршал П. Румянцев-Задунайский. — М., 1994. — С. 596.
- ¹⁴ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 325—328; Крым: прошлое и настоящее. — М., 1988. — С. 28—32.
- ¹⁵ Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 139.
- ¹⁶ Лашков Ф. Указ. соч. — С. 27.
- ¹⁷ Там же. — С. 28.
- ¹⁸ Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА), ф. ВУА, спр. 186, арк. 10—14.
- ¹⁹ Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 15. — Т. 29. — С. 244.
- ²⁰ Сакович П. М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова, Бринка с 1775 по 1780 гг. — С. 9.
- ²¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). 1-е собрание. — Т. 16. — № 11720. — С. 126—127; Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. — Харьков, 1895. — С. 44.
- ²² ПСЗ. 1-е собрание. — Т. 16. — № 11853. — С. 287—289.
- ²³ Там же. — № 12099. — С. 657—668.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ ПСЗ. 1-е собрание. — Т. 20. — № 14354. — С. 190—193.
- ²⁶ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 1, арк. 2—2 зв.
- ²⁷ Цит. за: Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 17.
- ²⁸ Цит. за: Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов. — Т. 1. — СПб., 1884. — С. 207.
- ²⁹ Крым: прошлое и настоящее. — М., 1988. — С. 79—80.
- ³⁰ Бухаров Д. Россия и Турция. — СПб., 1878. — С. 129—130.
- ³¹ Дубровин Н. Указ. соч. — Т. 3. — 1887. — С. 211—212.
- ³² Надинский П. Суворов в Крыму. — М., 1959. — С. 51.
- ³³ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29; Дубровин Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 561.
- ³⁴ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 29 зв.; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 561—562.
- ³⁵ РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 29 зв.; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 562.
- ³⁶ РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 162—162 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 352—353; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 561, 579—580.
- ³⁷ Дубровин Н. Указ. соч. — С. 581.
- ³⁸ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 30; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 582.
- ³⁹ Дубровин Н. Указ. соч. — С. 582.
- ⁴⁰ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 31 зв. — 32.
- ⁴¹ Там же, арк. 30 зв.; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 341; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 582—583.
- ⁴² РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 168; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 340; Дубровин Н. Указ. соч. — С. 583.
- ⁴³ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 32 зв. — 33.
- ⁴⁴ Там же, арк. 33—33 зв.

- ⁴⁵ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 594—595.
⁴⁶ Там же. — С. 596—597.
⁴⁷ Там же. — С. 597.
⁴⁸ Там же. — С. 598.
⁴⁹ Там же. — С. 598—599.
⁵⁰ Там же. — С. 599—600.
⁵¹ Там же. — С. 600—604.
⁵² РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 37—39; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 609—610.
⁵³ РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 172—173; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 335—339; Архив князя Воронцова. Кн. 24. — М., 1880. — С. 291—292; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 608—610.
⁵⁴ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 618—619.
⁵⁵ Там же. — С. 685.
⁵⁶ Там же. — С. 686.
⁵⁷ Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім. Вернадського, спр. 14773 А. 40.
⁵⁸ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 25—25 зв.
⁵⁹ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 698.
⁶⁰ С у д и е н к о М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. — Т. IV. — 1875. — С. 94—95.
⁶¹ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 365—365 зв.; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 699.
⁶² РДВІА, ф. ВУА, спр. 208, арк. 276; РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 370—371; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 710.
⁶³ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 13, арк. 417—417 зв.
⁶⁴ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 21—23; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 747—748.
⁶⁵ РДВІА, ф. ВУА, спр. 211, арк. 24—24 зв.; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 749—750.
⁶⁶ Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 895—897.
⁶⁷ Там же. — С. 897—898.
⁶⁸ Д у б р о в и н Н. Присоединение Крыма к России. — Т. 3. — СПб., 1887. — С. 73—75.
⁶⁹ Там же. — С. 63—66.
⁷⁰ Там же. — С. 66—68.
⁷¹ С у д и е н к о М. О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей российских. — Т. IV. — 1875. — С. 107—108; Д у б р о в и н Н. Указ. соч. — С. 157—158.

Питання новітньої історії України

І. Б. МАТЯШ (Київ)

Використання архівної інформації в 1920—1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції

Потреба в ретроспективній документній інформації іманентно притаманна всім сферам життєдіяльності держави і суспільства. Використання її — один з найважливіших напрямів роботи архівних установ. У сучасній архівній практиці історично склалися кілька основних форм “застосування архівної інформації для задоволення інформаційних потреб юридичних і фізичних осіб”¹: а) ініціативне інформування; б) задоволення соціально-правових, генеалогічних і тематичних запитів громадян; в) експозиційна робота; г) інформування через засоби масової інформації; д) організація роботи з джерелами у читальному залі; е) публікація документів². Організаційне оформлення та наукове обґрунтування цих форм використання архівної інформації складалося в Україні впродовж 1920—1930-х років. За-

вдання “наближення архівних матеріалів до широких верств населення” вимагало аналізу сфер використання та вивчення очевидних потреб у ретроспективній документній інформації. Його основні напрями і форми, визначені II Всеукраїнським з’їздом архівних робітників (Харків, 1931 р., 29 листопада — 4 грудня), державні архіви застосовують у своїй діяльності й досі.

Уже один із перших нормативних документів, підготовлених створеним у січні 1923 р. Центральним архівним управлінням при ВУЦВК (Укрцентрархівом), — “Правила користування архівними матеріалами” (29 листопада 1924 р.) — регламентував порядок надання архівними установами довідок та допуску приватних осіб до праці в архівах³. Правила встановлювали обмеження фізичного та інтелектуального доступу до документів, визнаючи “закритими для загального користування” фонди Центрального архіву революції та всіх історико-революційних відділів губернських історичних архівів. Дозвіл на користування документами, що зберігалися в їхніх фондах, а також на отримання архівних довідок мав погоджуватися з Істпартком ЦК КП(б)У. Тим самим створювався бар’єр неінформованості, що спричинив дозування та деформування архівної ретроспективної інформації. Довідкова робота архівів диференційовано оплачувалася (якщо копію, витяг чи довідку готував співробітник архіву) й обов’язково надавався один примірник (коли роботу проводив користувач: фізична чи юридична особа). Дозволялося в разі крайньої потреби за погодженням з Радою Укрцентрархіву видавати і надсилати для тимчасового користування оригінали документів Російській та Українській академіям наук і зареєстрованим науковим товариствам СРСР за їхній рахунок, а також безоплатно — державним установам під персональну відповідальність керівника на термін не більше 3-х місяців. Заборонялося за будь-яких умов надсилати документи в разі їх виняткової важливості, ветхості та важких умов пересилки. Отже, відбувалася диференціація споживачів інформації, встановлювалися їх категорії (державні установи, наукові самоврядні організації й товариства, приватні особи), котрим надавалися дещо різні можливості для користування архівними документами. До роботи в архіві як дослідники допускалися науковці, приватні особи: а) “відомі адміністрації архіву”; б) “що мають рекомендації від установи або вчених спеціалістів”; в) іноземці за погодженням з Укрцентрархівом⁴. Правилами висувалися розумні вимоги до дослідників (не виносити документи з приміщення архіву, не робити зліпки з воскових, сургучних та відтиснутих на папері печаток, бути обережними в роботі з виданими документами, не палити цигарки, не порушувати тишу) і декларувалися прийнятні умови для праці. Дозволялося отримувати одночасно не більше 10 справ і 5 друкованих книжок (“надто старі справи” — лише за погодженням із завідувачем), запрошувати “для допомоги в описуванні паперів переписувачів за особистою відповідальністю”, а також “фотографів для фотографування, рисувальщиків, з умовою, що вони будуть обережними з документами, рукописами, мапами і іншим, що копіюється”, і зобов’язанням передавати до архіву по одному примірнику всіх зроблених фотографічних відбитків⁵. Відомості про дослідників (прізвище, ім’я, по батькові; соціальний стан; адреса особиста та службова; питання, що опрацьовується; дата; назви справ, документів тощо) мали фіксуватися в журналі (“особливий книзі”). Така інформація уможливлювала облік відвідувачів, виявлення очевидних і прихованих потреб в архівній інформації, аналіз соціального стану дослідників, що на той час набувало особливої важливості. Удосконалення організації користування архівними документами мало сприяти розвитку історичної науки у цілому і архівознавчої зокрема.

Відсутність єдності у розумінні того, що використання архівної інформації є цілісним процесом, засвідчував підручник В. О. Романовського “Нариси з архівознавства: історія архівної справи та принципи порядкування в архівах” (1927). Автор розглядав питання “користування архіваліями” лише як обслуговування дослідників у читальних залах архівів. Слід зазначити, що цю форму використання архівної інформації вчений відносив до проблем забезпечення збереженості архівних документів — “заходів охорони архівалій”⁶. Попри невідповідність даного поняття сучасному, він дав історичну характеристику окремих стадій процесу забезпечення суспільства ретроспективною документною інформацією: організації користування документами (забезпечення архівістами фізичного доступу користувачів до певних архівних документів) і безпосереднього користування документами (ознайомлення дослідників зі змістом архівних документів у читальних залах). Головним принципом надання архівних документів для студій “стороннім” особам він вважав вироблений загальноєвропейською практикою “суворо й непохитно встановлений” принцип *in loco archivi, coram archivario* (тобто в приміщенні архіву в присутності архівіста). Дослідникові дозволялося користуватися лише хімічним олівцем, а не чорнилом (щоб випадково не пошкодити документ), заборонялося робити копії, “підкладаючи архівний документ під папір, на якому пише працівник”, рекомендувалося користуватися спеціальними підставками, пюпітрами для архівних книг, вимагалось охайне поводження з архівними документами. В. О. Романовський наголошував на важливій ролі досконалої системи обліку та науково-довідкового апарату до документів. Процес використання архівної інформації (реалізація користувачем отриманої з документів інформації) вчений визначив як археографічну роботу й висвітлив основні її моменти в окремому розділі “Видання архівного матеріалу друком”. На підставі аналізу збірників архівних матеріалів XVIII — початку XX ст. і творчого опрацювання праць німецького вченого Вайца⁷ він виокремив чотири основні загальні принципи наукової публікації документальних джерел. Вперше сконцентровані в українському архівознавстві у вигляді коротких правил вони визначали напрями підготовки документів до друку, складання заголовку та способи передачі тексту. Наголошувалося на необхідності з’ясовувати походження матеріалу, історію його побутування, повноту і склад. Давати заголовок рекомендувалося, відтворюючи назву акта, дату, зміст, вказуючи адресата і адресанта. Ступінь точності передачі тексту вчений ставив у залежність від його “віку”, виду джерела і цільового призначення (“для філологічних дослідів, історичних студій”). У контексті тенденції заперечення необхідності точності в передачі тексту документа, декларованої П. А. Біликом, важливе значення мала думка авторитетного архівіста-практика про те, що “найкращий спосіб — це фотографічний — всі деталі він передає без помилки”⁸. Однак В. О. Романовський не наполягав на широкому його застосуванні через дорожнечу, за винятком текстів XVI ст. і автографів історичних осіб. Розрізняючи принципи видання літературних і документальних джерел, він рекомендував для перших подавати в примітках різні варіанти тексту публікованого документа. Для документальних джерел визначальними вважав датування, систематизацію, формулювання заголовків, детальний палеографічний і дипломатичний опис, примітки та пояснення.

Важливу роль сформульованого В. О. Романовським мінімуму вимог як найперших настанов, якими “керувалися археографи ЦАУ”, справедливо відзначали сучасні архівознавці І. Л. Бутич і Г. В. Папакін⁹. Викладені, крім “Нарисів з архівознавства”, ще в кількох публікаціях, вони сприяли закріпленню в понятті широкого загалу археографів наукового підходу до публікації архівних джерел. Так, у рецензії на перший том “Україн-

ського археографічного збірника” (1926 р.)¹⁰ В. О. Романовський вказував на залежність вибору того чи іншого способу видання від змісту, форми, давнини документів і мети їх публікації. При цьому обов’язковими при підготовці науково-археографічного видання були критика джерела, обґрунтований відбір тексту для публікації (із максимальним прагненням до повноти “серії” і врахуванням переваги автентичного тексту над копіями), диференційованість ступеня збереження орфографічних, стилістичних, пунктуаційних особливостей тексту джерела в залежності від його “віку”, складання заголовків і легенд, свідомий вибір структури, логічне розміщення матеріалів. На неможливості широкого застосування фототипії “головне через дорожнечу” при публікації архівних документів наголошував В. О. Романовський, полемізуючи з автором, і в рецензії на працю М. Ф. Бельчикова “Теорія археографії” (1929 р.). Відзначаючи, що фотографія іноді не передає палеографічних особливостей рукопису (підчисток, відтінків чорнила), він дозволив собі зауваження, котре визначило на II Всеукраїнському з’їзді архівних працівників його долю як прихильника “техніцизму” та “об’єктивного документалізму”. “Археограф, готуючи текст джерела до друку для користування дослідника, — зазначав Романовський, — має на оці не стільки внутрішній зміст джерела, скільки зовнішній його вигляд і всі палеографічні і дипломатичні його особливості”¹¹. Вирвана з контексту (оскільки йшлося про відмінності підходу до документа в праці архівіста й археографа), вона засвідчувала для “археографів від марксизму” повне “нерозуміння” відомим архівістом методологічних засад радянської археографії. За іронією долі, на засіданні Кабінету архівознавства СРСР праці В. О. Романовського “Нариси з архівознавства” і М. Ф. Бельчикова “Теорія археографії” були піддані критиці в один день (25 листопада 1931 р.)¹².

Для дослідження очевидних потреб дослідників архівної інформації та удосконалення методів організації користування документами у читальному залі наприкінці 1920-х рр. застосовувалися статистичні та соціологічні методи, зокрема анкетування й статистичний аналіз. Фактично для вивчення цього питання було обрано підхід, названий в 1960-х рр. “наукометричним”¹³. Розпочатий восени 1926 р. Укрцентрархівом аналіз цієї форми використання архівної інформації став основою для статей під загальною назвою “Науково-дослідницька робота по архівосховищах ЦАУ” в журналі “Архівна справа” Р. М. Шпунта (1928, кн. 8, 11) і М. П. Васильєвої (1930, кн. 3). Завдяки аналітичному опрацюванню отриманої шляхом анкетування архівними установами інформації про роботу дослідників з документами українських архівів за 1927—1929 рр. та узагальнення звітних даних створювалася цілісна картина участі архівів у розвитку історичної науки. Подані у публікаціях цифри засвідчували тенденцію до зростання потоку дослідників у читальних залах і відповідно — їхніх вимог до архівних установ. Так, 1927 р. у 18-ти окружних архівних управліннях працювали 244 дослідники, 1928 р. — 395, а 1929 р. — 904. Читальні зали центральних і крайових історичних архівів 1927 р. прийняли 412 осіб, 1928 р. — близько 400, 1929 р. — понад 450. У середньому кількість відвідувань становила 5—6 тисяч, а кількість виданих справ — 1—2 тисячі. Тобто навантаження архівосховищ у зв’язку зі студіюванням їхніх матеріалів було істотним. Якщо характерною особливістю 1927 р. можна вважати роботу дослідників у окрарах за власною ініціативою, а в центральних архівних установах — за дорученням установ і організацій, то в 1928—1929 рр. кількість тих, хто працював за дорученням науково-дослідних установ, істпартів, громадських професійних організацій та ін. значно зросла (1929 р. вона становила 775 осіб, з власної ініціативи студіювало 129 дослідників¹⁴. Доволі промовистою була тематика запитів. Найбільше користувачів до-

сліджувало теми, пов'язані з Жовтневою революцією (особливо 1927 р., готуючись до її 10-ї річниці), а також економічні та історично-економічні. Досить популярними були галузі історії освіти, літератури, мистецтва, мови, менш актуальними — історія міст і містечок, установ, загальна історія.

Пріоритетного значення набувало “завдання популяризувати архівні скарби та привернути до них увагу господарчих організацій”¹⁵. Відтак на порядок денний ставилося два питання: “наближення” архівних документів до широких мас та “практичне використання” (в різних галузях народного господарства). Постановою Президії ЦКК-НК РСІ УСРР від 30 травня 1931 р. “Про використання архівних матеріалів в роботі планово-господарських установ” пропонувалося останнім подати до архівних установ перелік питань, для вирішення яких необхідні документи, ефективніше використовувати виявлену інформацію в практичній роботі й надсилати до архівів відомості про результати співпраці з ними. Зі свого боку, Укр-центрархів зобов'язувався організовувати розшуки документів згідно із заявками відомств¹⁶.

Популяризації архівної інформації мало сприяти розроблення наукових засад пропаганди в пресі з допомогою архівних документів, яким присвятив низку публікацій І. М. Премислер. Реалізацію завдання архівістів “включитися в загальне життя країни” він вважав можливим насамперед через форму публікації документів у масовій пресі (місцевій або районній газеті, заводській чи колгоспній багатотиражці). При цьому визначальною ставала думка про силу архівного документа у “відображенні класової боротьби” та необхідність давати в публікаціях “тільки соціальне оточення документа, не документальне, а соціальне, цебто малюнок тієї класової боротьби, що точилася тоді на Україні”¹⁷. Серед напрямів використання джерел під впливом панівної ідеології починала виразно виокремлюватися пропаганда і агітація архівними документами.

Актуальність проблеми використання архівної інформації засвідчив Всеукраїнський десятиденний семінар-зліт архівних працівників (Харків, 10—20 квітня 1931 р.). Сформульоване Ф. А. Герасименком основне завдання радянського архівного будівництва полягало в “максимальному і активному обслуговуванні потреб соціалістичного будівництва”¹⁸. Різні напрями науково-інформаційної роботи державних архівних установ (публікація збірників документів, організація користування документами дослідників у читальних залах, друкування архівних матеріалів у масовій періодичній пресі, експозиційна та екскурсійна робота, пропаганда архівними матеріалами через кіно і радіо, доповіді за архівними матеріалами на робітничих та колгоспних зборах, використання архівних документів у красному письменстві, образотворчому мистецтві, судово-політичних процесах) мали служити “класовим інтересам пролетаріату”, а отже, регулювалися ідеологічними чинниками. Тексти лекцій, прочитаних на семінарі, висвітлювали загальні методичні засади окремих форм використання архівної інформації: публікація документів (П. А. Білик, В. І. Веретенников), організація виставок (М. В. Гливенко), популяризація архівних документів (І. М. Премислер). Найбільшу увагу було приділено питанням едиційної археографії. Публікуючи тексти лекцій П. А. Білика “Про археографічну роботу архівних установ” і В. І. Веретенникова “Завдання археографічної техніки” в книзі 3-й “Радянського архіву” (1931 р.), редакція планувала розгорнути серед працівників архівних і наукових установ дискусію про співвідношення питань методології і техніки при публікації архівних документів.

Вимоги використовувати в археографічній роботі “марксо-ленінську діалектичну методологію” визначили зміст лекції П. А. Білика. Зосередження уваги лише на політичних завданнях археографії, критиці видань

Археографічної комісії ВУАН, Київської археографічної комісії, НТШ у Львові та самокритиці за низькі темпи перетворення архівних документів на “активний чинник, бойове знаряддя боротьби за зміцнення диктатури пролетаріату”¹⁹, не дали можливості йому з’ясувати питання методики підготовки до друку та публікації архівних документів. Лектор виділив у “археографічно-видавничій роботі” три напрями: а) планове й систематичне видання описів та оглядів архівних матеріалів, значних із науково-історичного боку ділових фондів та їх груп, пам’ятних книжок окремих архівосховищ; б) видання науково-популярних збірників документів, орієнтованих на широкий робітничо-селянський загал; в) видання наукових археографічних праць. Всі вони мали будуватися на марксистсько-ленінській методології, цілеспрямовано поглиблюючи й поширюючи “марксістську історичну науку”. Не висвітленим залишилося “питання про правила й технічні способи публікування текстів документів”²⁰. П. А. Білик обмежився констатацією необхідності диференційованого підходу до різних категорій документів та вивчення досвіду в цій царині ЦАУ РСФРР, Інституту В. І. Леніна, Істпарту та ін. Текст лекції засвідчував неознаність викладача в суто професійних питаннях, які він мав викласти слухачам. “Заперечуючи огулом, без будь-яких винятків і без якого б то не було розгляду її окремих сторін, всю дореволюційну археографію, цей автор повинен був опинитися у вельми скрутному становищі, коли справа після загальних слів дійшла до суто археографічних питань. Якщо не можна було поставити ніякої археографії, то залишалося тільки одне пристановище — оголосити, крім суто археографії існування ще особливої “технічної археографії” або “археографічної техніки”, — справедливо зазначав С. Н. Валк²¹.

“Завданням археографічної техніки” присвятив курс лекцій В. І. Веретенников, котрий у вступних словах також був змушений віддати данину панівній ідеологічній доктрині. Однак він акцентував увагу не на “класовій боротьбі з допомогою архівних документів”, а на доступності архівної інформації як науковим дослідникам, так і масовому читачеві, для чого документи рекомендував супроводжувати коментарями і поясненнями, “побудованими науково і історично”²² (а не з позицій марксистсько-ленінської методології. — І. М.). Процес археографічної техніки він поділяв на чотири етапи: 1) з’ясування зовнішньої історії документів (зовнішнє описання, вивчення історії побутування та попередніх публікацій); 2) точне встановлення самого тексту (рецензії, емендації, транскрипції); 3) встановлення форм науково вірної репродукції документів (розподіл кожного документа на друковані складові частини, формулювання заголовків, встановлення друкарських форм репродукції); 4) написання історичних коментарів (пояснювального характеру — до окремих частин тексту документів; допоміжного — різного типу покажчики). Для з’ясування зовнішньої історії документа В. І. Веретенников радив подати відомості про його зовнішній вигляд, позначити розміри, вид носія інформації (папір, пергамент, камінь і т. д.), зробити палеографічний аналіз, визначити тип документа (акт громадянського стану, купча, вербальна нота, розшифрований державний договір, протокол, бухгалтерська книга тощо). Повноцінність виконання другого етапу залежала від правильності визначення точної редакції (рецензії тексту); ретельності аналізу роботи копіїстів — встановлення помилок, огріхів, пропусків тощо та їх виправлення (у примітках) за контекстом, копіями чи за смыслом, а також відтворення “безсумнівних пропусків літер і окремих складів” та виправлення “очевидних і незначних (які не змінюють смислу) огріхів із відповідним застереженням у примітках”²³ (емendaції тексту); подання тексту сучасною фонетикою, пунктуацією, орфографією, літерами сучасної абетки (транскрипції тексту). До

форм репродукції документа ставилися вимоги зручності, точності та уніфікованості “історично-науково-правдивого вигляду”. Важливого значення надавалося заголовку, що мав містити стислий зміст документа (формальний і тематичний), дату і порядковий номер в даному виданні, приміткам довідкового характеру та показчикам (іменному і предметному). Ігнорування професором Веретенниковим марксистсько-ленінської методології призвело згодом до звинувачення його в прихильності до “об’єктивного документалізму”, а публікація конспекту його лекції (дуже стисла порівняно з розлогою публікацією П. А. Білика) стала одним з найвагоміших аргументів у штучному творенні “ворожого напрямку в архівній справі — веретенниковщини”. Переживши такі самі звинувачення на власну адресу, відомий російський археограф С. Н. Валк дав досить обережну оцінку праці “опального” професора: “Веретенников зміг викласти при відведеній йому ролі і при такому вельми скромному наданому йому обсягу лише дуже вузьке коло питань і у вельми загальному та елементарному вигляді”²⁴. Слід при цьому зауважити, що стиль викладу залежав від аудиторії, яка не мала в основній своїй масі ґрунтовної фахової підготовки.

Із врахуванням активізації наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. поряд із публікацією архівних документів експозиційної роботи державних архівів, окрему лекцію М. В. Гливенка було присвячено питанням організації виставок. Розрізняючи два типи останніх (для масового читача і спеціальні, архівознавчі — для архівістів), лектор основну увагу зосередив на першому типі. Він висловив своє переконання у недоречності організації архівних виставок спільними зусиллями архівів, музеїв революції, істпартів, істпрофів, краєзнавчих бюро, спілок безвірників та ін., оскільки існує небезпека “розчинити матеріали Архіву в неархівних матеріалах, тим паче, що зовнішнім виглядом своїм архівний документ, як експонат, не дуже вирашний”²⁵. Важливе зауваження стосувалося місця проведення виставки для масового читача. Її слід розгортати не в приміщеннях архіву, “куди масовий глядач ще не знає дороги”, а в клубах, фойє театрів і кіно, музеях, там, де відбуваються з’їзди, судові процеси тощо. Комплектувати виставку документами треба, йдучи від теми до матеріалів, а не від матеріалів до теми. У виставках М. В. Гливенко вбачав не лише пропаганду архівними документами, а й пропаганду архівних документів, надаючи їм тим самим значення дійового засобу популяризації архівної справи.

Процес пошуків та наукового обґрунтування нових форм використання архівної інформації зафіксувала архівна періодика. Видана напередодні II Всеукраїнського з’їзду архівних працівників книга 4/5 “Радянського архіву” (1931 р.) містила публікації Ф. А. Герасименка “Про чергові завдання археографічної роботи архорганів УСРР”, П. А. Білика — “До методології і техніки археографічних публікацій”, І. М. Премислера — “До методології і техніки пропаганди архівами матеріалами через пресу”, І. М. Шабатіна — “Використання архівних матеріалів у кінематографії” та “Архоргани і театр”, О. Т. Данилюка — “Екскурсії в архівосховища”. Їх об’єднувала усвідомлена необхідність перетворення архівних документів на “класову зброю”, а тому й завдання архівних установ у цій царині автори формулювали із врахуванням потреб “пролетарської історичної науки”.

У зв’язку з цим П. А. Білик зосередив основну увагу на висвітленні складових методології археографічних публікацій (вибір тематики, принципи добору архівних документів за змістом і формою, система їх розташування, укладення допоміжного апарату тощо) та критиці праць представників “буржуазної археографії” (В. О. Романовського, Ф. Я. Савченка, С. Н. Валка), протиставляючи їм погляди В. І. Леніна, М. М. Покровського, М. О. Скрипника. Детально розглянуто в статті прийоми складання заголовків з двох частин (складеного археографом і оригінального), перед-

мови та приміток (історичних і довідкових). Та до практичних питань автор підійшов доволі легковажно, обмежуючись твердженням про те, що “до текстів видавання документів не можна ставити вимоги абсолютно точної, “фотографічної” їх передачі, коли це, з одного боку, утруднює розуміння змісту документа, а з другого, — коли цього не викликають особливо важливі причини”²⁶. Зберігати орфографію документів (невиданих літературних творів, листування, щоденників, мемуарів) він пропонував лише у разі їх публікації для потреб лінгвістичних. Одночасно текст цієї статті було надіслано й для публікації в журнал “Архивное дело”. У фонді Центрального архівного управління СРСР (ф. 5325) Державного архіву Російської Федерації зберігся зроблений П. О. Нижником у листопаді 1932 р. її переклад “О методологии и технике археографических публикаций”²⁷. Належної уваги вона не викликала. Текст публікації свідчив, що, маючи тверді ідеологічні переконання як прихильник “школи Покровського”, П. А. Білик фактично не володів методикою археографічних публікацій, а підмінював її панівною методологією. Тим самим він не лише поглиблював помічене С. Н. Валком формування штучного поняття “археографічної техніки”, а й створював ідеологічне підґрунтя для цькування видатних археографів В. О. Романовського і В. І. Веретенникова як прихильників “техніцизму” в археографії.

У контексті заявленої теми І. М. Премислер торкнувся двох форм використання архівної інформації: публікацій у пресі та підготовки доповідей. Під поняттям “подача архматеріалів до преси” він розумів публікацію джерелознавчих статей і текстів документів у газетах та популярних журналах. Встановлюючи ієрархію форм таких публікацій за ступенем популярності (документ без приміток; документ з передмовою та примітками пояснювального характеру; група документів, об’єднаних авторським текстом із передмовою автора; стаття із уривків документів, зв’язаних авторським текстом; стаття з цитатами із документів), І. М. Премислер наголошував, що завдання архівіста — подача архівних документів у відповідному оформленні, а написання статей — “завдання історика-дослідника”. Найприйнятнішим методом роботи з підготовки документальних публікацій він вважав бригадний, а обов’язковою умовою передачі статті до друку — колективну рецензію та редакцію бригади. Мова публікації, на його думку, мала бути мовою видання, де вона вміщена. Для усних виступів так само актуальним визнавалося використання архівних документів. Роль архівіста в цьому випадку полягала в допомозі доповідачу або у самостійній підготовці до доповіді на масових зборах чи на радіо.

Досвідом роботи у галузі використання архівних документів у кінематографії та театрі поділився І. М. Шабатін, котрий особисто брав участь у написанні сценарію разом із режисерами Ю. В. Таричем і В. Н. Юнаковським. Він вважав, що роль архівістів полягала у “консультуванні поставлень історичних п’єс (стиль і мова відповідної доби; фактичні історичні дані; декоративне і бутафорське оформлення тощо)”;²⁸ читанні лекцій перед переглядом фільму; допомозі сценаристам у виявленні необхідних документів; написанні власного сценарію (!) за архівними документами.

До активізації екскурсійної роботи архівних установ у зв’язку із розгорнутими кампаніями по складанню історії громадянської війни та історії фабрик і заводів закликав О. Т. Данилюк. У підготовці екскурсії до архівосховища він виокремлював три етапи: підготовчо-організаційний, прийом екскурсій і робота з екскурсантами в архівосховищі, закріплення результатів екскурсій.

Одним із першочергових завдань архівних установ було визнано вироблення правил археографічних публікацій, “витриманих з погляду марк-

со-ленінської наукової методології”²⁸. Усвідомлюючи різницю в підходах до видання документів різних епох, Ф. А Герасименко у зверненні до ЦАУ чітко розписував, які саме правила потрібні “якомога скоріше”: “Для документів ХІХ (починаючи з др. чверті) та ХХ ст.; для документів з 1917 по 1919 рр. та для документів з 1919 по 1921 рр.”²⁹. У його статті “Про чергові завдання археографічної роботи архорганів УСРР” йшлося про необхідність створення корпусних видань з політичних і науково-історичних проблем та встановлювався перелік актуальної тематики: “історія робітничого класу та робітничого руху, історія фабрик і заводів, історія Жовтневої революції і громадянської війни”³⁰.

(Далі буде)

¹ Архівістика: Термінологічний словник / Авт. — упорядн.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова та ін. — К., 1998. — С. 19.

² Детальніше див.: Папакін Г. В. Використання архівних документів та архівна евристика // Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України. — К., 1998. — С. 268—288.

³ Правила користування архівними матеріалами // Бюлетень Укрцентрархіву: Узагальнення та розпорядження в архівній справі. — 1925. — Ч. 1—2, жовтень. — С. 51—56.

⁴ Там же. — С. 54.

⁵ Там же. — С. 56.

⁶ Романовський В. О. Користування архівами // Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. — Харків: ЦАУ УСРР, 1927. — С. 139.

⁷ Wajtz. Wie soll man Urkunden edieren // Historische Zeitschrift. — 1860. — В. IV. — S. 432—443.

⁸ Там же.

⁹ Бутич І. Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 3. — К., 1968. — С. 170; Папакін Г. В. Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929—1930) // Студії з архівної справи та документознавства. — 1996. — Т. 1. — С. 53.

¹⁰ Романовський В. [Рецензія] // Архівна справа (далі — АС). — 1928. — Кн. 56. — С. 106—114. — Рец. на: Український археографічний щорічник. — К., 1926.

¹¹ Романовський В. [Рецензія] // АС. — 1930. — Кн. 3(14). — С. 136. — Рец. на: Н. Бельчиков. Теория археографии. — М. — Л., 1929.

¹² ДАРФ, ф. 5325, оп. 9, арк. 2240.

¹³ Див.: Налимов В. В., Мультченко З. М. Наукометрия. Изучение науки как информационного процесса. — М., 1969. — 192 с.

¹⁴ Васильєва М. Науково-дослідницька робота по архівосховищах ЦАУ за 1929 рік // АС. — 1930. — Кн. 3(14). — С. 71.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1220, арк. 150.

¹⁷ Премислер П. Пропаганда архівними матеріалами в пресі // Радянський архів (далі — РА). — 1931. — Кн. 2(17). — С. 13.

¹⁸ Герасименко Ф. Соціалістичне будівництво і архівна справа // РА. — 1931. — Кн. 3(18). — С. 32.

¹⁹ Білик П. Про археографічну роботу архівних органів // РА. — 1931. — Кн. 3(18). — С. 49.

²⁰ Там же. — С. 56.

²¹ Валк С. Н. Советская археография. — М. — Л., — 1948. — С. 56.

²² Веретенников В. Завдання археографічної техніки // РА. — 1931. — Кн. 3(18). — С. 59.

²³ Там же. — С. 61.

²⁴ Валк С. Н. Советская археография... — С. 56.

²⁵ Гливенко М. Виставки архівних матеріалів // РА. — 1931. — Кн. 3(18). — С. 63.

²⁶ Білик П. До методології і техніки археографічних публікацій // РА. — 1931. — Кн. 4/5 (19). — С. 50.

²⁷ Державний архів Російської Федерації, ф. 5325, оп. 9, спр. 2611, арк. 1—19.

²⁸ Герасименко Ф. Про чергові завдання археографічної роботи архорганів УСРР // РА. — 1931. — Кн. 4/5 (19). — С. 40.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1206, арк. 5.

³⁰ Герасименко Ф. Про чергові завдання археографічної роботи... — С. 41.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

О. С. СТРИЖАК (Київ)

До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців

Сучасні кубанці як особлива етногенетична група населення Північного Кавказу склалися історико-географічно та лінгво-етнографічно з 2 компонентів — українського (кубанці-чорноморці) й російського (кубанці-лінійці). Перший з них є наслідком військово-козацької та вільної (“іногородньої”, або “городовицької”) імміграції представників українського народу, переважно носіїв його південно-східного діалекту, окремих східнополіських говірок та, як дехто вважає, так званої “давньоруської” мови (термін застарілий), котрі (носії) поселилися з “высочайшего” дозволу в правобережній (степовій) частині басейну нижньої Кубані до р. Єї (впадає до Єйського лиману Азовського моря) наприкінці XVIII — на початку XX ст. (мовні матеріали подаємо як етноісторичний фактор, адже “коли зникає мова — народу більше немає” і на цьому закінчується його етнічна історія).

Нині це північно-західна частина Краснодарського краю, що номінативно й меншою мірою географічно змінювала свої адміністративно-політичні параметри. Так, 1785 р. вона тягнулася вздовж р. Кубані від м. Темрюка до Усть-Лабинської фортеці, перебуваючи в складі Кавказької області¹. З 1792 р. це — Земля Чорноморського козацького війська (вона ж неофіційно, наприклад, у листуванні Т. Шевченка з Я. Кухаренком — Чорноморія) на північ від нижньої Кубані виникла в XIX ст. після відвоювання в турків неширокої смуги вздовж Чорного моря — на південь від її дельти.

У цій розвідці йдеться в основному про територію, прилеглу до Азовського моря, від півострова Тамані до гирла р. Єї, потім долиною останньої до ст. Калніболотської (гирло Тернової), звідки умовною лінією — знову до Кубані, відділяючи Чорноморію від землі лінійців. Окреслену територію після заселення її чорноморцями було передано Таврійській губернії (з центром у м. Сімферополі) й поділено 1794 р. на 5 округ: а) Катеринодарську (найбільшу) спочатку з центром у курінному поселенні (далі скорочено пос.) Васюринському; б) Фанагорійську з головним осередком у ст. Таманській; з 1842 р. — це округа Таманська з осередком у ст. Петровській; в) Єйську з керівними органами в пос. Щербинівському, переведеними 1820 р. в пос. Кушівське, а 1842 р. — в ст. Уманську; г) Григорівську з “присутственными местами” в пос. Калніболотському; її ліквідовано 1802 р.; д) Бейсузьку, скасовану 1842 р., з центром у пос. Батуринському.

У грудні 1796 р. Чорноморію включено до складу Ростовського повіту (“присутственные места” в Таганрозі) Новоросійської губернії, з 1802 р. повернуто до Таврійської губернії, у складі якої було створено, в основному на Тамані, Фанагорійський повіт, згодом найменований Тмутараканським. 1827 р. Чорноморію знову об’єднано з Кавказькою областю².

В історичній, географічній, політико-адміністративній та іншій літературі цей терен мав і такі назви: Кубань, Кубанщина, Чорноморщина, Кубано-Чорноморія, Кубанська область (з 8 лютого 1860 р.) й Чорноморський округ (1869—1888 рр.; виділився з Кубанської області), або Чорноморська губернія (з 23 травня 1896 р. в межах однойменного округу). Географічно Чорноморія — це частина Прикубання (як протиставлення Закубанню), що поділялося етноісторично на північно-східне, воно ж Лінія, або лінійне (“лінійське” населення: лінійці // “лінейці”, “Лінейське”; етнічно “русские люди” // “кацапи”, що здебільшого не мало образливого значення), й північно-західне, або чорноморці (згадана правобережна Чорноморія; населення: чорноморці, козаки-чорноморці, кубанці-чорноморці, українці, “хохли”) ³.

Поетично цю землю звали й Кавказькою, або Козацькою, Україною, інакше — Малиновим клином (за кольоровою облямівкою уніформи козаків; входила до системи так званих “клинів”, населених українцями; пор. Зелений — Далекосхідна Україна, вона ж перед тим Закитайщина, а потім Зелена, або Нова, Україна, уссурійське козацтво якої на початку ХХ ст. поповнювалося кубанцями ⁴, Сірий — Надволжя і Жовтий — Середня Азія). Стосовно Таманського півострова вживалися ще назви: Тамань, Фанагорія, Тмутаракань (з 1784 р. в складі Таврійської губернії).

У період української революції й громадянської війни вживаються політичні (державні) назви: Кубанська Народня Республіка (16 лютого — 4 грудня 1918 р.); Кубанська Радянська Республіка (з 1 квітня 1918 р.); Кубано-Чорноморська Радянська Республіка (з 28 травня 1918 р.); Північно-Кавказька (Федеративна) Радянська Республіка (з 5—7 липня 1918 р.); Кубанський край (4 грудня 1918—1920 рр.); Чорноморський округ (відновлений 11 травня 1920 р.). Потім політико-адміністративні: Кубано-Чорноморська область, Північно-Кавказький, Азово-Чорноморський і Краснодарський краї.

На північ від Єї та її правої притоки Кугу-Єї лежать землі дінських, а на схід від їхніх витоків — згаданих лінійних (“лінійських”) козаків (1832 р. об’єднаних у так зване лінійне військо, що діяло — без нижнього Надкубання — на всій Кавказькій лінії аж до Чечні включно), лінгвально-антропологічно належних здебільшого до російсько-дінської зони (“с примесью инородческих элементов” ⁵, найчастіше українських; пор., наприклад, Старо- й Новочеркаськ). Тут і далі вживаємо лексеми, оформлені згідно із законом української мови: в називному й знахідному відмінках — Дін (як у народних піснях, творах Великого Кобзаря, М. С. Грушевського, Івана Франка та ін.; а не “Дон”), дінський (не “донський”), ото ж і дінські, а не “донські” козаки; адже й досі в Росії державною мовою пишуть “ст. Динская” (не “Донская”). Дінщина частково належить до терену (“від Сяну до Дону”), де формувалися як українщина, так і східнослов’янське козацтво. Отже, в непрямих відмінках, за тим же законом: Дону (“Їхали козаки із Дону додому”), Донові, Доном, на Дону (як віл — вола, кінь—коня, рік—року й подібне).

До р. Кубані з півдня (на середньому Закубанні), а до утвореної в ХІХ ст. Чорноморської губернії (від Тамані й до Абхазії) зі сходу, насамперед на гірському лівобережжі, прилягають землі корінних західнокавказьких (інакше абхазо-убихо-адизьких; узагальнено — “черкеських”) племен, переважно по-хижацькому знищених чи витіснених царизмом і замінених росіянами, українцями (в основному “посткозацькими” переселенцями зі Східної України), так званими кабардинцями-втікачами (від феодального гніту з Великої Кабарди), вірменами (черкесогаями), греками, німцями-колоністами, чехами, молдаванами тощо.

Є тут і сліди тюрко-татарських (ногайських, що в ХVІ — першій половині ХVІІІ ст. ділилися на наврузівців, касаївців, караногоїв, карачаївців

(мають свою республіку), кримських, турецьких, можливо, буджацьких, єдисанських, джамбулуцьких, єдичкульських, монголо-калмицьких, кубано-вірменських, грецьких, східноіранських та інших родів. На лівому березі Кубані живуть залишки західних адигів — абадзехів, теміргоївців, шапсугів, хатукаївців, бжедугів, бесленейців тощо ⁶.

“Субетногенетично” кубанці-чорноморці й контактні з ними іншокозацькі (ті ж лінійські) та некозацькі (“городовицькі”) угруповання ще майже не вивчалися, особливо на онімному (власноіменному, пропріальному) рівні. А в наш бурхливий, характерний боротьбою за своє відродження народів Північного Кавказу час (події в Чечні, Дагестані (під гаслом “Росія без Дагестану й Чечні”), Абхазії, Інгусетії, Північній і Південній Осетії, Карачаї, Черкесії, Адигеї й Грузії) для України знати й прогнозувати події дуже важливо, зважаючи як на кубано-чорноморську кровну спорідненість з українським народом, так і на тамтешні матеріальні інтереси України, як і на територіальні претензії, загрозливо-деструктивні та етногеноцидні дії великодержавно-шовіністичних сил. Священним обов’язком українських патріотичних кіл сьогодні є надавати всіляку просвітно-гуманітарну та іншу допомогу національно свідомим українцям Кубані в їхній нелегкій боротьбі за своє фізичне, мовне й етно-культурне виживання.

Метою нашої праці, що поєднує аспекти історико-лінгво-географічні, є показ на онімному, вужче ойконімно-курінному, матеріалі шляхів формування чорноморсько-лінійської козацької “єдності”, їхнього міграційно-інфільтративного “злиття”, етнотворчих та етнопоглиналих дій; місця й ролі в цих “контроверзах” факторів етнічної самосвідомості, спроб організації національної комунікації та її дезорганізації на базі “общепонятной” ксенонаціональної “дези”, протекціонізму, голоду й терору.

Як і все, пов’язане з соціально-біологічними феноменами, етнос, етногенез, етнорозвиток, етностановлення, етновиродження, етнозагибель чи етнознищення можуть мати свої як суспільно-історичні, державнопланувальні (газові, артилерійські, авіаційно-бомбардувальні, причому задовго до 90-х років ХХ ст.), так і природно-географічні причини й наслідки. Але расово-людиноненависницькі, вульгарносоціологічні (класово-економічні // соціально-формаційні, чотириелементно-стадіальні), шовіністичні (грабіжницько-“інтернаціоналістські”, русотяпсько-старшобратські, “євразійські”), вульгарноматеріалістичні (космічно-біосферні, хронопасіонарні, стереотипно-поведінкові) та інші екстравагантні-емпіричні побудови, що заперечують вільний суспільно-лінгво-комунікативний критерій етногенезу, не знаходять підтримки в сучасній науці й практиці.

Не відразу склалася номінативно-пропріальна система українського населення (зокрема, й Кубані) та його мовна специфіка, корені яких сягають у надра як українсько-балкансько-нададріатичного (антсько-сербсько-хорватського), так і наддніпрянсько-полабського (горішньо- або верхньолужицько-українського) минулого, деформованого великим переселенням народів. Не простою була й лінгво-соціальна історія козацтва, сформованого на просторах Великого Степу, в історичному “авангарді” чого брали участь надчорноморські, північнокавказькі й туранські племінні відгалуження, носії переважно урало-алтайських, (іберійсько-), кавказьких та індоєвропейських мов.

Отже, початки козацтва, незважаючи на, здавалося б, його прозорі джерела, ховаються в мороці глибинних міжмовних інтерференцій. “Козацтво, як соціальна група, існувало завжди” (Є. Петренко), як завжди існували й “філіаційні” групи індоарійців, кіммерійців, синдів, меотів,

скіфів (зокрема, “тих, що відкололися”), савроматів (сарматів), навіть греків (Геродотових гелонів), фракійців, зихів (де шукали чехів), Птолемеєвих ставанів (за О. Трубачовим, “слов’ян”), аланів (і слов’ян-роксоланів?), протоукраїнців-антів, готів, гуннів, аварів (обрів), сербів (пор. Птолемеєвих сірбів), танаїтів-хорватів, язигів (ясів?), касогів (завуальованих козаків?), русів, угрів, булгар, печенігів, куманів-половців, торків, нарешті, бродників, які зазнали нападів могутніх татаро-монгольських орд — нащадків східнослов’янських племен Нестора-літописця.

“Згідно з однією з історичних концепцій, — пише А. Гуцал, — Київській Русі передувала держава, розміщена в Тьмутаракані (сучасна Тамань). З нею ж і пов’язують казкову країну царя Дадона..., описану О. Пушкіним у “Золотому півнику”. У ХІХ ст. Кавказ став полігоном для перевірки російського дворянства на доблесть і віроломство. Але в ХХ ст. гори жорстко помстилися імперії. Саме з кавказьких надр вийшов той, хто перетворив її і в антипода — “імперію зла”⁷.

Лише найближча історія Кубані порівняно добре відома. З 1475 р., коли кримський хан Менглі-Гірей прийняв протекторат Туреччини над Кримом і підлеглими йому теренами, і до 1774 р., коли кубанські степи відійшли до Росії, турки були там фактичними володарями, яким підпорядковувалися тюрки й адиги, тамтешні дінці-некрасовці й часом численні козаки-олешківці. Відтоді все це постійно “завойовує” Росія. “Воно ж знову, — перефразовуючи Т. Шевченка, — оживає і сміється знову”. Наведемо тільки приклади, пов’язані з діяльністю геніального полководця О. Суворова. 31 липня 1784 р. під час переселення в південноуральські степи кубанських ногайців вони вчинили шалений опір росіянам, які оточили їх. Російські війська в 2 заходи знищили приблизно за добу 4300 татар, втративши вбитими й пораненими лише 120 чол. А 1 жовтня того ж року, напавши вночі на закубанські аули, “москалі”, переважно дінці, без будь-яких втрат ліквідували ще понад 5000 душ мирного населення, в тому числі (в обох випадках) майже всіх жінок і дітей. “Пожаром, кровью и трупами были обгажены последние потомки великой монгольской орды. Немного осталось татар на Кубани”, — писав історик цього краю Ф. А. Щербина⁸.

Сучасні російські історико-хронологічні схеми тогочасних подій не відображають цих епізодів, перескакуючи від 1740 р. (відхід некрасовців з Кубані на Дунай) до 1775 р.⁹, коли царизм учинив віроломно-параноїдальну розправу над українським козацтвом, по-зрадницькому “скасувавши” Запорозьку Січ “со истреблением... и самого названия запорожских казаков”, як зазначалося в указі цариці Катерини ІІ. Понад 5 (за іншими свідченнями, — 10) тис. запорожців втекли за Дунай — до турецького султана.

Генеральну ж козацьку старшину, яка залишилася, утримуючи козаків від кровопролиття, було по-звірячому покарано (арешти, розстріли, заслання на Соловки, в Сибір, конфіскації); військо, громадське, особисте й церковне (!) майно цинічно пограбоване; союзників-козаків, що не розбіглися, перетворено на кріпаків або ж на “москалів”; а Запорозькі Вільності по-шахрайському поділено між вельможами та їхніми прихвоснями.

Та не так сталося, як гадалося петербурзькому істеблїшменту; через певний час знову виникла загроза виникнення турецько-російської війни, а гарматного м’яса було обмаль. І тоді... (в котрий раз?) звернулися до запорожців. Новостворене формування січовиків назвали “військом вірних козаків” (вірних кому й чому?). Можливо, вперше цю стандартну назву було офіційно вжито 23 січня 1788 р. в повідомленні Катеринославського

нижнього земського суду: мовляв, “полковник Сидор Белый наречен войсковым атаманом верных казаков и велено ему учредить свой кош на Збурьевской стороне”. Йшлося про “військові команди волонтерів”-січовиків, які 31 січня 1788 р. стали “військом”, 27 лютого з рук О. Суворова отримали запорозькі, конфісковані січовими погромниками на чолі з генералом Текелі, прапори й клейноди, а 13 травня від Грицька Нечоси-Потьомкіна — військову срібну печатку. Катеринин фаворит ужив при цьому фразеологізм, узятий із стародавньої формули звертання російського уряду до запорожців, — “войско верных казаков” (як протиставлення “невірним” задунайцям, інакше, “турецьким” запорожцям, хоч “невірною”, тобто зрадливою, була лише дія Катерини II, яка, намагаючись запобігти повстанню, провокувала їх).

Після перемоги над турками в Чорному морі щойно охрещене “вірнокозацьке” військо 1790 р. було перейменоване на Чорноморське, а його козаки — на чорноморців. Цю назву ввели, очевидно, виконуючи згаданий указ Катерини II про заборону (“со истреблением”) самого терміна “запорожці”, не ображаючи “вірнопідданських” почуттів інших козацтв (наприклад, дінського, терського, уральського), а також у зв’язку з тим, що “плату” за свої чорноморські перемоги козаки дістали у вигляді обіцянки надати їм приморські землі між Дністром і Південним Бугом.

Однак, незважаючи на тривалу тяганину навколо них, козаки нічого не одержали, бо ті землі захопили поміщики: відбувалося небачене в історії закріпачення народу. В обмін на рідне Надчорномор’я, обіцяне чужинцями (пор. Шевченкове: “На нашій, несвоїй, землі”), чорноморці дістали безлюдну й спустошену (“запустелую”) Кубань, яку й почали заселяти 1792 р., принісши туди згусток войовничої запеклості, господарської мудрості, працьовитості та нестерпного болю за втраченою батьківщиною.

Українське козацтво у цьому русі породило чимало видатних постатей. Насамперед, це козак-бандурист, знаменитий воєначальник і суддя Антін Андрійович Головатий (1732—1797), третій отаман Чорноморського війська на Кубані й автор вірша “Ой Боже наш, Боже, Боже милостивий”, складеного 1775 р., в також пісні “Ей, годі нам журитися — пора перестати” (є варіанти), в яких показано настрої колишніх запорожців після зруйнування Нової Січі та в зв’язку з переселенням на Кубань. В історії кубансько-української літератури, на думку В. К. Чумаченка, “є абсолютно точна дата відрахунку: 10 серпня 1792 р. У цей пам’ятний день... Головатий склав у балці Красній поблизу Дніпра свій знаменитий гімн “Ой, годі нам журитися...”, від якого пішла кубанська література. У цій пісні останній “лицар” Запорозької Січі виносить подяку за подаровані війську “хліб-сіль і грамоти”. Додамо пропущене: й “за вірнії служби”, очевидно, натяк на епізодичну назву “вірне”, витіснену “козаконімом” — “чорноморське” козацтво.

Питання вірності й релігійно-політичної невірності порушується й у 1-му та 5-му рядках 2-ї строфи гімну: “В Тамані жить, вірно служити, границю держати” (ці слова вибито й на прапорі козацького меморіального монумента в Тамані, чудом збереженого від більшовицького розгрому), а також у таких рядках з твору “Пластуни” видатного діяча Кубані, Шевченкового побратима Якова Герасимовича Кухаренка (10-го й останнього отамана Чорноморського козацького війська з числа корінних чорноморців; помер, потрапивши за підозрілих обставин у полон до горян; подаємо в перекладі з української): “Двенадцать годов ни Сечи, ни Запорожья не было. На тринадцатый турок поднялся... Собрали войско, приговорили кош — два года звали его кошем верных казаков. А как посадились пехота

на лодки..., зашла с Черного моря, да без войска московского взяла турецкую крепость на острове Березань, то тогда и названы были верным войском Черноморским»¹⁰. Скільки “вірності” імперії рабства, зла, насильства, зради й віроломства!

25 серпня 1792 р. на Тамані (вона ж “древняя Фанагория... при Таврическом или Азовском пр(о)л(иве)”) ¹¹, як називався тоді Боспор (Босфор, Воспор) Кіммерійський, нині — Керченська протока) висадився десант козаків-чорноморців, що разом з трьома сухопутними валками, які підійшли пізніше, налічував 17 021 особу ¹². Він забезпечив чергову реукраїнізацію краю, тривалий усупереч московському “сприянню” розвиток там української мови й культури шляхом перенесення значного набору лексичних, фразеологічних, фонетико-морфологічних, словотворних та інших мовних особливостей Нижньої й Середньої Наддніпрянщини, Східного Полісся, Слобожанщини, Поділля та Південної України. На основі всього цього склався один з найдивовижніших компонентів сучасної світової українщини.

Пізніше, реагуючи на “веселкові” твори талановитого кубанського вченого проф. М. Садиленка про те, що кубансько-український говір, “незважаючи на 130-річну (тепер уже понад 200-річну. — О. С.) відірваність від України, на незначний зв’язок з нею, як культурний, так і економічний, на те, що твори літературні українських письменників майже не проникали в цей тривалий період на Кубань, говір цей зберіг майже без змін свої фонетичні особливості..., свій словник й утримав такі слова, які навіть на Україні зникли в багатьох місцях”; що українські говори Кубані не зазнали впливу російської мови, тому їх можна вважати найчистішою й найзбереженішою частиною української мови, мовознавці Є. Ф. Тарасенкова і Є. П. Шейніна зазначали, очевидно, трохи лукавлячи: “Така романтична ідеалізація особливої стійкості кубанського діалекту необґрунтована” ¹³. При цьому вони не згадували, що навіть після смерті “вождя всіх часів і народів”, автора знаменитої телеграми-циркуляра “Припинити українізацію”, ніхто в СРСР не заїкнувся про жахливе троцькістське “розкозачення” й сталінську обіцянку розширити межі так званої Горської республіки до кордонів з Україною, якщо козацтво (не тільки кубанське) не перестане вести себе “погано”.

Висадившись навпроти “дарованого” їм ще 1788 р. так званого “Керченського кута”, тобто на Тамані, яка з півдня омивається водами Чорного моря, козаки 1794 р. почали розподіл між 38 куренями одержаних земель, запроваджуючи повсюдно курінні назви на відповідні наділи (“юрти”) та плановані осаді. Ці назви були здебільшого відойконімного походження й указували, як правило, на своєрідні “земляцтва”, котрі формувалися впродовж десятиліть, якщо не століть, ще в столиці козацько-християнської республіки, відображаючи номінативні особливості поселень, звідки вони прибували.

Усі курінні назви Запоріжжя, будучи важливими символами козацько-української історії, спочатку мали форму чоловічого роду, узгоджуючись із словом “курінь”, однак у зв’язку з продиктованим зверху переходом на сімейно-осілий спосіб життя й стихійним поширенням українського номенклатурного терміну “слобода” (він точно відбивав споконвічні лібертативні прагнення українського народу), згодом (1842 р.) потісненого офіційно введеним й обов’язковим для всіх козацьких військ (їх наприкінці ХІХ ст. було 11: амурське, астраханське, дінське, забайкальське, кубанське, оренбурзьке, семиріченське, сибірське, терське, уральське, уссурійське) словом “станіція”, поступово набирали фемінізовано спро-

шеного варіанту в зросійщеному вигляді, що ми й намагаємося показати нижче в абетково-лексикографічному викладі.

Батуринський; пор. 1649 р. Батуринська сотня Чернігівського полку: 1691 р. Лаврін Батуринський — козак (> військовий осавул) Запорозької Січі; в середині XVIII ст. в курені було 200 козаків; після 1775 р. він частково у складі Задунайської Січі (йшов після Крилівського; 1805 р. починає репатріацію); з 1789 р. — Чорноморського війська; з 1792 р. — на Кубані. Номінативно — від ойконіма, власне руроніма Батурин, що над Сеймом (семантично “Чорним”) Чернігівської обл. (далі — Чрг), яка заховала давні зв’язки із Запоріжжям і Тмутараканню, в XIV ст. називничо повтореною (?) й на Чрг, що, можливо, вказує на українську реконквісту на Тамані, заселення якої чернігівцями датують ще (до?) XII ст. Саме ж “материкове” поселення (первинно “город” “Баторинъ” ¹⁴) відносять до 1575 р. (а за першою згадкою, — 1625 р.), приписуючи його заснування польському королеві Стефанові Баторію, прізвище котрого українізують як “Батура” (згрубіле від “батіг”), що малоймовірно: пор. антропонім Батурин ¹⁵ (“севрюцького” походження?), знаний від 1495 р. Сюди ж: гора Батура в с. Трубайлівці на Переяславщині; с. Батурине на Херсонщині (далі — Хрс) й однойменне урочище в с. Леонідівка на Донеччині (далі — Днц); с. Батурівка на Мглинщині й т. ін. Батуринськими називають також: хутір на Бахмаччині, шлях на Сосниччині й Коропщині, вулицю в с. Нові Млини на Батуринщині та ін. Дивно, але факт: пос. Baturi є аж у Хорватії (!), що значно розширює історико-лінгво-географічні обрії етимона. Відомі спроби пов’язувати його з монгольським “батур”, аналогом до тюркського “батир” (“богатир”). 1669—1708 рр. (коли Меншиков спалив, за Т. Шевченком, “Батурин славний... Одна тільки й осталася” у ньому хата) це поселення було гетьманською столицею, пов’язаною з Дем’яном Многогрішним, Іваном Самойловичем, Іваном Мазепою, а в 1750—1764 рр. — й Кирилом Розумовським. Тут 1663 р. Іваном Брюховецьким (див. Іванівський) було підписано з Москвою Батуринські статті, згідно з першою з яких Україна мала утримувати московське військо. Батуринський курінь на Запоріжжі, за Д. Яворницьким, був типовою “громадою земляків, які вийшли з Батурина”; пор. 1667 р.: “выехав из Москвы декабря 1 дня, подъячий... Шестаков прибыл сперва в Батурин и, взяв здесь в провозатые Артема Золотаря з товарищами, отправился в Сич, куда прибыл декабря 11 дня и остановился в Батуринском курене» ¹⁶. На Чорноморії батуринці (спадкоємців курінних поселень локалізуємо за картою: Краснодарский край. — М., 1958) осіли над Кубанню, звідки 1794 р. перейшли північніше й заснували центр Бейсузького округу — “ст. Батуринскую над р. Бейсузик, правим (“пониклим”) допливом Бейсузького лиману Азовського моря”.

Брюховецький // Бруховецький; курінь, у якому 1759 р. було 247 козаків. Назву виводять як від прізвища Брюховецького Івана, запорізького кошового (з 1661 р.) й гетьмана Лівобережної України, обраного на “Чорній раді” в Ніжині 1663 р. й убитого заколотниками 1668 р., так і від назв сіл (XVI ст.) Брухів чи Брухівець (Волинь; далі — Вл) та Бруховичі Володимирського повіту; пор. патронім на -ичі, похідний від прізвиська “Брюхо” — назву трьох сіл Брюховичів на Львівщині (Лв), які в 70-ті роки XX ст. готувалися Президією ВР УРСР до перейменування, бо їх (назви) співзвучні з прізвищем гетьмана-антимосковита, сюди ж його х. Брюховецький, згадуваний у XIX ст. на Глухівщині. У Чорноморії брюховечани одержали свій пай у верхів’ї р. Албаші, але через природні умови переселилися до гирла р. Бейсужика (див. Величківський). Ст. Брюховецька у

1840-х рр. — місце великого ярмарку, приходського училища, нині — райцентр, де в 60-ті роки ХХ ст. записано ряд фраз місцевого діалекту, зокрема: “Булы люди (? — О. С.), щадыли (?) за своим (?) добром”. Тут “с предлогом “за” при глаголах речи, мысли и чувства употребляется не винительный падеж, а творительный”¹⁷, — коментує дослідник, мало зважаючи на точність своєї транскрипції. Українська мова і національна свідомість усупереч понад 200-річній ізоляції й русифікації зберігаються. Звідси родом генерал-самостійник П. І. Кокунько¹⁸, а 1906 р. місцевий отаман підосавул К. Л. Бардіж став депутатом Держдуми й 9 липня 1917 р., як голова Тимчасового Кубанського облвиконкому, передав владу військовому урядові, що проголосив Кубанську державу; 1918 р. розстріляний більшовиками¹⁹.

Васюринський (від імені Васюра, згрубілого від Вася (< Василь), пор. Васюрина гора в Надворсклі (Полтавщина; далі — Пл); модель, що й у Батура, Танцюра, Петрура (> Петлюра, за Я. Рудницьким, р—р > л—р; до речі, формування світогляду С. Петлюри пов’язане з його історико-архівною діяльністю на Кубані). Васюринський курінь Запорозької Січі, згадуваний 1673, 1691, 1699, 1718, 1749, 1759 рр. (тут було 200 козаків), а потім Чорноморського війська (з 1792 р.), знаний як слідами в топонімії колишніх Вільностей Запорозьких (пор. оз. Васюринське, або Васюрчине; за матеріалами 1961 р.) в районі с. Покровського на Нікопольщині, місці перебування останньої Січі), так і своїми бойовими традиціями: наприклад, спробою першого з його “козарлюг” організувати опір текелійцям, що руйнували Кіш 1775 р. Ось варіанти народної пісні про це: 1) “Васюринський козарлюга не п’є, не гуляє Та все свого отамана рано пробужає: “Та встань, батьку отамане, кличуть тебе люде, Ой як станеш ти на башти — москаля не буде!”²⁰; 2) “Васюринський козарлюга В корчмі п’є, гуляє, Кошового отамана Батьком називає. Позволь, батьку отамане, Нам на башті стати, А щоб тому москалеві З плеч голову стяти. Не позволиш з палашами, Позволь з кулаками, Щоб хоч слава не пропала Поміж козаками”²¹. У третьому варіанті “все свого” змінено на “свого”, а “москаля” — на “Москаля” (явище етнімізації)²². У Чорноморії васюринцям випав пай над Кубанню, в зоні боїв на північний схід від “столиці” краю. Тут 1794 р. містилося Катеринодарське окружне правління²³, а козаки — “персіяни” цього куреня в Катеринодарі очолили антистаршинський рух (Федір Дикун, 1797 р.) та групу поширювачів повстанських прокламацій (Прокіп Орлянський, 1799 р.)²⁴.

Ведмедівський; в нашому “архіві” в основному запорізькі інформери пов’язані з цим курином й узяті з російських (українські були заборонені) дореволюційних праць Д. Еварницького-Яворницького (1691 р. Луцкь Медвідувскій; 1699 р. куреня Медведовского; 1-дифтонгічному “ятю” з незавершеним переходом до *i*); М. Скальковського (1719 р. Медведовскій, а 1720 р. Ведмедовскій), інших авторів — про курені задунайські (Ведмедівський “на самомъ конці, противъ Платниривського”!) та кубанські (1793 р. Медведовскій і Ведьмедовскій; ст. Медведовская), яким передувала 1649 р. сотня Медвідовская з центром у “городі” Medwedowka Чигиринського полку. Отже, напрям їхнього розвитку йшов від українського діалектного (поліського?) Медвідувскій через російсько-канцелярське Медведовскій до сучасного Ведмедівський, створюючи аналогію українському (ХІ—ХХ ст.) апелятивному: медвідь > ведмідь. Сам “куренонім” знають 1699, 1719, 1720, 1759 рр. (курінь мав 218 козаків). У його основі лежить назва якоїсь Медведівки, котрих в Україні, за станом на 1946 р., було 9 — по 2 на Вінниччині (Вн), Кіровоградщині (Кр) й Тернопільщині (Тр); по 1 — в областях Кам’янець-Подільській (КП), Харківській (Хрк) й

Чрг, або ж Ведмедівка, наявна на Київщині (Кв), Рівненщині (Рв) й Чрг. Соціально вибуховою серед них, а отже, козацькою була, мабуть, чигиринська Медведівка (1628 р.), вона (?) ж 1636 р. віднесена до Канівського староства, а потім — центр Медведівської сотні на Чигиринщині; пор. сучасну Ведмедівку на Ржищівщині Черкаської області (Чрк)²⁵, оспівану в Тарасових “Гайдамаках”. Тут за Коліївщини “Задзвонили в усі дзвони... А найперша Медведівка небо” нагрівала. Її бої з турко-татарами відзначено й у таких народно-пісенних рядках: “Ой хоч вийдем, хоч не вийдем, — То не будем кориться, Славний город да Медведовка — Будем борониться!”²⁶. Останній варіант, як для Середньої Наддніпрянщини, некоректний: на українському ґрунті треба було б чекати не “Медведовка”, а “Медведівка” (перше “і” з “ятя”; пор. “мед відати” й с. Медвідка Вн, а друге — з “о” в закритому складі, як: волъ > вуль > віл, соль > суль > сіль, -овък- > -увк- > -івк-). Форма з “-овка” — пережиток, підтриманий впливами Білорусі, Польщі (?), Росії. На деяких картосхемах відгомін “правильної” форми проскакує в півзрусифікованій формі “Медвидовская”, звідки на одній з доданих до “Історії України” М. Аркаса, — “Медвідовська”. На Кубані курінь Медвідівський спочатку був над річками Куркою й Чолбаси, а потім — на Кирпилях, де сучасна ст. Медведовская, станція Ведмедивка (-ідів-): на рейках краю гасло “Закон—тайга, медведь—хозяин” не діяло.

Величківський; пор. на Запоріжжі: 1) 1691 р. козак-поліщук (?) Іванъ Величківський (о > у як прояв діал. українщини); 2) 1695 р. Дементья Величковского (курінного отамана); 3) 1699 р. курінь (теж у формі родового відмінка однини), в ньому 1759 р. був 361 козак. У Чорноморії 1792 р. — курінь Величківський (за браком “фахових русистів” тут документацію кілька років вели “по-українськи”, котра зберігалася в архівах Катеринодара). “Куренонім” етимологізують як: 1) “Відантропонім” (в основі прізвище кошового // ватажка, але не Величка 1579—1580 рр., “лідера” лише 100 козаків); 2) “відойконім”: із 5 назв сіл на Величк- чотири припадають на Пл (з них 3 відпрізвищеві) й одна (Величківка з Менщини) — на Чрг, звідки родом кошовий Величко (-Носовський; район с. Носівки; див. ще Менський). З Полтавою й Пл пов’язані як козацький літописець Самійло Величко (1670—1728) і три Величківські (елітарно-релігійні діячі XVII—XVIII ст.), так і ряд гідронімів (Величків і Величківський у х. Величковому на Зіньківщині; Величківський — у Полтавському районі; пор. Полтавський курінь) та ойконімів (Величків на Лазірівщині, Величкове — на Шишаччині; Величкін // Величків, до переходу у власність Величків х. Квитницького на Лубенщині). Всупереч онімній продуктивності Величків на Пл, але враховуючи поліську “фонетику” прізвища козака Величківського, як і гідронімійні прояви величківців на Кубанщині (р. Понура), етимон локалізуємо на Чрг. 1793 р. цьому куреневі випав пай над Кубанню, але їх дислокували, наприклад у “Пластуновку” (суфіксальна субстантивация назви. — О.С.) із-за “черкесов”; “Динского”, зважаючи “на топкое место” (він, як “Пластуновский й Мышастовский”, призначений був “на р. Кочети”; Поповичевский, Новотитаровский и Величковский на р. Конуру (треба Понуру — від понурий — “пониклий”; “той, що йде під землю”. Річка Понура є в Наддесенні, а Понурка — на Запоріжжі, Кв і Чрг. — О.С.), Рогівський, Тимошевський, Джерелиевський и Медведовський с... Курки на Челбасы, Нижестеблиевський... на Ангелинку”, “Каневський, Джерелиевський и Медведовський” на Челбаси й Кирпилі, “Брюховецкий и Иркилевський на Бейсужек”). Від Катеринодара Дінський віддалився з 11-ї на 28-у версту (північніше)²⁷.

Верхньо- й Нижньостеблівський (вони ж: Стеблівський -вищий і Стеблівський -нижчий; 1-й і 2-й Стеблівський, пор. села Стеблів Перший і Стеблів Другий (Кв) первинно фіксуються як один курінь: 1697, 1699 рр. — Стеблевский; 1760, 1770 рр. — Стеблиевский, хоч ще 1759 р. було занотовано Выше- (250 козаків) і Нижестеблівського (200 козаків) куренів. У Задунайській Січі згадують про один “Стеблівський курінь хоч и малый..., а народу в ему багато” було. Кошовим на Задунайщині 1823 р. був Гнат — “Стеблівський курінний”. 1792 р. у Чорноморії фігурують “довготелесі” курені Выше- й Нижестеблівський, назви ст. від яких утворилися додаванням препонентів Старо- й Ново-, що навіть висміювалося в місцевій художній та історичній літературі. Так чи інакше, але курінь Новонижньостеблівський на Новоджерелівський перейменовано було внаслідок його до заселення козаками- джерелівцями. Стеблів (Стеблів?), згаданий 1602, 1630, 1637, 1848 та інших років Корсунь-Шевченківського району Чрк — це посесив на -і(ї)в, утворений від антропоніма Стебло//Стеблій (див. Корсунський). Черкашина вражає як кількістю ойконімів “курінонімною” співзвучності, так і тотожністю назви м. Черкаси з етнонімом черкаси > черкеси (тюркська гармонія голосних), що вимагає пильної уваги. Више- й Нижчестеблівському пос. на Кубані випав пай над Сухим лиманом (пор. ст. Вышестеблиевская над лиманом Цокур на Тамані).

Дерев’янківський; пор. на Запоріжжі: 1691 р. козак Кузма Деревянковський; 1699 р. куреня Деревенковского, 1755 р. він же Деревяниевский (!), 1774 р. Деревянкинский (1772 р. -ого), 1759 р. налічував 226 козаків. На Тамані 1792 р. — Деревяниевской (!?), 1810 р. Деревянковский (пізніше -овский ²⁸. Як стабільний релятив (відносний прикметник) на -к(ів) ський заперечує (народноетимологічний) зв’язок з назвами подільсько-волинських (1542, 1577) сіл Дерев’яних, віддаючи перевагу с. Дерев’янка Кв (з основою, поширеною на Вн, Ль, Пл, См й Тр). Дерев’янкою в Україні звуть милицю — “дерев’яну ногу”. Можливий ряд: апелятив — антропонім — ойконім — “куренонім”. На майбутньому Малиновому клину курінь осів 1794 р. над р. Єєю, вздовж його кордону з Дінщиною. Українське дозаселення 1809—1821 рр. приводить до появи тут ст. Новодерев’янківської (з Нововеличківською, Новошербинівською та іншими рівнобіжно ²⁹); а одноосновні назви старих курінних поселень дістають препозитивне Старо-Мовна взаємодія двох “братніх” народів у ст. Стародеревянковской, де перший має свої школи і все, що хоче, а другий — нічого, дає такі мовні “перлини”, як занотована в 60-ті роки ХХ ст.: “Собака Розбой побиг по дорогах”. “Красний” приклад української “диалектної (літературної не знають! — О.С.) речи Кубані” ³⁰. Ще дивнішими є записи з Новодеревянковской: “Ты йа до його причипылася” ³¹. Чого варте оте “ти я”! Кубанці плутають частку “та” із займенником “ти”, а дієслово “причипылася” передають в абсурдно-фонетичний спосіб? А в цьому регіоні в другій половині ХІХ ст. жив знаменитий, викреслений цензурою понад 150 років тому з української літератури, так і не реабілітований поет, драматург і прозаїк Василь Мова-Лиманський, твори якого чомусь виходять у США, а не в незалежній Україні чи на батьківщині. Ось що про один з його творів пише “Енциклопедія Українознавства” (Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1622): “П’еса “Старе гніздо і молоді птахи” присвячена проблемам денаціоналізації й зв’язаної з цим деморалізації... на... тлі побуту кубанських козаків сер(едини) 19 в... М(ова-Лиманський)... розвинув надзвичайно своєрідний стиль перебільшеного майже до макабричності гротеску... М(ову-Лиманського) можна вважати за раннього попередника експресіонізму в укр. прозі й поезії.

За життя М. зазнав переслідувань”. Та чи тільки за життя? Не байдужий до справ художньо-літературних, суспільно-політичних, він був закоханий у героїчну історію України, в тогочасну, приголомшливо дзвінкоголосу козацьку мову, використовуючи з гумористичною настановою типові місцеві назви станиць та абстрагувавши їх у 4-компонентну номінативну модель типу: Старо- (або ж Ново-) + -вище- (чи -нижче-) + N (тобто курінь або основу “куреноніма”) + -і(ї)вка чи -і(ї)вський, у якій “паралельні” форманти доволіно мінялися (ось його оніми-неологізми: Старовищедрягліївка, Дрягліївка, Багнівка, Новонижчебагнівка, Старовищедрягліївка тощо. Перша реакція резонера: “Загреба. А в Брехунівку не заїздив...?... А в Дурном’янівці не був?”³². Він залишив глибокий слід в українській культурі Кубані, зокрема, у її літературній ономастиці. Ці ойконіми змодельовано за функціональними зразками, однак саме таких утворень не було й не могло бути на Кубані, де тоді назви поселень принципово вводилися на січовій базі, а куренів “Багнівського” й “Дрягліївського”, як відомо, не існувало. Однак вони творчо склалися на реальній, а не вигаданій основі. А згадані в п’єсі гідроніми Бейсуг і Чолбаси, як уже знаємо, ще й досі існують на його батьківщині. До того ж остання в понизів’ї розливається на безліч драговин, багон і лиманів, творячи болотні пейзажі та гнилу атмосферу. “Солодкі”, за назвами, лиман і хутір (Солодкий Лиман), звідки й авторський псевдонім Лиманський, були “гіркими” для його хворого серця. Сусідня з лиманом ст. Новодерев’янківська є батьківщиною найвидатнішого історика Кубані Ф. А. Щербини (1849—1936), автора “Історії Кубанського козацького війська”, члена-кореспондента імператорської АН, який 1906 р. очолював Військову раду, а в 2-й Держдумі — козацьку фракцію. В першій з його наукових експедицій з ним був С. Петлюра. У Празі емігрант Ф. Щербина — ректор Українського університету; в Подєбрадах — творець Української господарської академії; автор поем “Богдан Хмельницький” і “Чорноморці”, спогадів “Пережите, передумане, здійснене”. Його домовину наклав прапор Кубанської республіки — синій з малиновими, зеленими й жовтими кольорами³³.

(Д)жерелі(ї)вський; пор. на Запоріжжі: 1691 р. козак Степань Жерлуский, 1699 р. куреня Джереловского, 1759 р. — -ієвскаго (300 чел.), 1774 р. курінного джерелівського Филиппа Брови; без р. Жереловский; у Великому Лузі хуторував козак Джерелівський в однойменному урочищі, а з його прізвищем там донині живуть в с. Царицин Кут (нині — Підстепне; за матеріалами експедиції 1961 р.); назву куреня пов’язували з ногайським пос. Тереклі.

На Задунайщині курінь Джирліївський містився “за паланкою”. На Кубані 1792 р. як Джерелієвский (// -омъ) його успадкували ст. Старо- (північніше Полтавської) й Новоджерелієвская (верх Кирпилів). Пор. р. Джерело поблизу с. Хоцьок на Переяславщині Кв, частина русла Сули між х. Пузирів і с. Дем’янівкою, оз. на Оболонянщині Пл, урочище в с. Копилів Кв, урвище на Лв і с. Джерело на Жт (від апелятива джерело < праслов’янське *gerdlo* — рос. “родник, течь, водобой, фонтан” (пор. півострів Фонтал, він же Тамань, на Кубані), якщо курінна назва не від прізвища Джерелій, як Смолій, Стеблій, Стогній і под.). Чорноморський Джереліївський // Джерелівський курінь, як і Канівський та Медвідівський, спочатку був над р. Куркою, звідки перейшов на Чолбаси й Кирпелі; а ряд його козаків повстав проти старшинського гніту під час Перського походу 1796—1797 рр.)³⁴.

Дінський; пор. на Запоріжжі козака Донского: 1688 р. — Макара, 1696 р. — Степана; 1691 р. — Анлуродюшко Донский; 1699 р. такого ж ку-

реня, що 1759 р. мав 205 козаків; 1770 р. Дінського, “въ Вовчей, поблизу зимовника куренныхъ Донскихъ... Салакаивъ”. На Кубані: 1792 р. курінь Динской (-омъ), 1808 р. Динській(!), успадкований ст. Динской (р. 1-а Кочети).

Назву вели від прізвиська отамана Дона чи Дінця (р. 1687), що сумнівно. Її створено за допомогою суфікса -ський від гідроніма Дін (< Донъ < Dapu-, іранське в значенні “вода, ріка”) — свідчення участі дінців — “козаків з-над Дону” в українському етно- та січовому (1657 р. тут була ціла Дінська “ст.” в 300 чол.) козакогенезі (прізвиське Донець мали окремі бійці Переяславського полку 1649 р., Мінського куреня 1773 р., Бугогардівської паланки 1770 р.).

Донськими звали: балку біля Донського редуту над Ягорликом; острів на Дніпрі; балку-доплив (справа) Інгульця; шлях, що 1882 р. йшов у с. Софіївці (нині — м. Вільнянськ) Вільною балкою Вільностей Запорозьких. Укр. “і” (< о) в назві цього куреня та в її похідних твердо зберігається на Кубані навіть за найрозгнужданішої русифікації. Дінська ст. дала видатного діяча українського Ренесансу, переслідуваного царизмом й убитого денікінцем, голову управи Чорноморсько-Кубанської залізниці (під його проводом усі залізничні приміщення тут набули українського архітектурного стилю, а ряд станцій — і українських назв), а потім голову Кубанської Військової, згодом Законодавчої Ради М. С. Рябовола, який на її засіданні, вітаючи представників Української Народної Республіки, сказав українською мовою: “Царі робили все, щоби вибити з наших голов, з наших душ пам’ять про Україну й любов до Матері..., хотіли, щоб ми, коли прийде той слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю... (голоси з місць: “не діждали б!...”)... Прийшла воля, і ми ожили... і, як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона”.

Законодавча Рада Кубані, очолювана М. С. Рябоволом, 16 лютого 1918 р. проголосила “Самостійну Кубанську Народню Республіку”, а через кілька днів прийняла резолюцію про приєднання її на федеративних засадах до самостійної України. Слово “радянський” на Кубані тоді означало “належний Кубанській Раді”. Влітку 1917 р. тут вживали також назву “Кубанська Українська Рада”, наприклад, у резолюції педсекції I Кубанського вчительського вільного з’їзду, яка вимагала поряд з російською введення української школи.

Крім згаданої Ради й незалежно від неї, на Кубані діяла об’єднана партійна Кубанська Українська Національна Рада, яка мала свого представника в Українській Центральній Раді Т. О. Левицького, розстріляного 1921 р. більшовиками³⁵. Син М. С. Рябовола очолював боротьбу партизанів Кубанської Повстанської Армії до 1925 р., коли був убитий ними ж.

Ще 1792 р. козаки Дінського куреня витягли жереб на терен над Кубанню, але згодом переселилися північніше; пор. ст. Динская — центр Пластуновського району на північний схід від Краснодару. Та їх не минула русифікація. Ось зразок української мови 60-х років ХХ ст. з цієї ст.: “К атцу поихав, иму труднэнько там одному”. Тут “под влиянием русской речи..., — пише фіксатор, — употребляется (вместо предлога “до” с родительным падежом) конструкция из предлога “к” с дательным”³⁶. На лексико-фонетичні вади він не звертає уваги, очевидно, вважаючи їх пройденим етапом.

Другою важливою мовною рисою, коментованою дослідником, є наявність тут так званих “давньорусизмів”, під якими розуміють конструкції

типу (за його ж матеріалами): “Он контору бижал”, “Нас шесть сотых одризалы”, “Одынацаты лит роблю”, “Кушин молоко пыть” та ін.

Закрадається думка: а чи не є ці риси особливостями мови давнього Дінського куреня, зокрема й ця безприйменниково-синтаксична конструкція як наслідок контактних слов’яно-орієнтальних інтерференцій? Чому ж тоді українська художня література Кубані таких структур не знала? Чи не виникли вони на базі російсько-українсько-кавказьких міжмовних контактів?

І взагалі дінська проблема вимагає ширшої розмови. Тут же ми лише хочемо наголосити на необхідності дотримання класичних, але з русифікаторських причин ще й досі маловживаних зразків української мови; пор., наприклад, у Великого Кобзаря: “Чумаки на Дін пішли”, хоч разом з тим закономірно: “Після Покрови вертався з Дону”³⁷. Аналогічно й у М. С. Грушевського: “Про... іранців... не маємо ніяких відомостей: можлива міграція... на Дін”; але “При кінці VI в. хозари підбивають собі останки болгарських орд коло Дону”³⁸. А в пісні, означеній генієм великого гетьмана: “Бодай же ви, чумаки, на Дін не сходили, Що ви моїх дрібних діток в каші поварили!”³⁹

Отже, Дін—Дону, Дінщина—Донеччина, Дінський—Донецький, Дінця — Донець, дінці — донечани. За цим же зразком у кубаноросійській практиці вживають не тільки Динская, але й Медвидивка, х. Кухаренкив (на географічних картах), часом Деревянкивський чи “Рогивський”⁴⁰.

Слово відомому українському мовознавцю: “Основний закон українського вокалізму — перехід “о” та “е” не випадних в “і” перед глухими “ъ” та “ь” в слабкій позиції проявляється з найдавніших часів”⁴¹. Отже, це основний закон, настав час його виконувати!

Дядьківський; на Запоріжжі: 1691 р. козак Панко Дядкувський, 1699 р. куреня Дядьковського, 1759 р. -аго (327 козаків), 1762 р. -ому, 1770 р. Дятковського, 1785 р. Дядьківського. Сюди ж сучасне оз. Дядьківське (поряд з Дядьківським пасмом; пор. південноукраїнський Дядьківський — “належний дядькам”, тобто простим селянам-українцям, “мужикам”, оз. Дядьківське відоме й на Бориспільщині Кв) поблизу с. Великої Лепетихи нижче Великого Лугу.

На Кубані 1792 р. курінь Дядкивской успадковано ст. Дядковской, що на р. Бейсужек. Етимологічні спроби від: 1) польського Dziad “дід” (?); 2) укр. руроніма Дятковець, згаданого 1583 р. на Кременеччині; 3) давньоукраїнського урбаноніма Дядьковъ, фіксованого 1241 р. в Іпатіївському літопису (“грады... Деревичъ, Гоубинъ и Кобоудъ. Коудинъ городиць. Божьскыи Дядьковъ... и водасть имъ взяти Дядьковъ град(ъ). Оттуда же плінивь землю Болоховскую») й зіставлюваного із с. Дядьковичі, що в Дубнівському й Рівненському районах Рв. Урбанонім є посесивом на -ов- від особового імені “Дядько” (звідки патронім Дядьковичь), пов’язуваного з давньоукраїнським апелятивом “дядько”⁴² полісько-східноукраїнської належності — як протиставлення до західноукраїнського “вуйко” — “батьків брат” та “стрий” — “материн брат”; пор. географію вторинних утворень щодо цих апелятивів: Вуйковичі на Дрогобиччині (Др; за матеріалами 1946 р.), Стрийова Жт і Стрийівка Тр; сюди ж русизм Дядюшкин на Сумщині (См); 4) найцікавішим є на цьому тлі Опанас Дядько, запорозький кошовий, який вів свій кіш (курінь?) на Переяславську раду 1658 р.

За Ф. Щербиною, на Чорномор’ї Дядьківський курінь розмістили над р. Великим Бейсугом; однак сучасну ст. Дядьковскую картографують над її лівобічним допливом Бейсуж(и)ком.

Тут, як і в ст. Старолеушківській, Павлівській та Успенській, улітку 1918 р. кубанський (український) уряд і Кубанська Законодавча Рада на чолі з М. С. Рябоволом успішно провели мобілізацію до кубанської армії⁴³. Із ст. Дядьківської походить керівник знаменитого Кубанського козачого хору Віктор Захарченко⁴⁴.

(Далі буде)

- ¹ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — Краснодар, 1996. — С. 187.
- ² Там же. — С. 188—190.
- ³ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (III. 1917—VI. 1918). — Прага, 1925. — Т. I. — С. 175.
- ⁴ Зеркало недели. — 1999. — № 42. — С. 17.
- ⁵ Энциклопедический словарь. — СПб., 1896. — Т. 17а. — С. 705.
- ⁶ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 122.
- ⁷ Зеркало недели. — 1999. — № 43. — С. 5.
- ⁸ Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. — Екатеринодар, 1910. — Т. I. — С. 420.
- ⁹ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 597.
- ¹⁰ Курень. Антология кубанской литературы конца XVIII — начала XX веков. — Краснодар, 1994. — С. 3, 12, 17, 110.
- ¹¹ Гагарин С. П. Всеобщий географический и статистический словарь. — М., 1843. — Т. 3. — С. 388.
- ¹² Там же. — С. 20; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 178.
- ¹³ Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. — М., 1967. — С. 52.
- ¹⁴ Энциклопедический словарь. — СПб., 1894. — Т. 3. — С. 187.
- ¹⁵ Там же. — С. 188; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 526.
- ¹⁶ Голубуцкий В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 48, 420.
- ¹⁷ Федоренко Н. П. Предложное управление в украинских говорах Кубани (О взаимодействии украинских говоров Кубани с русским языком) // Вопросы современного русского языка. — Краснодар, 1968. — С. 258.
- ¹⁸ Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. — К., 1994. — С. 76.
- ¹⁹ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 451, 498, 528.
- ²⁰ Історичні пісні. — К., 1961. — С. 559.
- ²¹ Сулятицький П. Назв. праця. — С. 12.
- ²² Голубуцкий В. Назв. праця. — С. 530.
- ²³ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 188.
- ²⁴ Там же. — С. 197—204.
- ²⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. — К., 1947.
- ²⁶ Історичні пісні. — С. 274.
- ²⁷ Щербина Ф. А. Указ. соч. — Т. 2. — С. 823—827.
- ²⁸ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 179, 180.
- ²⁹ Там же. — С. 181.
- ³⁰ Федоренко Н. П. Указ. соч. — С. 260.
- ³¹ Там же. — С. 257.
- ³² Мова (Лиманський) В. Старе гніздо і молоді птахи. — К., 1990. — С. 302—303.
- ³³ Білий Д. Назв. праця. — С. 66—68.
- ³⁴ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 202.
- ³⁵ Сулятицький П. Назв. праця. — С. 107—108, 123, 142, 157, 183, 193.
- ³⁶ Федоренко Н. П. Указ. соч. — С. 258.
- ³⁷ Словник мови Шевченка. — К., 1964. — Т. 1. — С. 179.
- ³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Львів, 1904. — Т. 1. — С. 117, 136.
- ³⁹ Народні перлини. — К., 1971. — С. 109.
- ⁴⁰ Щербина Ф. А. Указ. соч. — Т. 2. — С. 750.
- ⁴¹ Медведєв Ф. П. Історична грамати́ка української мови. — Харків, 1955. — Ч. I. — С. 99—100.
- ⁴² Етимологічний словник літописних географічних назв. — К., 1985. — С. 58.
- ⁴³ Сулятицький П. Назв. праця. — С. 172—173.
- ⁴⁴ Білий Д. Назв. праця. — С. 74.

З історії релігії та церкви

Т. М. ЄВСЄЄВА (Київ)

Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917—1921 рр. (загальний та український аспект)

“Християнська демократія” як концепція політичної організації громадян являє собою одну з численних проекцій євангельського вчення про облаштування Царства Божого на суспільні відносини. Вона зародилась і розвивалась на Заході, в країнах старої християнської традиції ще за часів Французької революції. У своїй соціальній доктрині католицька Церква розкрила нові перспективи демократії: відтоді суспільство починає вчитися розглядати звичну сукупність певних процедур та правил гри, принципи автентичного політичного правління, що дискутуються відкрито й вільно, але безвідносно до християнської віри, як *цінності*. Насамперед до цієї категорії християнська Церква віднесла гідність людини, її права й обов'язки, а також інститути, покликані їх захищати: працю як суспільне служіння та захист знедолених; моральний закон як основу політичного авторитету; самоуправління як природне право народів; передачу політичного авторитету знизу; правління законів, а не людей; “конституціоналізм”; педагогічний характер законів тощо ¹.

Активна пропаганда демократичних ідей, а також практичні заходи, спрямовані на проведення демократичних соціальних реформ, спостерігаються в європейських країнах уже з середини XIX ст. Так, французькі католики, захищаючи економічні інтереси працюючих, намагалися організовувати різноманітні робітничі союзи, товариства взаємодопомоги та сприяння покращанню становища народних мас. У своїй політичній діяльності вони виходили з того, що Святе Письмо, постанови Св. соборів та первосвящеників від найдавніших часів освячували божественне право на працю, її регламентацію, захист духовних і матеріальних інтересів працюючих ². Відтак земна влада визнавалася зобов'язаною втручатися в царину економіки, гарантуючи тим самим дотримання божественного закону. Перед нею висувалися вимоги обмежити робочий день 9—10 годинами, заборонити жінкам працювати на небезпечних роботах та в нічну зміну; заборонити дитячу працю на фабриках; забезпечити робітникам компенсацію на випадок каліцтва й старості, встановити законодавчим шляхом мінімум заробітної плати та ін. ³.

Не залишився осторонь енергійної праці на користь народу й верховний понтифік. Звертаючись у своїй енцикліці * “*Regrum novarum*” (“Про нові речі”, 1891 р.) до братів патріархів, примасів, архієпископів і єпископів католицького світу, папа Лев XIII, полемізуючи з Марксом та соціалістами, сформулював основні положення соціальної доктрини католицької Церкви, визначаючи її позицію стосовно власності, класів, класової боротьби, революції і держави. Він визнав робітничі союзи і робітниче законодавство основними чинниками соціальної реформи, вказавши при цьому,

* Енцикліка — послання папи римського до всіх католиків, а також до віруючих інших віросповідань.

що тільки Церква спроможна справедливо вирішити робітниче питання ⁴. Ця енцикліка вважається теоретичною основою розвитку християнського соціалізму в Європі.

В Росію свобода, народжена під звуки “Марсельєзи”, прийшла в лютому 1917 р. Водночас з економічними проблемами на порядок денний постали питання формування нації (“буржуазної” чи “пролетарської”).

Найпершим кроком у цьому напрямку стала церковна реформа. Падіння монархії викликало розгубленість, майже паніку, серед вищого духовенства. Звільнення двох митрополитів (Московського та Петербурзького), призначення князя В. Н. Львова на посаду обер-прокурора Св. Синоду, розпуск Синоду та призначення до його нового складу людей випадкових призвело в перші місяці після лютневих подій до паралічу церковної влади ⁵.

В цей період майже в усіх єпархіях Російської православної Церкви (РПЦ) відбулися несанкціоновані владою єпархіальні з’їзди духовенства й мирян, котрі революційним порядком запроваджували в життя демократичні інститути. Наявні архівні документи та спогади безпосередніх учасників тих подій відтворюють досить однорідну загальну картину: з’їзди усували від влади архієреїв, а найбільш одіозних видаляли не тільки з кафедри, а взагалі за межі єпархії. Управління церковними справами переходило до Церковно-єпархіальних Рад. Хоча єпископ формально й очолював Раду, він мав лише дорадчий голос. Вирішення спірних питань передавалося до компетенції Синоду. Також у революційному порядку з’їзди скасовували чинність місцевих духовних консисторій та благочинних. При цьому протоколи з резолюціями єпархіальних з’їздів подавалися на затвердження Синодом.

Отже, цілком очевидним було те, що єпископат втратив будь-який “кредит” довіри. Суспільство сприймало Церкву як філію “Союзу руського народу” й намагалося досягти оновлення церковного життя без участі владик. Так, коли Московський комітет об’єднаного духовенства в кінці квітня 1917 р. підняв перед Св. Синодом клопотання про скликання 1-го червня Всеросійського з’їзду духовенства й мирян, одному з членів Синоду довелося “подати думку, що слід було б на цей з’їзд запросити і єпископів, і чорне духовенство”. Водночас Синод отримував з єпархій багато скарг на самочинні дії сільських та міських парафіяльних Рад, внаслідок яких священики теж змушені були залишати свої місця.

Єпископи РПЦ, що протягом століть звикли ототожнювати себе з державою й боротися зі спільними ворогами, розцінили дії єпархіальних з’їздів як щось на зразок “мародерства в тилу, або дії рабів, спущених з цєпу” ⁶. Але, позбавлена беззастережної підтримки держави (20 березня — за ст. ст. — 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову “Про ліквідацію віросповідних та національних обмежень”), РПЦ змушена була пристосовуватися до нових політичних реалій.

Таким чином революція поставила РПЦ перед необхідністю відновити свій моральний авторитет. Тому після лютневих подій Церква пішла шляхом реформ. Майже відразу визначилися і її основні напрямки: “офіційний” та демократичний.

“Офіційним”, урядовим напрямком реформ керував В. Н. Львов. 20 квітня 1917 р. на черговому засіданні Державної Думи він виніс на обговорення питання про видалення парафіяльними, повітовими та губернськими виконавчими комітетами священиків з місць їхньої служби. Присутні на нараді визнали “існуючий стан речей абсолютно ненормальним, а самочинне видалення священиків і, особливо, арешт без суду та слідства —

неприпустимим”⁷. Було вирішено через посередництво Синоду звернутися до губернських та повітових комітетів із закликом надалі не допускати подібних дій.

Зі свого боку, члени Св. Синоду теж вжили заходів, щоб якомога скоріше опанувати ситуацію. На засіданні 28 квітня вони прийняли спеціальну постанову, в якій пропонувалося всім єпархіям, де вже утворилися явочним порядком “виконавчі комітети” або “пастирські (пресвітерські) ради” при єпархіальних архієреях, залишити чинними консисторії, але дещо змінити порядок їх роботи. Згідно з цією постановою, всі консисторські рішення повинні були попередньо розглядатися та санкціонуватися церковно-єпархіальною Радою, а потім затверджуватися архієреєм⁸.

Революція змусила Синод переглянути основні принципи кадрової політики й розпочати реорганізацію. Насамперед, на засіданні 29 квітня (12 травня) було видане спеціальне звернення до Церкви з пропозицією відновити стародавній православний принцип виборності єпископату та заснувати Передсоборну Раду для підготовки та проведення Помісного Собору. Також визнаючи необхідність якомога швидше заспокоїти революційні настрої в середовищі віруючих, Синод прискорив реформування церковного суду. З цією метою було утворено Комісію, на яку покладалося розв’язання питання реорганізації штатів консисторій. До її складу увійшли представники від господарського управління, Канцелярії Св. Синоду та Консисторії.

На тому ж засіданні був прийнятий текст Синодального звернення до архіпастирів, пастирів та усіх вірних чад Святої Церкви, в якому наголошувалося на необхідності скликання Всеросійського Помісного Собору “для впровадження докорінних змін у порядок управління Російською Православною Церквою і взагалі для облаштування нашого церковного життя на непорушних засадах, даних Божественним Засновником та Главою Церкви у Святому Письмі, правилах Св. Апостолів, Св. Вселенських і Помісних Соборів та св. Отців. Державний переворот, що відбувся в нашій країні, докорінним чином змінив наше суспільне й державне життя, забезпечив для Церкви можливість та право вільного устрою”. 30 квітня 1917 р. “Новое время” оприлюднило цей документ⁹.

Щоденні контакти з численними делегаціями від різних єпархіальних з’їздів примусили членів Синоду віднайти спосіб обмеження “революційної” творчості “знизу” та спрямувати цю стихію у канонічне річище. 5 травня 1917 р. вони підписали протокол за № 668 “Про порядок заснування єпархіальних та благочинницьких Рад”. З огляду на те, що єпархіальний преосвященний перебував на чолі означеної Ради, протокол передбачав передачу всіх постанов консисторії до компетенції місцевої єпархіальної Ради¹⁰. Щоб підняти престиж місцевого єпископа, Синод затвердив принцип виборності єпископату.

Вищезгадані заходи Синоду підтримав Тимчасовий уряд. Міністр-президент князь Г. Г. Львов відправив губернським комісарам телеграму, в якій зазначалося, що деякі революційні громадські комітети втручаються у розпорядження церковної влади, тим самим викликаючи обурення в середовищі віруючих. Він вказав на протизаконність та недопустимість самочинного втручання сільських, волосних, повітових та губернських громадських комітетів у церковне життя, яке регулюється виключно церковним законодавством. Тоді ж ця директива була оприлюднена в № 30 “Всероссийского Церковно-Общественного Вестника” за 1917 р.¹¹

Не залишилися поза увагою і проблеми парафіяльних священиків, які, втративши місця, поневірялися разом із своїми сім’ями. Для полегшення їхнього становища Синод надав дозвіл “особам духовного сану, котрі були змушені залишити службу, згідно з постановами сільських або

міських парафій, займати будь-які посади в міських або сільських установах”¹².

Як відомо, російське духовенство, особливо вище, було замкнутим станом. Значною мірою цьому сприяла система освіти. Тому ще наприкінці XIX ст. комісія Св. Синоду на чолі з єпископом Димитрієм рекомендувала перетворити семінарії на духовні гімназії загальноосвітнього типу з розширеним курсом церковно-богословських дисциплін і передати їх у відання Міністерства освіти. Однак Церква не поспішала відмовлятися від патронату над своїми освітніми закладами, хоча революція й примусила переглянути їхній статус. Так, приймаючи під тиском революційних подій “Тимчасові правила про автономію Духовних Академій”, Синод залишив їх у своєму безпосередньому підпорядкуванні, але вилучив з попереднього статуту правило про заборону студентам належати до політичних партій¹³.

Останнім і найважливішим заходом “офіційної” реформи Російської православної Церкви, спрямованим на адаптацію до нового політичного режиму та змін у суспільстві, можна вважати відновлення інституту патріаршества. В православному середовищі давно визнавалася необхідність “врятувати Церкву від прокуратури, повернути їй статус належної вихователки й духовної наставниці російського народу”¹⁴. Водночас серед вищої ієрархії неофіційно обговорювалися можливі кандидати на патріарше служіння. Після невдалої спроби царя запропонувати свою кандидатуру на патріаршу кафедру, вирішення цієї проблеми відійшло до розряду віддалених перспектив. Однак з падінням монархії вибори патріарха почали розглядатися консервативними колами як порятунку вітчизни.

З іншого боку, Церква не була готова до самостійного існування в суспільстві. Чіткий курс на її відокремлення від держави (на це вказував закон Тимчасового уряду від 14 липня 1917 р. про зняття всіх громадянських обмежень і пільг у зв’язку з релігійною належністю, а також скорочення бюджету церковного відомства наполовину (до 55 млн. крб.) з попередженням про тимчасовий характер державного фінансування в принципі) налякав навіть ліберально налаштованих священиків¹⁵.

Проте вирішення питання відновлення патріаршества безпосередньо на осінній сесії Собору викликало гострі дебати. Присутні делегати-каноністи зазначали, що “з канонічних позицій, існування патріаршества не виправдовується, а викликане виключно церковно-політичними міркуваннями”¹⁶. Відтак позиції розділилися. За відновлення патріаршества виступили монархісти. Проти — представники “Союзу демократичного духовенства й мирян” та інші прихильники демократичних перетворень. Один з найактивніших учасників демократичного (обновленського) церковного руху протоієрей О. Введенський у “Знамени Христа” виклав усі ті чотири підстави, за якими “відновлення патріаршества є таке надзвичайне зло, що в Церкві можна тепер залишитися лише для того, щоб знищити це патріаршество”¹⁷. Перемогла консервативна течія, і 21 листопада 1917 р. відбулася інтронізація патріарха Тихона, завершуючи таким чином “офіційний”, синодальний етап реформування РПЦ.

Демократичне реформування розвивалося у двох напрямках — обновленському (християнський “соціалізм більшовицького типу”) та національно-демократичному (консервативного типу).

Обновленський рух з’явився в середовищі нижчого духовенства Петербурга. До його складу увійшли протоієрей О. Введенський, І. Єгоров, М. Попов, О. Рождественський, Лісцін та священики П. Раєвський і Д. Попов, обраний головою “Союзу демократичного духовенства й мирян”, який вони заснували й ухвалили його статут 7 Березня 1917 р. “ще під звуки вуличної стрілянини”, знаходячись у квартирі протоієрея М. Попова. У статуті зазначалося: “... а) монархічний порядок визнати

згубним і для народу, і для церкви. Визначаючи можливість реставрації монархії, “Союз” заздалегідь відмовляється від співпраці з нею; б) “Союз” передбачає для Росії певну форму правління — республіканську; в) “Союз” висуває принципи соціально-економічні: боротьбу проти капіталізму, передачу землі працюючим, а фабрики робітникам; г) “Союз” висуває завдання специфічно церковні: реформу Церкви, а також відокремлення викладання Закону Божого від світських наук”¹⁸. Окрім названих, до складу “Союзу” увійшли й священники, які належали до петербурзької групи 32-х (котра під час визвольного руху 1905 р. подала до Синоду меморандум з вимогою повернення до старих звичаїв Церкви), деякі диякони, а також миряни — інтелігенти, робітники.

Слід зазначити, що вища ієрархія проігнорувала нову революційну організацію духовенства. О. Введенський пізніше згадував: “В той час, коли різноманітні союзи, групи, партії росли, як гриби після дощу, ніхто на новостворений Союз не звернув уваги. Помічати його вище духовенство вважало приниженням ієрархічної гідності. Лише єпископ Уфимський Андрій (князь Ухтомський), член революційного Синоду, до якого він був кооптований В. Н. Львовим, зацікавився “Союзом демократичного духовенства”, став його покровителем та рекомендував його керівників В. Н. Львову”¹⁹. Таке ставлення ієрархів до демократичного руху в той період пояснюється не лише сподіваннями на реставрацію монархії, а й тогочасним станом формування нації. Війна й революція надали можливість російській буржуазії та представникам вільних професій створювати життєздатну політичну силу, процес демократизації стрімко розвивався, і єпископат просто не встиг визначитися у своєму ставленні до нових політичних реалій.

“Союз демократичного духовенства” без перешкод розгорнув активну діяльність. У Петербурзі до нього приєднався професор Б. Тітлінов. Він допоміг підпорядкувати офіційний орган реорганізованого Синоду “Церковно-Общественный Вестник” впливам “Союзу”, таким чином надавши можливість оновленням на його сторінках активно пропагувати свої ідеї. Окрім “Вестника”, протягом року виходило кілька церковних журналів лівого спрямування — “Голос Христа”, “Божья Нива”, “Соборный Разум” та “Вестник труда”. Одночасно вони розпочали роботу по організації диспутів та лекцій для широкого загалу слухачів. З промовами про Церкву і революцію виступали протоієрей І. Єгоров та професор Б. Тітлінов. Один із сучасників — А. Левітін-Краснов — пізніше згадував, як щодня по кілька разів “петроградське тріо” (О. Введенський, Б. Тітлінов, І. Єгоров — *Т. Є.*) виступало на мітингах і з доповідями²⁰. Найчастіше виступав О. Введенський. У серпні 1917 р. він брав участь у нараді представників російської інтелігенції в Москві (хоча відкрити відділ “Союзу ...” в Москві не зміг), а невдовзі був призначений членом так званого Передпарламенту. А. Левітін-Краснов так описує його діяльність: “Найважливішою для “петроградського тріо” була політика. Якось я запитав Олександра Івановича (Введенського): “Яку мету ви переслідуйте?”. “Створення християнсько-соціалістичної партії”, — швидко відповів він”²¹.

Палким прихильником залучення духовенства в політику на боці соціалізму був о. І. Єгоров. На сторінках брошур “Пастырь Церкви”, “Политическая жизнь страны”, “Нельзя молчать и ожидать” він енергійно протестував проти нейтралітету духовенства в боротьбі класів, наголошуючи, що скрізь і всюди пастир Церкви має бути авангардом у боротьбі за правду, за звільнення “сырых и убогих” від вікового гніту. В своїй основній роботі “Православие и жизнь в нем”, присвяченій проблемі викладання Закону Божого, о. І. Єгоров пристрасно доводив необхідність для Церкви

бути в епіцентрі подій, завжди обороняти справедливість. Він передбачав можливість стихійного “виникнення в масах великого вселенського релігійного руху, який потім охопить увесь світ”. Він гаряче говорив про щастя “бути предтечею релігійного відродження та оновлення людства” ²².

Загалом у тогочасній пресі широко дискутувалася проблема узгодження ідей соціалізму та ідей християнства. Так, “Спутник християнина” за 1918 р. оприлюднив звернення новоствореної політичної організації “Церковь и демократия”, яку очолив протоієрей О. Боярський (пізніше він приєднається до “Союзу...”). Наголошуючи, що “без Христа не було й не буде істинної свободи, рівності та братерства”, о. О. Боярський подає програмні засади організації у 4-му розділі документа — “Сучасні політично-економічні питання у світлі християнської церковної свідомості” в 13 пунктах. Насамперед він зазначає: “Церкві Христовій належить уся повнота Христової вічної істини, тому вона не може опускатися до рівня політичної партії. Однак, церковна свідомість має своє бачення сучасних проблем і вважає: 1) В основі держави має бути соборний (колективний) розум; 2) Церква проти агресивної війни; 3) проти смертного вироку; 4) проти існування станів; 5) підтримує рівноправність жінок; 6) праця як основа життя людини — обов’язкова; 7) капіталістична власність на засоби виробництва має бути замінена кооперативною власністю; кооперативи мають складатися з робітників; 8) справжній християнин не може бути багатим (якщо капіталіст почне керуватися християнськими нормами в своєму господарстві, то він збанкрутує через 2 дні); 9) робочий день має тривати 8 год; 10) земля — власність суспільна; вона має бути відібрана у поміщиків, але селяни не повинні “ображати інших власників”; 11) суспільна власність — як вираз духовної єдності; 12) свобода совісті; 13) у боротьбі зі злом християнин повинен застосовувати лише мирні засоби” ²³. Програма цього “народного батюшки” була повністю ідентичною політичним програмам робітничих партій ²⁴.

Зауважимо, що церковна більшість сприймала з недовірою революційні інновації, сподіваючись, що цар повернеться. Особливе невдоволення і навіть страх викликала проблема відокремлення Церкви від держави. Проти останнього виступав на офіційному рівні червневий 1917 р. Московський з’їзд духовенства й мирян, а Всеросійський Помісний Собор закликав віруючих чинити спротив проведенню в життя декрету від 20 січня (2 лютого) 1918 р. про відокремлення Церкви від держави ²⁵.

З часом церковні сили, які не підтримували принципи й тактику “Союзу демократичного духовенства й мирян”, утворили на противагу останньому свій “Союз церковного об’єднання”. Його очолили протоієреї П. Кремлевський, М. Подосьонов, професор-протоієрей І. Солертинський, професор Г. Прохоров. “Союз церковного об’єднання” мав охоронний характер. Його програма стосувалася виключно Церкви. Тут варто згадати лише її § 5, де застерігаються прерогативи Православної Церкви у випадку відокремлення від держави: “Православна Церква повинна зберегти за собою право вільно викладати Закон Божий у школах для дітей православних батьків. Також, як найбільша й автохтонна релігійна організація в державі Російській, має право не тільки відкривати свої церковні школи різних типів, а й розраховувати на повну матеріальну підтримку з боку держави культурно-освітніх програм” ²⁶.

Як зазначалося, оновленці були проти виборів патріарха. З осені 1917 р. серед членів “Союзу...” зріє рішення повести церковну справу самостійно, без огляду на правлячу ієрархію. Після інтронізації Тихона, коли консервативна течія перемогла, перед оновленцями “постала просто нагальна необхідність розірвати зв’язки з офіційною московською Церквою”. Проте на офіційний розрив вони відважилися лише в травні 1922 р.,

спираючись на підтримку ОГПУ (13 травня вони видали перший програмний документ “Живої Церкви” — відозву “Верующим сынам Православной Церкви России”)²⁷. А в 1919 р. “пітерське тріо” намагається зацікавити Смольний своїми проектами церковної реформи. Під час аудієнції у голови Петроградської Ради Г. Зінов’єва О. Введенський пропонує конкордат між Радянським урядом і зреформованою православною Церквою. Зінов’єв цю пропозицію відхилив, але пообіцяв підтримку за умови, що група О. Введенського зможе стати “зачинателем великого руху в міжнародному масштабі”²⁸.

Завершуючи цей сюжет, слід сказати, що в 1919 р. було зроблено ще одну “канонічну” спробу створити робітничо-селянську християнсько-соціалістичну партію. Ініціатором її створення був настоятель Гребневської церкви на Луб’янці С. Калиновський. Патріарх благословив створення цієї партії з українською програмою, але з невідомих причин проект залишився нереалізованим²⁹.

На Україні, незважаючи на той факт, що українські єпархії були складовою частиною єдиного тіла РПЦ, “демократичні” церковні реформи набули переважно національного характеру та досить консервативних форм. Відсутністю деструктивних тенденцій більшовицько-соціалістичного типу характеризувалася й реорганізаційна діяльність прихильників російської партії. Єпархіальні з’їзди, що стихійно відбулися навесні-влітку 1917 р., поряд із суто церковними проблемами розглянули можливість українізації Церкви. Одночасно деякі з них ухвалили резолюції, що стосувалися її самостійної соціальної політики. З огляду на те, що основну канву подій, які стосувалися українізації Церкви, за матеріалами єпархіальних з’їздів, було реконструйовано В. Ульяновським³⁰, вибірково зупинимося лише на характеристиці демократичних церковних організацій (за маловідомими матеріалами ЦДАВО України), котрі декларували свою діяльність у межах канонів Російської Церкви, але з урахуванням національних потреб українців.

Так, другий, серпневий 1917 р. єпархіальний з’їзд Полтавщини, як і слід було чекати, відмовився від революційних методів зміни суспільного розвитку на користь консервативно-еволюційних. Ця еволюція була цілком закономірною, якщо взяти до уваги відсутність сформованої політичної нації і в Росії, і на Україні. Слід врахувати також небажання членів Синоду нести особисту відповідальність за політичні рішення державного масштабу (на їх думку, така шана повинна була належати цареві, патріархові або урядові), а також бездіяльність та безвідповідальність стосовно Церкви з боку соціалістичного керівництва Української Центральної Ради.

Проявом консервативної еволюції політичних поглядів церковного середовища стало рішення єпархіального з’їзду від 31 серпня 1917 р. створити “Церковний Союз духовенства й мирян Полтавської єпархії”. Того ж дня на вечірньому засіданні затвердили його Статут, який передбачав наступні положення:

1. “Церковний Союз духовенства й мирян” Полтавської єпархії не входить до складу адміністративних закладів єпархії. Він являє собою вільну й добровільну організацію осіб — вірних православної Церкви.

2. Союз ставить собі за мету: а) сприяти об’єднанню духовенства й мирян на основі вчення Христа Спасителя та Св. Церкви; б) запроваджувати та підтримувати на всіх щаблях церковного життя — в парафії, в церковній окрузі, в єпархії — засади соборності та виборності; в) підтримувати та захищати права й інтереси Церкви перед місцевою і Всеросійською церковною та державною владою, а також різноманітними громадськими організаціями; г) сприяти замиренню церковного життя і ліквідації непо-

розуміння на місцях, що їх викликали зміни форми церковного устрою; д) надавати членам Союзу духовну та матеріальну допомогу в потрібних випадках.

3. Також Союз ставить за мету об'єднати духовенство й народ на основі перебудування суспільно-економічних та правових відносин між людьми, позаяк така перебудова приводить до мирної реалізації основних заповітів християнства, братерства й рівності всіх людей перед Отцем Небесним. Стосовно політики Союз ставить за мету реалізацію такого ладу, за якого народові буде надано право самоуправління через своїх представників.

4. Союз надає своїм членам свободу совісті голосувати за будь-яку форму правління, а мирянам — належати до тієї чи іншої політичної партії. Політична діяльність духовенства має здійснюватися за умови, що храм і церковна кафедра не перетворюються на політичну трибуну.

5. Союз захищає свободу правдивого й чесного слова та волю віри; виступає за скорочення робочого часу, за участь робітників у прибутках підприємств; за охорону та обмеження жіночої та дитячої праці; за широкий розвиток кооперації; за наділення землею працюючих і безземельних, тих, хто обробляє землю. Працюючим на фабриках, заводах та підприємствах і т. ін. має бути гарантовано час для відвідання богослужінь у святкові та недільні дні. Право перерозподілу землі належить виключно Установчим зборам, які повинні його здійснити на засадах християнської правди. Самочинне відчуження церковного, монастирського, приватного майна — недопустиме.

Стосовно взаємин Церкви та держави. Союз, визнаючи грандіозну роль православ'я у створенні Російської держави та її культурному розвитку, з огляду на те, що більшість населення належить до православного сповідання, вважає, що при свободі віровизнання православ'я повинно займати панівне становище. Глава держави та міністр ісповідань мають бути православними від народження. Православна Церква в союзі з державою повинна користуватися повною свободою самоуправління, та облаштовувати своє життя на засадах виборності й соборності. Церква повинна мати свої школи — нижчі, середні та вищі, в яких діти православних батьків мали б змогу отримати освіту та виховання. Утримання таких шкіл має бути забезпечене державою. Вивчення Закону Божого в державній школі має бути обов'язковим.

6. Визнаючи єдність і неподільність великої Всеросійської Держави та Церкви, Союз захищає **право України на її мову, побут і культуру в шкільному, церковному та громадському житті**. Союз виступає за те, щоб духовенство було забезпечене державною платнею та пенсіями.

7. Союз є юридичною особою і має право набувати рухоме та нерухоме майно.

8. Союз має право вступати у відносини та об'єднуватися для досягнення спільної мети з подібними союзами інших епархій.

9. Союз всебічно підтримує церковні організації — парафіяльні, окружні, епархіальні в досягненні їхньої мети.

10. До складу Союзу входять усі церковно-слов'янські епархії, діячі на церковному терені, згідно поданих заяв, та загалом усі православні християни обох статей, котрі співчують діяльності Союзу.

11. Члени Союзу зобов'язані неухильно виконувати всі постанови Союзу та сприяти йому в досягненні цілей.

Члени Союзу щорічно роблять внески у розмірі не менше одного рубля.

Примітка: Бажано, щоб для духовенства епархії участь у Союзі була обов'язковою”³¹.

Наведений документ добре ілюструє розпад старих кумулятивних суспільних зв'язків, спричинений війною та революцією. Об'єднана духовна та світська влада розщепилася на дві сили. Але Церква на той час втратила позиції провідника, організатора й охоронця суспільства, і функцію ідеологічно-політичного провідника в пореволюційному суспільстві перебирають на себе організації — прототиби масових партій. У нашому випадку — прототиби християнсько-демократичних партій несоціалістичного напрямку.

Подібні резолюції ухвалив і квітневий (19—26) 1917 р. єпархіальний з'їзд Херсонсько-Одеської єпархії. 21 квітня на вечірньому засіданні його делегати висловили та задокументували своє ставлення до революційних подій:

“... 3. Все місцеве самоврядування в Росії повинне будуватися на широких демократичних засадах, шляхом залучення до виборів до цих установ усього населення обох статей через загальне, пряме, рівне й таємне голосування.

4. Церковні кафедри в теперішній перехідний час, як і завжди, мають слугувати замирюючим чинником на засадах православно-християнського вчення.

5. Розподіл земельних багатств дотепер є несправедливим і нерівномірним для працюючої землеробської маси. Тому, вітаючи народне прагнення до справедливого розподілу всіх земель без нових тяжких потрясінь, жертв, несправедливості та насильства, Церква молить Господа про якнайшвидше безболісне вирішення цього важкого питання народного життя, остаточне вирішення якого належить Установчим зборам, однак, таким чином, щоб купівля, продаж і спекуляція землею були заборонені законом.

6. Тяжка праця робітників фабрик, заводів, рудників, залізниць повинна бути суворо в нормована. Визнана соціальною наукою та медициною 8-годинна тривалість робочого дня є цілком справедливою.

Має бути: законом унормована мінімальна заробітна плата на кожному підприємстві, створено особливі пільги для найважчих категорій праці, робітникам надане право відпочинку під час свят, триденна відпустка під час посту для розговіння; право на великих та середніх підприємствах на безкоштовне лікування, на квартиру та паливо, освітлення, продовольчий магазин, на державне страхування і пенсію всім постійним робітникам певної категорії. Необхідно [запровадити] охорону законом жіночої праці на фабриках, заводах, залізницях, охорону материнства й ліквідувати дитячу працю на важких і небезпечних підприємствах.

Разом з тим з'їзд звертається до всіх робітників із закликом у цю важку годину, що її переживає наша Батьківщина, відкинути внутрішні незгоди й не вимагати термінового здійснення усіх справедливих побажань робітництва, посилити роботу й на скільки можливо збільшити кількість робочих годин, щоб урятувати Батьківщину від зовнішніх ворогів та внутрішньої розрухи.

7. Сільськогосподарські робітники й домашні служники повинні стати предметом особливої турботи уряду. Їх права на здоров'я, житло, пристойне харчування й хороше ставлення мають бути гарантовані законом. [Їхнє право] відвідувати святкові богослужіння та триденна відпустка ніким не повинна обмежуватися”³².

Заслуговує на увагу й резолюція з'їзду стосовно взаємин Церкви та держави:

“1. Церква вітає ту форму державного устрою, яка буде створюватися самим народом і, зі свого боку, готова сприяти урядові в його роботі на благо й розквіт Російської держави.

2. Церква православна має бути вільною. Її внутрішній устрій, вчення та його поширення, культ не обмежуються державною владою.

3. Російському народові, як переважаючому в складі населення Російської держави та головному її упоряднику, природно, належить право першості по честі серед інших національностей. А тому його віра посідає перше місце серед інших Церков і сповідань. Відтак, особа, що очолює Російську державу, має бути православного сповідання.

4. Прихильне ставлення до православної Церкви держава висловлює шляхом захисту її від всіляких утисків, образ; матеріальною допомогою ієрархії, кліру, її благодійним, просвітницьким та молитовним закладам.

5. **Всі чада православної Церкви користуються дорогоцінним даром вільного виявлення своїх релігійних почуттів та культу своєю рідною мовою, зі своїми національними особливостями**³³.

Наведені документи дають підстави стверджувати, що на Україні в період від розпаду монархії до більшовицької навали церковна реформа здійснювалася паралельно з досить динамічними (з огляду на попередній стан) процесами утворення української та російської політичних націй. У кожному національному середовищі зазначені процеси здебільшого не виходили за межі консервативного способу розв'язання суспільних суперечностей. Про це свідчить факт визнання у програмних документах церковних єпархіальних з'їздів (скликаних подекуди без огляду на наявність попереднього благословення єпархіальних архієреїв) національних особливостей та права України "на її рідну мову, побут та культуру в шкільному, церковному та громадському житті".

За умови відносної політичної стабільності українських урядів та співпраці держави й Церкви Україна мала широкі перспективи побудови демократичного суспільства й національної держави. В той час, коли середній клас і його політичний авангард — українські дрібнобуржуазні партії тільки розпочинали повноцінну політичну діяльність, представники національно-демократичного крила церковної реформації вже на перших єпархіальних з'їздах під гаслом соборноправності, українізації та автокефалії в Церкві розгорнули активну кампанію, спрямовану на консолідацію українського суспільства навколо національно-державницької ідеї. Адже автокефальний статус Церкви автоматично ставив на порядок денний питання незалежності держави.

На чолі національно-демократичної реформації постала Тимчасова Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР). Вона була створена в листопаді 1917 р. на основі ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору та Братства Воскресіння. Слід зауважити, що канонічних підстав для існування в Церкві вона не мала. Згідно з церковним правом, ВПЦР — громадська організація приватних осіб, яка може провадити будь-яку діяльність лише з дозволу вищої церковної влади. Але "революційна пасивність" ієрархії та запроваджена Тимчасовим урядом політика демократизації церковного життя надали можливість Раді існувати в Церкві аж до 24 червня (7 липня) 1918 р. Не входила Рада й до складу державних структур, але впливала на політичну кон'юнктуру. Тому за характером діяльності цю організацію можна класифікувати як прототип національної християнсько-демократичної партії. До її складу ввійшло близько 60 осіб. Серед них — священники, протоієреї, ієродиякони, диякони та представники ліберально налаштованої інтелігенції. Серйозність і фаховий підхід Раді мали надати професори Київської Духовної академії, а канонічність — головування неправлячого архієпископа Олексія (Дородніцина) та санкція новообраного патріарха. Фактичним головою Ради став військовий священник Олександр Маричів³⁴.

Пасивність вищої церковної влади та відсутність уваги до національної Церкви з боку українського уряду створили політичну ситуацію, за якої ВПЦР, обстоюючи національно-державницькі позиції, часто була

змушена діяти всупереч канонам, переносючи методи революційної боротьби політичних партій у церковне середовище. 23 листопада (6 грудня) 1917 р. вона проголосила себе тимчасово вищою владою Православної Церкви в Україні до скликання Всеукраїнського Собору.

Однак члени Ради розуміли, що Собор може бути канонічним, а його постанови чинними лише за умови патріаршого благословення та участі єпископату. Тому 12 грудня делегація ВПЦР на чолі з о. О. Маричівим побувала на прийомі у патріарха Тихона, який, нібито, висловився за автономію Української Церкви і дав дозвіл на проведення Собору³⁵. Проте Київський митрополит і єпископи відмовилися вести переговори з ВПЦР. Її керівництво зробило революційну спробу формальної канонічної “заміни” глави Церкви й залучення на свій бік когось із вікаріїв. 21 грудня, під час візиту до митрополита Володимира, священники О. Маричів, С. Филипенко, П. Тарнавський, протоієрей Н. Шараївський, диякон Я. Ботвиненко, ієродиякон Порфирій та полковник В. Цівчинський поставили йому ультимативну вимогу: разом з вікарним єпископом Никодимом упродовж трьох днів залишити Київ³⁶. Керівництво митрополією від імені українців було запропоновано вікаріям — спочатку єпископові Димитрію (Вербицькому), а потім — єпископові Василю (Богдашевському), проте обидва відмовилися.

Тоді ВПЦР, намагаючись відстояти ідею скликання Собору та проголошення на ньому автокефалії, відважилася на безпрецедентний крок — повне захоплення церковного управління. 23 грудня 1917 р. вона з допомогою військових розпустила Київську духовну консисторію і призначила нових членів на чолі з комісаром священником П. Пашевським. Водночас було видане офіційне розпорядження поминати на літургії замість патріарха, митрополита й чужої влади свою “Боголюбиву і Богохраниму державу Українську, її найвищу духовну владу — Всеукраїнську Церковну Рад у та українське військо”³⁷. 23 грудня Рада звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Рад у в боротьбі проти російських більшовиків.

Зважаючи на державницьку позицію ВПЦР чи з огляду на політичну кризу (обрання більшовицького Центрального Виконавчого Комітету Рад у Харкові), у 20-х числах грудня Центральна Рада делегувала до неї В. Рафальського і ввела до свого складу о. о. Н. Шараївського, О. Ходзицького, Г. Чернявського. Тоді ж у Генеральному Секретаріаті внутрішніх справ була відкрита посада тимчасового комісара в справах духовних. Її обійняв О. М. Карпінський, який видав 27 грудня наказ усім консисторіям надалі вести всі стосунки з російською церковною владою лише з його відома³⁸. Це дало підстави сприймати дії уряду як офіційне визнання владою ВПЦР легітимним керівним церковним органом.

Тому, незважаючи на заборону митрополита Володимира, “Киевские епархиальные ведомости” під тиском Ради опублікували українські тексти оголошення про відкриття 28 грудня Всеукраїнського Собору за підписом священника П. Пашевського, указу Генерального Секретаріату Української Центральної Ради про підлеглість усіх консисторій і церковних організацій державній владі України та списку нових членів консисторії (до її складу увійшли: протоієрей В. Липківський, Н. Шараївський, священники П. Тарнавський, С. Филипенко, П. Старовойтенко).

Нові політичні реалії змусили митрополита Володимира зробити певні поступки: він запропонував консисторії предметно розглянути пропозицію Генерального Секретаріату про читання в церквах універсалів Центральної Ради і дозволив зробити деякі зміни в складі богослужіння на Україні³⁹.

Таким чином за номінальної підтримки української політичної влади остаточно встановилося церковне двовладдя. З одного боку, ієрархи Ро-

сійської православної Церкви не звикли самостійно, без поліційного апарату боротися зі своїми противниками (фактично синодальна Церква мала ворогів спільних із державою), з іншого, — Церковна Рада за короткий час перетворилася на проміжну структуру. Вона мала реальний вплив і на державу, і на Церкву. Хоча за своїм складом та характером діяльності ВПЦР не відрізнялася від політичної партії, однак її провід усвідомлював, що без єпископату скликання канонічного Собору неможливе.

Компромід було віднайдено тимчасовий і досить нетрадиційний. Патріарх, не бажаючи допустити “розтерзання Російської Православної Церкви та погибелі Росії”, благословив скликання Всеукраїнського Собору (тобто, *частини* єдиного церковного тіла), хоча й передбачав лише надання автономії з широким внутрішнім самоврядуванням, і відрядив до Києва своїх представників. Церковна Рада, згідно зі своєю власною програмою та попередньою угодою, повинна була саморозпуститися в день відкриття Собору.

Отже, українські церковні діячі сподівалися реалізувати ідею незалежності православної Церкви на Україні, співпрацюючи з Російською Церквою, яка після революції сама стала на шлях реформ. Проте виявилось, що позиція РПЦ стосовно повернення свободи Українській православній Церкві не змінилася. Тому, незважаючи на українську більшість, високу активність Української Церковної Ради та залучення урядових кіл, перша сесія Собору закінчилася для автокефалістів провалом. На жаль, належних висновків вони не зробили і з великим ентузіазмом продовжували свою боротьбу виключно громадсько-політичними засобами.

У період між сесіями члени ВПЦР організували “Українське братство імені Св. св. Кирила та Мефодія” з широкими завданнями — “популяризувати ідеї Українського Собору, підготовляти по змозі матеріали для соборної праці і просвітніми та науковими засобами стояти на варті Православної Церкви на Україні”⁴⁰. Установчі збори відбулися 24 березня 1918 р. за участю 53 чоловік (серед них священники П. Тарнавський, М. Крамаренко, П. Пашевський та диякон О. Дурдуківський). Очолив братство військовий священник О. Маричів. Однак братчики не подбали про канонічне затвердження статуту Братства та присутність єпископа. Останнє викликало бурхливу реакцію в російських церковних колах — аж до звинувачення в уніатизмі у пресі й на Соборі. Все разом дуже заважало продуктивній роботі цієї громадсько-політичної організації на церковній ниві.

Загалом же Церква в Україні в той період фактично перетворилася на канал динамічної циркуляції українських еліт — духовної й політичної. Більш-менш об’єднана дотепер єдиною метою, ВПЦР, так би мовити, “розширюється” на дві частини: радикальну та помірковану. Беручи до уваги подальші події, можна припустити, що саме в період роботи другої сесії Собору й проявилися розмежування їхніх політичних функцій та диференціація суспільної чинності.

Переважаюча більшість радикальних реформаторів — членів ВПЦР після соборного засідання 24 червня (7 липня) 1918 р. відійшли від активної масштабної політичної діяльності до Київського єпархіального Собору 22—26 травня 1921 р., який резолюцією № 1 визнав “ВПЦ Раду вищим тимчасовим (до скликання Всеукраїнського Собору) органом управління УАП Церкви”⁴¹.

Фактично ж кваліфіковану роботу по відродженню Української Церкви з урахуванням віддалених перспектив розгорнули діячі поміркованого крила українського церковного руху на чолі з професором В. Зінківським. За часів Гетьманату вони посіли головні місця в Міністерстві ісповідань. Залучивши деяких представників ВПЦР до праці в Міністерстві

(наприклад, о. О. Маричів), вони разом з іншими членами Ради працювали над підготовкою другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору. Проте Міністерство ісповідань, маючи реальну владу й усвідомлюючи, що воно “є органом здійснення прав державного суверенітету відносно всіх Церков та конфесійних суспільств, що існують на території Української Держави”, проводило свою чітко продуману політику⁴². За весь період чинності українських урядів з його постановами рахувалися і духовенство, і єпископат. Останній поступово добровільно переклав на Міністерство ісповідань вирішення більшості справ адміністративного, господарського та культурно-просвітницького характеру. Можна сказати, що відбулася спонтанна еволюція в бік секуляризації. Церква в Україні (на відміну від більшості європейських країн) переживала період розмежування сфер влади між нею та державою як важлива й цінна інституція. При цьому, незалежно від ставлення українських державних структур, вона виконувала націотворчу функцію.

Подальшому порівняно рівномірному розвитку національно-демократичних реформ перешкодила зміна влади в державі. Але тенденція до утворення християнсько-демократичного руху збереглася і після поразки визвольних змагань. Міністерство ісповідань під керівництвом І. Огієнка і в еміграції не припиняло роботу. В нових умовах воно виконувало кілька функцій. Перебуваючи в м. Тарнові (Польща), І. Огієнко продовжував робити максимум можливого для того, щоб Українська Церква набула власної, канонічно поставленої ієрархії і отримала визнання Вселенського Патріархату, стала повноправним учасником світового християнського демократичного руху, а також утворити українську християнсько-демократичну партію.

Для Української Церкви необхідність прилучитися до світового руху християнських Церков була зумовлена кількома причинами. По-перше, вона впливала з єкуменічних традицій Київської Церкви; по-друге, існувала проблема визнання Української Церкви Церквами-сестрами; по-третє, загальна духовна криза західної цивілізації та спричинена нею світова війна створили тенденцію до церковного об'єднання, і в певних дипломатичних колах ідея “Ліги Церков” сприймалася як продовження “Ліги Націй”.

Спробу реалізувати цю ідею було зроблено в Женеві в 1920 р. “19—20 серпня там відбулася прелімінарна Конгрегація всіх християнських Церков у справі церковного об'єднання. На з'їзд прибуло 150 делегатів від 80 різних Церков і 40 народностей — Центральної Америки, Європи, Африки, Австралії, Індії, Японії; прибуло і 16 представників православних Церков — Царгородської, Ієрусалимської, Синайської, Олександрійської, Антіохійської, Грецької, Болгарської, Сербської, Румунської і Московської. Це був дуже гарний момент Церкві Українській звернути на себе увагу, але на цьому Конгресі преосвященний Євлогій представляв не лише Московську Церкву, але й Українську”⁴³. А 27 лютого 1921 р. французький “Le journal d'Orient” надрукував енцикліку Вселенського Патріархату в справі Ліги Церков за підписами Високопреосвященного Доротія та одинадцяти митрополитів⁴⁴. З огляду на вказані чинники, 17 березня 1921 р. І. Огієнко звернувся до посла УНР в Швейцарії з проханням подати до комісії по скликанню всехристиянського з'їзду в Женеві заяву про те, що потрібно на з'їзд запросити і Українську Церкву⁴⁵. 9 липня 1921 р. він надіслав до одного з секретарів Конгресу листа з проханням прийняти на Всехристиянський Конгрес двох представників і від Української Автокефальної Церкви⁴⁶. 6 вересня 1921 р. делегат Є. Бачинський отримав уповноваження на українській і французькій мовах репрезентувати інтереси Православної Автокефальної Церкви від імені Міністерства ісповідань УНР

на конференції Екзекутивного Комітету “Світового Альянсу для братерської згоди поміж народами через Церкви”. 15 вересня Є. Бачинський доповідав високому зібранню про Українську Церкву та загалом релігійну справу на Україні. Присутні ухвалили долучити цю доповідь до протоколу, а також зазначити: “1. Бажання України долучитися до Альянсу. Хоч Україна й не визнана і не відома її державна доля, Комітет Альянсу не буде ставити перепони для прийняття національної української секції до складу Альянсу. Для цього треба там, де можна, заснувати Секцію з представників українських релігійних товариств і діячів під головуванням когось із єпископів Української Автокефальної Церкви; 2. Надання матеріальної допомоги Православним Українським Братствам, церковним вигнанням за кордоном і для видання релігійно-моральних публікацій на території Польщі й серед інтернованого козацтва; 3. Необхідність допомогти утриманню теологів для Української Автокефальної Церкви як у Сербії, так і в Англії; 4. Звернути увагу на забезпечення прав релігійної української православної меншості в Польщі, заляканої агресивною католицькою пропагандою”⁴⁷. В кінці наради присутні обговорили сучасну політику більшовиків та заходи, спрямовані на поміч голодуючим. На жаль, для Української Церкви цей Конгрес, крім суто інформаційної акції, не мав практичних наслідків.

Найближче до реалізації в тогочасних умовах ідеї створення християнсько-демократичного руху українські церковні діячі підійшли в жовтні 1921 р. Як і раніше, ініціатива політичної підтримки відродження Української Церкви належала військовим священикам. Зауважимо, що деякі з них (як, наприклад, Головний військовий священик військ УНР П. Пашевський, військовий священик О. Маричів) входили раніше до складу ВПЦР.

13—14 березня 1921 р. в польському місті Тарнові відбувся з’їзд військового духовенства та громадян. На жаль, через важкі умови проведення форуму на чужій території, на ньому були присутні всього 12 осіб. Однак його резолюції мають важливе значення. “З’їзд визнав Автокефальну Церкву міцною підвалиною нашої державності, а єднання держави й Церкви — єдиною умовою національного та державного життя. З метою морального об’єднання українського козацтва та його національно-релігійного виховання при Дієвій Армії УНР було засновано Братство Святої Покрови. Також з’їзд одноголосно ухвалив доручити міністру ісповідань вжити необхідних заходів, аби духовенство України мало можливість надіслати своїх представників до Ради Республіки і тим допомогти утворенню й зміцненню нашої молоді Народної Республіки й Автокефальної Української Церкви. У зв’язку з цим після своєї доповіді про “Церковне життя у православних і неправославних землях Європи за 1920 р.” міністр І. Огієнко запропонував делегатам висловитися про заснування серед українського громадянства — для впливу в парламенті, серед народу та на державний механізм і соціальну політику — християнсько-демократичної партії”⁴⁸.

Таким чином, за порівняно короткий період з 1917 по 1921 рр. українське суспільство переважно під впливом Церкви пройшло еволюційний шлях від духовного й політичного абсолютизму до політичної відповідальності. Майже безлітарне, воно почало диференціюватися, жити самостійним політичним життям. Причому ця суспільна диференціація супроводжувалася емансипацією Церкви від держави та висуванням на місце політичного провідника й організатора суспільства християнсько-демократичної партії як політичного чинника, що базується на глибоко вкорінених у структурі ментальності українців християнських цінностях.

На жаль, тогочасні політичні реалії (тяжкі умови перебування в таборах інтернованих, робітничка політика європейських країн, незавершеність формування нації та відсутність соборності) призвели до розсіяння української еміграції по різних континентах, тому до практичної реалізації надбань революції та створення християнсько-демократичного руху українці повернулися аж у 50-х роках ХХ ст.

- ¹ П о с с е н т и В. Демократия и христианство // Вопросы философии. — М., 1996. — № 7. — С. 95.
- ² Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. (о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали). — К., 1993. — С. 8.
- ³ Там же. — С. 9.
- ⁴ Там же. — С. 61—106.
- ⁵ Див.: Л е в и т и н-К р а с н о в А., Ш а в р о в В. Очерки по истории русской церковной смуты. — М., 1996. — С. 32.
- ⁶ Л ю б и м о в Н. Дневник о заседании вновь сформированного Синода (12 апреля — 12 июня 1917 г.) // Российская Церковь в годы революции (1917—1918). — М., 1995. — С. 24.
- ⁷ В в е д е н с к и й А. Церковь и государство (Очерк взаимоотношений Церкви и государства в России 1918—1922 г.). — М., 1923. — С. 36.
- ⁸ П о с п е л о в с к и й Д. Русская Православная Церковь в ХХ веке. — М., 1995. — С. 37.
- ⁹ Новое время. — 1917 — 30 апреля.
- ¹⁰ Л ю б и м о в Н. Указ. соч. — С. 54.
- ¹¹ Там же. — С. 78.
- ¹² Там же. — С. 54.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Е в л о г и й (Г е о р г и е в с к и й), митр. Путь моей жизни. Воспоминания митр. Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. — Париж, 1947. Переизд. — М., 1994. — С. 47.
- ¹⁵ В в е д е н с к и й А. Указ. соч. — С. 66.
- ¹⁶ Там же. — С. 103.
- ¹⁷ Там же. — С. 109.
- ¹⁸ Там же. — С. 32.
- ¹⁹ Цит. за Л е в и т и н-К р а с н о в А., Ш а в р о в В. Указ. соч. — С. 34.
- ²⁰ Там же. — С. 35.
- ²¹ Там же. — С. 37.
- ²² Там же.
- ²³ Там же. — С. 38—39.
- ²⁴ Программные документы политических партий России дооктябрьского периода. Сост. В. И. Злобин. — МГУ, 1991. — С. 20—64.
- ²⁵ Православие. Вехи истории. — М., 1989. — С. 618.
- ²⁶ В в е д е н с к и й А. Указ. соч. — С. 109.
- ²⁷ Л е в и т и н-К р а с н о в А., Ш а в р о в В. Указ. соч. — С. 67.
- ²⁸ Там же. — С. 51.
- ²⁹ Там же. — С. 47.
- ³⁰ У л ь я н о в с ь к и й В. Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — К., 1997. — С. 90—118.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 71, спр. 72, ч. 1, арк. 55—57 зв.
- ³² Там же, арк. 191 зв. — 192.
- ³³ Там же, арк. 192 зв.
- ³⁴ Там же, ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14—14 зв.
- ³⁵ Речь. — 1917 — 13 декабря.
- ³⁶ Киевлянин. — 1917. — № 272, 273.
- ³⁷ Киевлянин. — 1917. — № 271; Нова Рада. — 1917. — № 203.
- ³⁸ У л ь я н о в с ь к и й В. Назв. праця. — С. 146.
- ³⁹ Нова Рада. — 1917. — № 208.
- ⁴⁰ Киевлянин. — 1918. — № 6.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 1, спр. 97, арк. 33—34.
- ⁴² Там же, ф. 3984, оп. 1, спр. 53, арк. 17.
- ⁴³ Там же, ф. 1071, оп. 1, спр. 69, арк. 5.
- ⁴⁴ Там же, ф. 1072, оп. 2, спр. 33, арк. 18—18 зв.
- ⁴⁵ Там же, спр. 117, арк. 12.
- ⁴⁶ Там же, спр. 96, арк. 4—4 зв.
- ⁴⁷ Там же, арк. 10.
- ⁴⁸ Там же, спр. 98, арк. 13—13 зв.
- ⁴⁹ Там же, спр. 97, арк. 26, 31—34, 50—52; спр. 99, арк. 2—11 зв.

* * *

ЛЮБОМИР ВИНАР (США, Кент)

Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965—2000)

*(Доповідь виголошена на Міжнародному конгресі
українських істориків, Чернівецький державний
університет, 16 травня 2000 р.)*

На Першому міжнародному конгресі українських істориків, що відбувся в Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича, відзначаємо 35-ліття постання і розвитку Українського історичного товариства (УІТ), що народилося в березні 1965 р. у містечку Боулдер, у Колорадо (США).

Товариство розгорнуло багатогранну діяльність в Америці, Канаді, Західній Європі, а від 1991 р. — в Україні.

Так сталося, що відзначення УІТ майже збігається з вшануванням проф. Олександра Мезька-Оглоблина, століття якого вшановано різними науковими конференціями в Україні і діаспорі в 1999 і 2000 рр., і, як нам відомо, остання ювілейна конференція, присвячена Олександрові Петровичу, відбудеться після нашого Конгресу в Університеті “Острозька Академія” за ініціативою осередку ім. М. Грушевського в Острозі. Цей збіг двох ювілеїв, мабуть, не випадковий. Останні десятиліття діяльності Олександра Петровича в’яжуться з розвитком Українського історичного товариства подібно, як також з діяльністю Ініціативної групи УІТ, що постала в 1964 р. Сьогодні на нашому Конгресі вшановуємо Олександра Петровича як члена-основника, першого президента, а згодом почесного президента нашого товариства і zarazом провідного українського історика в ХХ ст. Проф. Олександр Оглоблин був найближчим співробітником “Українського історика”.

Гене́за і завдання УІТ

Перед дослідниками української історіографії виринає основне питання — чому в 1964 р. ініційоване УІТ, а раніше ми заснували журнал “Український історик”?¹ Відповідь на це питання в’яжеться з декількома головними причинами, що відносилися до стану української історіографії в Україні і на еміграції, а опісля — діаспори в 1980-х роках, в яких існувала справжня криза нашої історичної науки. Концепція організації незалежного товариства істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін скристалізувалася у нас уже в 1950-х роках і на початку 1960-х років. Вже у 1963 р. я заснував журнал “Український історик”, який відіграв одну із центральних ролей у покликанні до життя Ініціативної групи УІТ 1964 р. і відбутті основуючих зборів Товариства листовним шляхом у лютому 1965 р. В тому часі історична наука в комуністичній Україні була майже тотально фальсифікована і русифікована.

Як писав у своїй праці Михайло Брайчевський, в радянських істориків (“нашій історіографії”) з’явилася тенденція розглядати “поняття російський народ як щось позаісторичне..., у зв’язку з цим виникло прагнення вважати Радянський Союз безпосереднім спадкоємцем “єдиної і неподільної” Росії. Всяка критика імперіалістичної політики російського царизму розглядалася як щось небезпечне, як таке, що може завдати шкоди дружбі радянських народів... У зв’язку з цим історія України дістала своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності”². Ці концепції офіційної історіографії знайшли своє оформлен-

ня у вигляді “тез”, одобрених ЦК КПРС про “300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954)”, проти яких одверто виступив М. Брайтчевський. На превеликий жаль, майже ніхто не пішов його шляхом і не бажав ризикувати своїм життям і життям своєї родини в “імперії зла”. До того чимало партійних українських істориків “перевиконували свою норму” і нагально фальсифікували усі періоди української історії, яка стала малою дочіпкою до історії “старшого брата” — Росії. Ця офіційна партійна советська схема мала негативний вплив на багатьох європейських і американських професорів, які також нехтували існування середньовічної української держави, не визнавали існування Козацько-Гетьманської держави в XVII—XVIII ст. і часто вважали, що українська історія — це “інтрига” або “вигадка” українських буржуазних націоналістів, які в основу своїх досліджень взяли схему “націоналістичного фальсифікатора” Михайла Грушевського, про якого в советській історіографії появлялися різні історіографічні пасквілі. Така була більш-менш ситуація партійної історіографії в Україні і часто на Заході, де історики писали свої дослідження на основі дореволюційної російської історичної схеми або модифікованої советської. І тут, і там історія України вважалася “дочіпкою” до історії російської, що виявлялося в тенденційній історичній термінології і на освітленню східноєвропейського історичного процесу.

Така була “історіографічна ситуація”, коли народились “Український історик” і Українське історичне товариство. Ще треба згадати, що у 1960-х роках існував кризовий стан української історіографії на еміграції без огляду на діяльність НТШ і УВАН та інших наукових установ. Часто напружені відносини між науковими установами не сприяли розвитку історичної науки. Отже, треба було знайти вихід з цієї кризової ситуації. І, на нашу думку, оснування окремого історичного товариства, яке мало б свій власний історичний журнал, було найкращою розв’язкою цього питання. Крім того, там ішлося про те, щоб об’єднати в майбутньому Українському історичному товаристві дослідників, які не входили в структури НТШ і УВАН, але бажали належати до історичного товариства. В тому часі вже існував “Український історик” і це сприяло організації УІТ в 1965 р.

Можна об’єктивно твердити, що журнал “Український історик” народив УІТ: від кінця 1964 р. журнал вже виходив з рамена Ініціативної групи УІТ. Сьогодні з великою подякою згадаю тих членів ІГ УІТ і першої управи Товариства, з якими я обговорював потребу і перші організаційні плани товариства, і нашого історичного журналу “Український історик”. Це в першу чергу професор Олександр Оглоблин — перший президент УІТ, проф. Наталія Полонська-Василенко, перший заступник голови УІТ і голова Європейського відділу товариства з 1965 р., проф. Ілля Витанович, історик-економіст, проф. Михайло Джан, спеціаліст досліджень Золотої Орди і середньовічної Української держави, д-р Роман Климкевич, геральдист і дослідник допоміжних історичних дисциплін, видатні археологи Петро Курінний і Михайло Міллер, визначний археолог Ярослав Пастернак, історик церкви, проф. Микола Чубатий, історик, проф. Василь Дубровський, історик-етнограф Євген Онацький, дослідник України в XX ст. проф. Ігор Каменецький, який даліше співпрацює в УІ, історик церкви Іреней Назарко, найстарший член-основник УІТ д-р Олександр Домбровський, економіст Богдан Винар, літературознавець і історик Марко Антонович і автор цих рядків. Як бачимо, члени-основники походили з різних генерацій дослідників, різних українських земель і різних наукових установ (НТШ, ВУАН, УАН, УВУ, НТШ в Європі, Канаді й Америці). Отже, ми мали широку базу для організування УІТ, що офіційно постало в березні 1965 року внаслідок референдуму 45 членів-основників товариства.

ва. Перед новопосталим УІТ стояли великі завдання, якщо ідеться про розбудову української історичної науки на Заході і її фактичну репрезентацію на міжнародному науковому форумі.

Які ж були основні завдання УІТ в 1965 р. і пізніших роках? Це ясно з'ясовано в Комунікаті про “Вибір Управи” УІТ з 1-го березня 1965 р., в якому читаємо:

“Українське історичне товариство ставить перед собою такі завдання:

1. Об'єднувати істориків, дослідників історичних наук, а також активних прихильників української історичної науки.

2. Пильнувати і боронити інтереси вільної української науки та її найкращі традиції.

3. Нотувати і виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СРСР і у вільному світі.

4. Видавати історичний журнал “Український історик” і допомагати у виданні історичних праць з історії України і Східної Європи.

5. Сприяти виявленню, реєструванню й визначенню джерельних матеріалів до історії України в закордонних архівах і бібліотеках.

6. Співпрацювати з українськими науковими установами у вільному світі й налагоджувати зв'язки з чужинецькими науковими установами”³.

Одним з головних завдань новоствореного товариства була розбудова “Українського історика” й об'єднання біля журналу різних поколінь українських істориків і дослідників допоміжних історичних наук.

Для внутрішнього зв'язку започатковано видання “Бюлетеня УІТ” за редакцією д-ра Романа Климкевича, в якому містився інформативний матеріал про діяльність УІТ і його членів, офіційні документи й інші матеріали.

У тому часі і пізніших роках праця УІТ провадилася в двох площинах: науково-видавничій і науково-організаційній. Вже приблизно в 1970-х роках “Український історик” став загальноновизнаним журналом української наукової історіографії, а в УІТ об'єднано дослідників різних генерацій українських істориків, в тому часі і тих, які спершу стояли в опозиції до УІТ і УІ, мовляв, товариство повинно діяти як автономна частина при УВАН або НТШ (хоч би згадати І. Лисяка-Рудницького, О. Пріцака, В. Міяковського та ін.). В тому часі УІТ набуло статусу філії з Американської історичної асоціації (American Historical Association) — престижною і найбільшою організацією американських істориків — це дало нам прямий доступ до міжнародних історичних конгресів, конференцій і з'їздів, а також допомогло стати в обороні переслідуваних українських істориків і діячів в поневоленій комуністичній Україні. Наголос ми ставили на виправлення тенденційних і фальшивих інтерпретацій української історії в працях советських і західних дослідників, а рівночасно вважали потрібним творити нові історіографічні вартості. В тому часі ми працювали подвійно: за наших колег-істориків в Україні, які не мали змоги об'єктивно висвітлювати й аналізувати різні періоди історії України через партійну комуністичну владу і за себе самих — себто істориків-емігрантів і діаспорників. До 1991 р. прийшлося нам репрезентувати українську історичну думку на міжнародному форумі. Треба згадати, що ніхто з Президії УІТ, ані редактор УІ не брав жодних гонорарів-винагород за працю, а, навпаки, дуже часто ми докладали свої гроші, щоб вдержати УІ, хоча часи були важкі. Така була настанова Олександра Петровича Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко — ми працювали з почуття обов'язку до української і світової історіографії і до української нації, яка боролася за своє існування в “імперії зла...”

Діяльність УІТ можна поділити на два головні періоди з відповідними хронологічними субперіодами, що охоплюють цілість діяльності УІТ і роз-

виток “Українського історика”. Перший охоплює роки з 1963 р. до 1990 р., в якому УІТ стало головним українським історичним товариством на Заході і репрезентувало українську історіографію на науковому українському і неукраїнському форумах. У тому часі “Український історик” став центральним органом української історіографії⁴.

Другий період УІТ—УІ започаткувався в 1990—1991 рр. у зв’язку з відновленням Української незалежної держави. Цей період триває до сьогодні, до 2000 р. Наша концепція діяльності є зовсім ясна. УІТ і УІ включилися в процес відродження української наукової національної історіографії в Україні. Ми запросили наших колег з України до співпраці в УІТ і УІ, одночасно включено в редакційну колегію “Українського історика” істориків і дослідників допоміжних історичних наук. Це період близької співпраці українських істориків на Заході з істориками з України, співпраці з УІТ з науковими установами і університетами в Україні. Як наслідок сьогодні діє 11 осередків УІТ ім. Михайла Грушевського в різних наукових осередках України, переважно при університетах або інших наукових установах. На ділі УІТ стало міжнародним українським історичним товариством, а “Український історик” — міжнародним українським історичним журналом. Ми завжди вважали, що українська наукова історіографія неподільна без огляду на перебування українських істориків (дослідників) в Україні чи поза її межами в різних країнах Європи, Америки, Канади, Австралії та в інших країнах.

Тепер бажаємо зупинитися на двох головних аспектах діяльності УІТ: науково-організаційній і науково-видавничій діяльності протягом 35-літнього існування товариства. Самозрозуміло, що обмежуємося, з огляду на час до найголовніших подій і аспектів.

Науково-організаційна діяльність

На самому початку УІТ складалося з двох категорій членства: 1) дійсні члени-дослідники і 2) члени-прихильники (любители історії). В короткому часі постали відділи або осередки УІТ у різних країнах. Це був період нагальної розбудови УІТ в Європі, Америці, Канаді та інших країнах.

У Німеччині осередок УІТ постав у 1965 р. (голова — Наталія Полонська-Василенко), Нью-Йорку (О. Домбровський), в Денвері (Б. Винар), Торонто (В. Верига), Клівленді (Л. Винар), Вінніпегу (О. Герус), Чикаго (М. Біда), Парижі (А. Жуковський) та в інших містах.

В Австралії основане представництво УІТ—УІ (П. Грін, перший голова), а також представництва УІ постали в різних містах Америки, Європи, Канади. Слід підкреслити, що УІТ завжди змагало і далі змагає до співпраці з іншими науковими установами, а деяким допомогло у їхній діяльності. Ми брали участь в організації Наукової ради, а тепер Світової наукової ради при Світовому конгресі українців, що сьогодні є одним з організаторів нашого конгресу. УІТ спричинилося до постановня Українського соціологічного інституту, що спершу діяв як автономна установа в УІТ (1969—1970). Товариство тісно співпрацювало з УВАН у США і Канаді та з їхніми історичними секціями, з НТШ в Америці, Європі, Канаді й Австралії, з Українським вільним університетом в Мюнхені та іншими науковими установами, зокрема з українськими Генеалогічним і Геральдичним товариствами. З неукраїнських установ і університетів слід згадати Американську історичну асоціацію, Американську асоціацію славістів (AAASS), Гарвардський університет, Едмонтонський, Оттавський, Колумбійський, Кентський, Іллінойський, Манітобський, Колорадський та інші університети. З неукраїнськими й українськими установами часто УІТ відбувало спільні конференції, і це значно скріпило значення і вагу УІТ в міжнарод-

ному науковому житті. Тут не маємо змоги вичислити усі головніші конференції, організовані за ініціативою УІТ або у співпраці з іншими установами. Треба лише згадати, що, починаючи з 1966 р., ми дали ініціативу до періодичних наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському — патрону УІТ. Це мало безпосередній вплив на народження нової дисципліни “грушевськознавства”, що сьогодні розбудовується спільними силами дослідників з України і діаспори. Також у 1976 р. УІТ дало ініціативу до відбуття першого з’їзду істориків України, до якої прилучився Гарвардський Інститут українських студій і Канадський Інститут українських студій при Альбертському університеті. Спільно ми відбули цей з’їзд в університеті Західного Онтаріо в Лондоні (штат Онтаріо). Нашим головним завданням було включити українську історіографію у світову історичну науку, і це у значній мірі досягнуто.

Як уже згадано, у зв’язку з відродженням Української незалежної держави в 1991 р. перед УІТ і УІ постали нові завдання — включитись у відродження і розбудову наукової історіографії в Україні, брати участь і спільно улаштовувати наукові конференції й конгреси, допомагати в розбудові академічних і публічних бібліотек, музеїв М. Грушевського у Києві та Львові, допомагати науковим установам і університетам у їхній праці. В процесі цієї співпраці в Україні постали численні осередки УІТ ім. М. Грушевського, які здебільшого існують при українських університетах. Ми побачили, що ідеї і концепції УІТ як незалежного товариства істориків прийнялися в Україні, подібно як перед тим в Америці, Канаді й інших країнах.

Сьогодні маємо два осередки УІТ в Києві — один незалежний за головуванням проф. Михайла Брайчевського, другий постав минулого року при Києво-Могилянській Академії (голова — о. проф. Юрій Мицик). У Львові спершу було створено галицький осередок: УІТ ім. М. Грушевського (ініціатор — доцент Є. Пшеничний), що згодом дав почин до створення осередку УІТ при Львівському університеті (проф. О. Зашкільняк, голова) і при Дрогобицькому університеті ім. І. Франка (співголови — доценти Є. Пшеничний і В. Тимошенко), осередок УІТ ім. М. Грушевського в Острозі (проф. М. Ковальський, голова), осередок УІТ ім. М. Грушевського при Чернівецькому університеті (проф. Ю. Макар, голова), осередок УІТ при Ужгородському університеті (проф. О. Мазурок, голова), осередок при Харківському університеті (проф. В. Кравченко, голова), осередок УІТ при Дніпропетровському університеті (проф. Г. Швидько, голова), осередок при Одеському університеті (доцент В. Хмарський, голова), осередок при Волинському університеті ім. Лесі Українки (голова-доцент Світлана Гаврилюк), осередок УІТ в Черкасах (доцент Валерій Ластовський, голова). В процесі оформлення є осередки в Івано-Франківському, Рівному та інших містах. Отже, говоримо приблизно про 15 осередків УІТ ім. М. Грушевського. Це дуже поважний ріст Товариства в Україні, який вимагає координації, співпраці між осередками. Отже, йдеться про Координаційну раду УІТ ім. М. Грушевського в Україні. Ці питання, напевно, обговоримо і на нашому Конгресі. Відрадним явищем є те, що членами осередків є також молоді історики, члени різних наукових установ, викладачі, доценти і професори університетів. Треба ствердити, що дехто із старших науковців в Україні має зауваги до такого нагального росту Історичного товариства. Але, на мою думку, це, безперечно, вказує на діяльність УІТ в Україні і на відродження української національної історіографії. Треба пригадати, що ми створили Світову дорадчу раду УІТ, до якої входять голови осередків і представники з різних країн, де діє наше Товариство. Осередки УІТ ім. М. Грушевського, які діють при університетах, мають свої статuti, узгоджені з Центральною управою УІТ і з їх університетами. Ми вважаємо осередки УІТ ім. М. Грушевського в Україні за братні організації

УІТ, які тісно співпрацюють з Президією і Світовою Радою УІТ. З перспективи 35 років вважаю, що наша концепція створення незалежного Історичного товариства була правильна — ідеться про інтеграцію української історіографії у світову, а УІТ де-факто стало міжнародним Історичним товариством. Отже, Олександр Мезько-Оглоблин і Любомир Винар, голови УІТ, не помилялися в 1965 р., коли заснували із своїми співробітниками в “далекій Америці” УІТ і “Українського історика”. Ці концепції прийнялися в Україні, що довгими роками була під комуністичною диктатурою.

Треба ствердити, що УІТ співпрацює з різними науковими установами і університетами в Україні. Для прикладу згадаймо першу Міжнародну конференцію, присвячену М. Грушевському, що відбулась у Львові в 1991 р. за співпрацею НТШ у Львові і УІТ, міжнародні наукові конференції в Київському, Львівському, Ужгородському і Острозькому, Чернівецькому університетах. Найкращий доказ співпраці — це наш Конгрес, який організувало УІТ у співпраці з науковими установами в Україні і на Заході. Минулого року УІТ було співорганізатором Міжнародного конгресу українців в Одесі. Окрему увагу звернено на співпрацю з Міжнародною асоціацією українців (МАУ) і Світовою науковою радою при СКУ, які також є співорганізаторами нашого Конгресу. Мусимо згадати, що УІТ одночасно допомагає розбудовувати “бібліотеки УІТ” при університетах і наукових установах. Згадаємо бібліотеки УІТ, які існують при Університеті “Острозька Академія”, Чернівецькому університеті, семінарійні колекції при Львівському, Київському та інших університетах.

На окреме відзначення заслуговує заснування бібліотеки й архіву УІТ при Музеї М. Грушевського у Києві, а тепер організовується бібліотека УІТ при Музеї М. Грушевського у Львові. УІТ окрему увагу зосереджує на розбудову книжкових фондів і колекцій грушевськіани в університетах, наукових установах і в бібліотеках. З приємністю інформую учасників нашого Конгресу, що протягом останніх 9-ох років УІТ в Америці і Канаді вислало понад вісім тисяч томів “Українського історика” та інших видань. Вислали ми правдоподібно більше, як українознавчі центри при Гарвардському і Альбертському університетах, які мають набагато кращу матеріальну базу в порівнянні з незадовільною фінансовою основою УІТ. Постання бібліотек, спеціальних колекцій і архівних фондів в Україні — винятково важливе. З колекцій, подарованих УІТ в Америці, користуються дослідники, студенти, викладачі і любителі історії в Україні.

З перспективи організаційно-наукової діяльності УІТ можна об’єктивно ствердити, що за відносно короткий час досягнуто і зроблено конкретну працю в розбудові української історіографії та в поширенні ідей і концепцій УІТ, які пов’язані з найкращими традиціями української історіографії в 20-му столітті. Одночасно закладено тривалі основи під дальший розвиток УІТ в Україні і на Заході. За це належить наша щира подяка усім будівничим УІТ в Україні і на Заході. Спільною співпрацею і солідним накресленим планом дії УІТ, напевно, сповнить свої завдання в глобальному вимірі.

Треба згадати, що від самого початку і до сьогодні Українське історичне товариство не бере і не буде брати участі в двох секторах — релігійних спорах і політичних непорозуміннях. Ці дві суспільні ділянки не входять в засяг діяльності УІТ.

Видання УІТ

Одним з найважливіших показників діяльності УІТ є наукові видання, зокрема видання журналу “Український історик”, біля якого згуртувалися дослідники історії України в контексті студій багатовимірного історично-

го процесу, що охоплює державні і бездержавні періоди життя українського народу. *Нашим найважливішим завданням було і є розбудова “Українського історика” — офіціозу УІТ і міжнародного журналу української історіографії.* Сьогодні з перспективи 35-ох років, як основник і головний редактор “Українського історика” можу заявити, що ми своє завдання виконали: УІ не лише вдержався, але сьогодні є одним з головних журналів української історіографії, що видається спільними силами істориків в глобальному вимірі. Народився УІ в скрайньо несприятливих матеріальних обставинах і вдержався завдяки повній посвяті редактора, членів РК, співробітників і меценатів та передплатників журналу. Колись радянські історики писали, що ми “намагаємося прикрити науковоподібною фразеологією і формою викладу свої фальсифікації минулого і сучасного українського народу”⁵, а інші закидали, що УІ появляється за гроші “американської розвідки” і автори УІ “нападають на вікову дружбу російського і українського народів, що, мов колька в боці, не дає їм дихати”⁶.

Також їм дуже боліло, що ми прийняли з доповненнями історичну схему М. Грушевського, який в очах партійних борзописців був найбільшим “фальсифікатором української історії”. Ми розуміли тоді правдивих українських істориків, а не партійних апаратчиків, які писали на замовлення партії і були невідьниками советської системи. Проте тяжко зрозуміти їхню невідьничу настанову й активну участь у нищенні української історичної науки. Багато з них “перевиконали норму” і спричинилися до повної фальсифікації і русифікації історії. І саме “Український історик” та історики на еміграції без жодних державних субсидій та стипендій довгі роки висвітлювали різні фальшиві концепції істориків у Советському Союзі і на Заході, в яких в кривому дзеркалі висвітлювано історичні явища та український історичний процес. Сьогодні, коли відзначаємо 100-ліття народження проф. Олександра Мезька-Оглоблина, найближчого співробітника УІ, бажаю відзначити вклад членів першої редакційної колегії “Українського історика” О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Ярослава Пастернака, В. Дубровського, Михайла Ждана, І. Каменецького, Б. Винара, О. Домбровського та інших⁷. Завдяки їхній праці й ідеалізові “Український історик” є одним з головних історичних українських журналів. Також ми зуміли об’єднати біля УІ істориків, археологів та інших дослідників — представників різних генерацій українських науковців. Тематично УІ охоплює усі періоди історії України і допоміжні історичні дисципліни⁸. Часом друкують в журналі свої праці неукраїнські дослідники (німецькі, американські історики та ін.). Матеріали, друковані в УІ, індексуються в міжнародних бібліографічних довідниках (наприклад, “Гісторікал Абстракте” (“Historical Abstracts”), і тим самим вони включені в історіографічно-бібліографічну міжнародну мережу, є доступні усім дослідникам історії України і Східної Європи. Співредакторами УІ сьогодні є професори Михайло Брайчевський з Києва і Микола Ковальський з Університету “Острозька Академія”, заступниками редакторів є проф. Олександр Сидоренко з Америки і кандидат історичних наук Ігор Гирич з Києва. Усі вони намагаються допомогти в тематичній розбудові УІ, а починаючи з 2000 р., буде виходити “українське” видання УІ й “американське”, себто рівночасно будуть появлятися дві серії УІ з тим самим змістом в Америці й Україні. Це наразі спроба прискорити появу і розповсюдження УІ в Україні, Америці й інших країнах. Головна фінансова база УІ є в Америці, в Україні журнал дарується бібліотекам і науковим установам. До 2000 року УІ одержували члени УІТ в Україні безкоштовно — сьогодні їхня мінімальна членська вкладка в осередках УІТ ім. М. Грушевського включає передплату журналу. Незважаючи на довголітнє висилання сотень примірників (безплатних) в Україну, до сьогодні не можна збудувати навіть мінімаль-

ної матеріальної бази. Віримо, що започаткуванням “острозької серії” УІ може частинно розв’язати цю проблему. Знаємо, що появляється в Києві “УІЖ” і інші видання, але ніхто їх даром не роздає, так, як це робить УІТ. Проте це вже інша проблематика, яку, вірю, розв’яжемо в майбутньому. В 1998 р. я писав, що “Український історик” і УІТ перейшли “історіографічний Рубікон” — себто в тому році журнал досягнув понад 10 500 сторінок друку, включаючи дослідження, джерельні архівні матеріали і рецензії. Це, на нашу думку, правдиве історіографічне свідчення зрілості УІТ і розвитку української наукової історіографії. Важливо підкреслити, що на сторінках “Українського історика”, починаючи з 1966 р., ми започаткували нову історичну дисципліну “Грушевськознавство”, а починаючи від 1992 року, внесено у зміст УІ окремих розділів “Оглобліана”, присвячених вивченню життя, творчості і діяльності першого президента УІТ — професора Олександра Мезька-Оглоблина, одного з головних будівничих УІТ. Думаю, що Олександр Петрович не помилявся, коли незадовго до смерті стверджував, що “Український історик” і Українське історичне товариство врятували “честь української історіографії” під час комуністичної влади в Україні. Я вірю, що при співпраці молодшого покоління істориків наш журнал має впевнене майбутнє. Це дає мені велику сатисфакцію: наша праця не пропала, вона буде продовжуватися новою генерацією дослідників, які будуть добре озброєні методологією історичного досвіду, знанням історичних джерел і здібністю аналізувати і синтезувати історичні явища та багатовимірний історичний процес українського народу від ранньої історії до ХХІ ст. Незважаючи на вагу УІТ, ми не занедбували інших серійних публікацій, а також довідкових та монографічних видань з різних ділянок історії України в українській і англійській мовах. Назвемо окремі серії УІТ, що з’являються до сьогоднішнього дня.

За нашою ініціативою з’являються такі серійні видання:

Серія УІТ: “Історичні монографії” від 1965 р. — до сьогодні;

Серія: “Історичні студії” від 1968 р. — до сьогодні;

Серія: “Українські вчені” — від 1968 р.;

Серія: “Грушевськіана” — від 1968 р.;

Серія: “Мемуаристика” — від 1970 р.;

Серія: “Українсько-єврейські студії” (англ. мова) — від 1997 р.;

Серія: “Епістолярні джерела грушевськознавства” — від 1997 р.;

Серія: “Оглобліана” — найновіше серійне видання, започатковане у 2000 р. Деякі серії видаємо у співпраці з науковими й академічними установами в Україні.

Тепер обговоримо нові серійні видання: “Михайло Грушевський: статті і матеріали”, видання друкованої і недрукованої спадщини Олександра Петровича Оглоблина. У короткому часі з’явився доповнений том “Люди старої України” у співпраці з Університетом “Острозька Академія”, а тепер набирається і редагується доповнене видання монографії “Гетьман Іван Мазепа і його доба” (Київ). Також плануємо видати один том праць О. Оглоблина, присвячений Богданові Хмельницькому і його добі. Якщо б ми видали лише архівні матеріали Олександра Петровича в “Українському історичному”, як дехто пропонував, то наступних п’ять років ним можна виповнити зміст журналу. Також УІТ у співпраці з Музеєм Михайла Грушевського у Києві планує видати “Енциклопедію грушевськознавства”. Це, однак, видавничі плани на майбутнє. Також треба згадати заплановану збірну працю “Українська історіографія в ХХ столітті” і “Історичний словник історії України”. Отже, науково-видавнича програма УІТ вийнятово активна. Не можна забути, що УІТ видало в 1980 р. перший Атлас історії України, англійською мовою “Зв’язки Габсбургів з козаками. Щоденник Еріха Лясоти” (ред. Л. Винар), англійськомовне видання

“Трагедія Винниці” (ред. І. Каменецький), “Студії з історії України” О. Оглоблина (1995), “Михайло Грушевський: історик і будівничий нації” (Л. Винар, 1995), “Англійські звідомлення про І. Мазепу” Т. Мацькова англ. мовою і цілий ряд інших публікацій, “Студії з ранньої історії України” О. Домбровського (1998) та інші праці. Найновіше і важливе наше видання — це “Вибрані твори Михайла Брайчевського з 1999 р., в якому перевидано й осучаснено деякі головні монографії та інші матеріали історика й археолога, голови осередку УІТ у Києві (видання УІТ і УВАН), і ювілейний збірник “Осягнення історії” на пошану професора Миколи Павловича Ковальського в 1999 р. (спільно з Острозькою Академією). Вже в 2000 р. ми видали спільно з Інститутом літератури НАНУ і УВАН у США “Художні твори Михайла Грушевського”. За нашими обчисленнями, УІТ видало приблизно 150 окремих публікацій. Тепер обговорюємо плани подальших монографічних видань і джерельних та довідкових публікацій з нашими університетами й науковими установами в Україні і в діаспорі. Зроблено в науково-видавничій ділянці чимало, навіть більше, як ми сподівалися. Це ще один головний показник важливої діяльності УІТ. Треба згадати, що УІТ покриває в Україні кошти, пов’язані з виданням, зокрема за папір, друк, обкладинки й інші поліграфічні “додатки”. Завдяки порозумінню ректора Острозької Академії професора Ігоря Пасічника і проректора, професора Миколи Ковальського перший раз в історії УІТ український університет взяв на себе кошти виготовлення макету наших спільних видань. Віримо, що інші наукові установи й університети підуть шляхом Острозької Академії. Ми є в процесі обговорення видавничої співпраці з Чернівецьким державним університетом (декан Юрій Макар), Українознавчим інститутом ім. І. Крип’якевича НАНУ у Львові (директор — проф. Я. Ісаєвич) та іншими університетами й установами. Цікаво згадати, що Дрогобицький та Ужгородський університети не чекали на нашу допомогу, взяли ініціативу у свої руки і видали збірники наукових праць у співпраці з їхніми осередками УІТ ім. М. Грушевського.

Ініціатива, ідеалізм і віра у конкретну розбудову української історіографії безпосередньо впливає на науково-видавничу працю УІТ. Це наш “неписаний закон”.

Наші завдання. (Заключення)

У 2000 р. вступаємо у нове століття на порозі третього тисячоліття багатомірного історичного розвитку людства і його культурних надбань. Перед Українським історичним товариством і “Українським істориком” стоїть основне питання про дальший розвиток діяльності УІТ і про визначення пріоритетів нашої науково-дослідницької й організаційної праці у ХХІ ст.

Найважливіше досягнення УІТ і “Українського історика” в ХХ ст. — це розбудова української наукової історіографії в Україні і на Заході спільними силами українських істориків, археологів і дослідників допоміжних історичних наук з “української діаспори” і нашої батьківщини (від 1990 р.), які репрезентують різні генерації дослідників, що протягом 35 років існування УІТ стояли на сторожі історичної правди України. Одноразом ми включили (в міру спроможностей) українську історичну науку у світову історіографію.

Бажаю тепер поділитися з учасниками нашого конгресу істориків думками про теперішні і майбутні завдання УІТ в контексті розвитку української історіографії.

Звичайно, це лише наші побажання, основані на нашій багаторічній службі українській історіографії і українській нації, які відносяться до нашого Товариства та “Українського історика” і їх розвитку в наступних роках, а саме:

1. Впровадити в українську і світову історіографію нову схему-модель історії України в контексті світового історичного процесу, базовану на осучасненій і доповненій схемі Михайла Грушевського з відповідною історичною періодизацією й термінологією.

2. Об'єднати в Українському історичному товаристві істориків, археологів, дослідників допоміжних історичних наук, які продовжують традиції української наукової історіографії. Сприяти створенню нових осередків УІТ ім. М. Грушевського в Україні й інших державах.

3. Причинитися до дальшої розбудови "Українського історика" як міжнародного українського історичного журналу.

4. Далі розбудовувати дисципліну грушевськознавства і продовжувати видання серії "Епістолярні джерела грушевськознавства", "Грушевськіану" і монографічні дослідження, присвячені М. Грушевському і його добі.

5. Причинитися до видання історичних творів Олександра Мезька-Оглоблина — першого президента УІТ. Започаткувати видання джерельних матеріалів і його епістолярної спадщини і систематичне дослідження його життя, діяльності і наукової творчості, в тому числі і в продовжуваному виданні "Оглоблініана".

6. Причинитися до опрацювання і видання монографічних досліджень усіх періодів історії України, починаючи від ранньої історії до 20 століття включно.

7. Причинитися до видання наукового нарису української історіографії, що охоплював би усі періоди розвитку української історичної науки.

8. Сприяти виданню джерел до історії України, зокрема джерел, в яких документується мартирологія українського народу й етноцид української нації.

9. Сприяти виданню довідкових історичних публікацій, зокрема біжучої і ретроспективної історичної української бібліографії, бібліографій поодиноких істориків, історичних біографічних словників, довідників та історичних енциклопедій.

10. Причинитися до видання наукових досліджень і довідкових видань, присвячених українській діаспорі (Європа, Америка, Азія, Австралія, Канада, колишні країни СРСР). Історія української діаспори є інтегральною частиною загальної історії українського народу.

11. Сприяти конструктивній співпраці між науковими установами, які займаються дослідженням історії України. Зокрема, допомогти українським університетам в розбудові програми навчання історії і тісно співпрацювати з високошкільними установами в Україні і на Заході⁹.

12. Видавати епістолярну спадщину українських істориків.

13. Продовжувати проведення періодичних конгресів УІТ і українських істориків, започаткованих за нашою ініціативою нашим Першим міжнародним конгресом, що відбувається в Чернівецькому державному університеті.

14. Започаткувати видання "Історичного бюлетеня УІТ" для вдержання зв'язку та подання інформації про організаційну, наукову і видавничу діяльність окремих осередків УІТ в Україні.

Вищенаведений план діяльності реалістичний і при активній співпраці Управи, Світової дорадчої ради УІТ та редакційної колегії "Українського історика" можливий до здійснення у співпраці з іншими науковими установами в Україні і діаспорі. Зокрема, важлива роль осередків УІТ ім. М. Грушевського, що тепер діють в Україні.

Українське історичне товариство в ХХІ ст. буде продовжувати розбудовувати українську історичну науку й українську національну культуру в

Україні, яка в період т. зв. “застою” і комуністичної диктатури в Україні була знищена, зросійщена і спотворена.

В листі від Президії Міжнародної асоціації українців (МАУ) і Відділення історії та права НАН України з нагоди відзначення 35-ліття УІ і УІТ читаємо:

“Понад третину століття УІТ служить українській історичній науці, а тим самим і українській національній справі. Адже знання минулини, яке може ґрунтуватися тільки на глибоких історичних дослідженнях, є однією з найважливіших передумов самоусвідомлення кожної нації. У той важкий час, коли в Україні офіційна наука була наставлена на фальсифікацію минулого і на поширення версій історії, ворожих інтересам нашого народу, і коли ті історики, які хотіли чесно працювати для науки, були обмежені певним колом питань, щодо яких існувала можливість публікації, тоді саме Українське Історичне Товариство забезпечувало тяглість у вивченні української історії, у збереженні кращих традицій української науки. Воно зуміло об’єднати зусилля вчених старшого покоління, сприяло вихованню нового покоління дослідників у діаспорі, забезпечило опрацювання найактуальніших тем — таких, як вивчення визвольних змагань і найважливіших етапів українського державотворення, історії політичної думки та культури, збирання і оцінка історіографічної спадщини, насамперед спадщини Михайла Грушевського та його школи. В Україні ми довідувалися про працю УІТ з радіопересилань і на їх підставі повідомляли про появу “Українського історика” та інших видань УІТ, підпільний часопис “Воля і батьківщина”, який друкувався в криївці у Карпатах.

*У наші дні в незалежній Україні діяльність УІТ і його видання відіграють винятково важливу роль у поширенні на Україні здобутків попереднього покоління науковців і в інтеграції зусиль сучасних істориків в Україні і не в Україні суціль. Вважаємо дуже корисною і важливою співпрацю УІТ з Відділенням історії філософії та права НАН України, Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича, НАН України і з Міжнародною Асоціацією Українців. З вдячністю відзначаємо Ваш великий вклад в здійснення наших спільних наукових та видавничих проєктів, дуже позитивно оцінених в Україні та за її межами”*¹⁰.

Вищенаведені думки віддзеркалюють погляди багатьох українських істориків, наукових установ та університетів, які в посткомуністичній Україні спільно з УІТ розбудовують українську історичну науку і поділяють наші думки й концепції відносно відродження української національної історіографії в Україні і поза її межами. Немає сумніву, що шляхом ділової співпраці і відповідної координації діяльності дослідників історичного розвитку української нації в контексті світової історії зможемо причинитися до повного відродження української національної культури, як інтегральної частини світової культури. Спільними силами і співпрацею поставимо українську історичну науку на відповідний рівень як складову частину світової історіографії.

У третьому тисячолітті Українське історичне товариство й “Український історик” виконають своє завдання перед українською та світовою історіографією і перед українською нацією.

Це наш науковий і національний обов’язок.

¹ Про початки і діяльність УІТ див.: Л ю б о м и р В и н а р. Українське Історичне Товариство: генеза і рання діяльність // Український Історик. — 1995. — Ч. 124—127. — С. 11—52. Див. також В и н а р Л. “Український Історик” і сучасний стан української історичної науки. — Нью-Йорк-Мюнхен, 1980. — С. 1—27; В и н а р Л ю б о м и р. Українське Історичне Товариство. — Чернівці, 2000. — С. 16—52.

² Б р а й ч е в с ь к и й М и х а й л о. Вибрані твори. — Нью-Йорк — К., 1999. — 494 с.

³ Українське Історичне Товариство. Вибір Управи (Комунікат, 1 березня 1965). Архів УІТ.

⁴ Винар Л. Десятиліття “Українського Історика”. — Мюнхен, 1974. — С. 3—26; Винар Л. “Український Історик” з перспективи 35 років, 1963—1998” // Український Історик. — 1998. — Т. 35. — Ч. 136—139. — С. 7—25.

⁵ Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. — К., 1974. — С. 5. Советські історики в Україні активно поборювали історичну схему М. Грушевського, яку з відповідним поповненням прийняли історики, згуртовані в УІТ—УІ. Навіть у 1989 р. партійні історики вважали М. Грушевського головним “фальсифікатором” історії України. Наприклад, історик В. Г. Сарбей писав: “Схема истории Украины, разработанная Грушевским, была самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазно-националистической историографии”. (В. Г. Сарбей. Очерки по методологии и историографии Украины. — К., 1989. — С. 60).

⁶ Маланчук Ф. “Гниле коріння” // Жовтень. — 1978. — Ч. 4. — С. 92—98. Аналіз партійних критиків “Українського Історика” поданий в моїй праці “Український історик” і сучасний стан української історичної науки”, с. 20—21.

⁷ Див.: Винар Л. Десятиліття “Українського Історика”, 1963—1974. — Мюнхен, 1974. Історик Людмила Сакада опрацювала кандидатську дисертацію про “Українського Історика”, яку має захистити у Києві у 2000 р. Важливо, щоб історики з України докладніше проаналізували діяльність УІТ й інші теми, пов’язані з УІТ—УІ, зокрема діяльність УІТ в Україні.

⁸ В 1993 р. з’явився покажчик змісту і короткий історичний нарис про УІТ—УІ // Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Покажчик змісту 1963—1993. За редакцією Любомира Винара. — К., 1993. — 114 с.

У 1999 р. видано “Покажчик змісту” за роки 1963—1997, ч. 1 // Український Історик. — 1999. — Ч. 140. — С. 23—166. Упорядник Людмила Сакада.

⁹ Ці postulata і desiderata УІТ я подав в “Українському Історику”. — 1999. — Т. 36. — Ч. 2—4.

¹⁰ Ісаєвич Ярослав. “Лист-привіт” від 5.04.1998 // Український Історик. — 1998. — Ч. 136—139. — С. 329—330.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. А. МИЦИК (Київ)

Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр.

Українська історична наука в особі В. Брехуненка, С. Плохія, В. Смолія, В. Степанкова, І. Стороженка, Я. Федорука та інших дослідників досягла значних успіхів у справі вивчення такого кардинального явища в історії України, як Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. Водночас дедалі гостріше відчувається дисонанс між досягненнями в галузі конкретно-історичних досліджень з цієї проблеми та станом археографічних публікацій відповідних джерел.

Перевидання І. Бутичем доповненого корпусу універсалів гетьмана України Богдана Хмельницького¹ є винятком, який зайвий раз свідчить про існуючу прогалину. Частково її можна заповнити шляхом журнальних публікацій. Незважаючи на їх певну обмеженість, вони дають змогу оперативно ввести до наукового обігу цінні джерела, полегшуючи тим самим завдання вчених, і водночас створюють передумови для видання солідних археографічних публікацій.

У даному разі публікуються документи з унікального джерельного комплексу, рівного якому за значенням не було у розпорядженні сучасних дослідників Національно-визвольної війни. Маємо на увазі щоденник (діяріуш) похідної канцелярії польного гетьмана литовського, князя Януша Радзивілла, в котрому день у день фіксувалося все, що діялося у ставці фактичного командуючого військами Великого князівства Литовського. Він також містив копії надісланої та отриманої кореспонденції князя, конфесати (протоколи допиту) полонених тощо. Цей великий комплекс (понад 1000 с.), хоч і зберігся не повністю (охоплює події від Загальської битви 17 червня 1649 р. до 1652 р.), дає можливість отримати досить повне уявлення про події Національно-визвольної війни на Сіверській Україні та Південній Білорусії — найменш висвітлених досі в джерелах та дослідженнях регіонах.

Щоденник похідної канцелярії Я. Радзивілла складається з кількох частин, кожна з яких зберігається в різних польських архівосховищах. Найважливішу її частину виявив ще понад 20 років тому польський історик Тадеуш Василевський в АГАД (Архів головний актів давніх у Варшаві, фонд “Архів Радзивіллів”, відділ VI, додатки, № 36), але опис рукопису та його реставрація тривали довго. Приблизно тоді ж відомий історик проф. Френк Сисин (США—Канада) знайшов цю ж та інші відомі нині частини щоденника і добився їх мікрофільмування. Після дослідження пам’ятки він опублікував шість не відомих досі листів Б. Хмельницького, а також листи київського воєводи, відомого дипломата Речі Посполитої Адама Киселя².

Однак, зайнявшись підготовкою англomовного перекладу “Історії України-Руси” М. Грушевського, він був змушений тимчасово призупинити опрацювання щоденника. Під час нашого стажування у Канаді (жовтень—грудень 1999 р.) з дозволу Ф. Сисина автору цих рядків вдалося по-

працювати над мікрофільмом пам'ятки, котрий зберігається в Канадському інституті українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні (КІУС). Враховуючи надзвичайно велике значення даної пам'ятки, було досягнуто угоди про спільне її видання протягом найближчих 2—3 років автором цих рядків та проф. Ф. Сисиним.

В ході попередньої роботи над мікрофільмом стало можливим з'ясувати деякі біографічні дані полковника Іллі Голоти та перебіг битви під Загалем 1649 р. і написати відповідну статтю, котра прийнята до друку "Українським істориком". Продовжуючи опрацювання рукопису, пропонуємо читачам УІЖу підбірку листів визначних діячів Національно-визвольної війни та деякі інші важливі документи. Вони доповнюють корпус документів керівників Української держави — Гетьманщини, який дуже погано зберігся. Особливо це стосується епістолярної спадщини сподвижників Б. Хмельницького, бо збереглося лише 25 листів І. Виговського, написаних в роки Національно-визвольної війни, а інших полководців — ще менше (всього не більше як три десятки). До нашого часу дійшла, наприклад, незначна кількість листів і універсалів М. Кривоноса, Д. Нечая, М. Небаби, І. Богуна та ін. Отже, будь-яка нова знахідка є надзвичайно важливою, бо проливає світло на події Національно-визвольної війни, біографії її найактивніших учасників.

Насамперед, це стосується листа Б. Хмельницького київському митрополитові Сильвестру Косову* (досі не було відомо про їх листування). Щоправда, лист гетьмана не дійшов, так би мовити, у чистому вигляді, його зміст переповідається в листі С. Косова до коронного підканцлера Речі Посполитої Єроніма Радзейовського (№ 4). До речі, про листування предстоятеля Української православної Церкви з одним з лідерів тогочасного уряду Речі Посполитої раніше дослідники також не знали.

Митрополит точно відтворив сенс послання до нього гетьмана, що видно навіть з характерної літературної манери Богдана Хмельницького, яка б зробила честь і талановитому письменнику ("адже ми, діти тієї орлиці, золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимосся в любові, загрибши гнів у забуття, тоді обнімуться брати"). Тут алегорично обігрується образ орлиці — Речі Посполитої (на її гербі і нині є одноголовий орел) і занепад її військової моці внаслідок дій Османської імперії (битва на Цецорських полях 1620 р., Хотинська війна 1621 р., яка, хоч і була виграна Річчю Посполитою, але ціною великих втрат; конфлікт на молдавському кордоні на початку 30-х років XVII ст., спровокований Абази-пашою, нарешті, удари союзних Б. Хмельницькому орд кримського хана Іслам-Гірея III, заохочуваних до походу на Річ Посполиту Стамбулом).

Заклик Б. Хмельницького до миру між Українською та Польською державами майже дослівно повторив через 200 років Великий Кобзар у поезії "Полякам" ("...Подай же руку козакові і серце чистее подай!"). У листі до київського митрополита гетьман згадує про битву під Красним і загибель брацлавського полковника Данила Нечая (21 лютого 1651 р.), вказує на термін, коли мала відбутися комісія (маються на увазі мирні переговори з представниками Речі Посполитої).

Косов додає у листі інформацію про своє послання до Б. Хмельницького і очікування відповіді від нього. Цікавим є і датування листа Косова, який зазначив: "Дано у святої ярославової Софії...", нагадавши про спорудження Києво-Софійського собору князем Ярославом Мудрим. Для С. Косова — автора широко відомого "Патерикону", виданого польською мовою у Києві 1635 р., було зрозуміло, хто будував храм, а така згадка у листі до одного з керівників польського уряду мала нагадати про зв'язок державних традицій Гетьманщини з Київською Руссю.

Ходу мирних переговорів з Річчю Посполитою стосується і лист генерального писаря І. Виговського, адресований приблизно тоді ж А. Киселеві (№ 3). Важливо, що Виговський вказав на перебування Б. Хмельницького в той час в Богуславі, про що мовчать інші джерела, підтвердив мирні плани українського уряду. При цьому листі є запис копіїста, що нібито Виговський мав стати ченцем. Відомо, що у 1656 р. Виговський одружився вдруге. Можливо, чутки про майбутній постриг у ченці генерального писаря поширилися у зв'язку із смертю його першої дружини, що, очевидно, сталася на початку Національно-визвольної війни.

Звістка про виникнення на Поділлі нового польсько-українського конфлікту у 1651 р. швидко стала відомою у всіх куточках Гетьманщини, про що переконливо свідчить лист горностайпільського сотника (раніше — чорнобильського полковника) Михайла Панкевича своєму брату, горностайпільському війту (Горностайпіль — містечко під Чорнобилем). Цей лист (№ 5) є поки що єдиним відомим нам документом М. Панкевича, прозваного Поповичем, оскільки він був сином священика.

Лист було написано українською мовою — кирилицею. Оскільки писарчук Радзивілла передав кирилицю літерами латинського алфавіту, ми повертаємо документу первісне написання, дещо модернізувавши його мову. Так само було зроблено і з листами М. Небаби (№ 2, 6), які подаються нижче.

Горностайпільський сотник, між іншим, виявив певні літературні нахили і почуття гумору. Говорячи про польську “комісію”, він зазначив: “Закомісилися добре, бо вже комісія полегла усі з войском своїм”. Тут є невелика неточність. Хоча українському війську вдалося успішно відбити наступ карателів М. Калиновського на Поділля, але дані про знищення польських дипломатів не відповідали дійсності. Не менш соковито звучить у листі наказ братаві вигнати, “яко пса”, якогось Кузьму, котрий чимось докучав бідній вдові.

Особливу цінність мають свідчення М. Панкевича про наказ гетьмана конфіскувати майно у замку та нерухомість довкола Горностайполя. Так само Хмельницький діяв у 1648 р. під час визвольного походу на захід. Після Зборівського миру 1649 р. шляхта Речі Посполитої, очевидно, прагнула прибрати до своїх рук те, що їй належало до 1648 р. Гетьман, не бажаючи порушувати мирну угоду, не вживав рішучих заходів, але з виникненням воєнних дій його руки були розв'язані.

Два листи чернігівського полковника Мартина Небаби та один — наказного чернігівського полковника Петра Забіли були адресовані гомельському підстарості, ім'я якого невідоме. Гомель займав особливе місце у планах українського командування і самого Небаби, котрий протягом 1648—1651 рр. був найавторитетнішим організатором Національно-визвольної війни на Сіверщині. Захоплення Гомеля повстанцями давало їм можливість постійно загрожувати східному флангу військ Великого князівства Литовського, отримувати допомогу від Московської держави, перерізувати водний шлях ворога. І Небаба, і Забіла категорично відкидали звинувачення у розбоях і, в свою чергу, вказували на збройні провокації та грабунки литовсько-шляхетського війська, мордування православного священика під Стародубом, активізацію шпигунів, внаслідок чого було заарештовано шляхтича Фащка (Фаща, Хваща).

Звинувачення козацьких полковників підтвердив Радзивілл. Отримавши лист Небаби, пересланий йому через надвірного литовського хорунжого, князь 21 березня 1651 р. рекомендував останньому з Бобруйська поки не вести широкомасштабних дій, а захоплювати козацьких “язиків” (“не тільки не забороняю, але прохаю: беріть хоч і самого Небабу”).

В додатках вміщено приписку до листа київського митрополита С. Косова, в якому йдеться про спорядження українських послів на сейм Речі Посполитої 1649—1650 рр., де мали затвердити Реєстр Війська Запорізького, складений відповідно до положень Зборівського миру.

Лист шляхтича Третьяка (додаток № 4) свідчить, що, виступаючи в похід під Берестечко, гетьман прагнув отримати благословіння від предстоятеля УПЦ; згадується і лист з відомої серії послань польного гетьмана коронного Марціна Калиновського до Хмельницького та інших керівників Української держави, щоб припинити наступ, оскільки саме Нечай, на думку командуючого каральним військом, був нібито головним порушником спокою.

До речі, в листі гомельського підстарости до надвірного литовського хорунжого від 12 березня 1651 р., написаного в Гомелі (до нього було додано лист Забіли, котрий тут публікується), міститься згадка про місце поховання брацлавського полковника Д. Нечая. Досі вважалося, що могила Нечая знаходилася поблизу с. Черемошного під Красним, але тепер маємо чітку вказівку на перевезення його тіла для поховання у Києві: “котрого (Д. Нечая. — Ю. М.) тіло, привезене до Києва, поховали”.

Найціннішими в додатках є конфесати, а також два документи, які містять відомості про дислокацію українських полків у 1649 р. (перед походом на Збараж) та 1651 р. (перед походом під Берестечко). В останньому випадку інформація була одержана від польських шпигунів та полонених козаків і переслана М. Калиновському козаком-ренегатом Яськом Ясноборським (№ 5). Відомості за 1649 р. надав, очевидно, перебіжчик, польський шляхтич Сильвестр Дубина, полковий писар у полковника Іллі Голоти. Він перейшов на бік польсько-литовської шляхти під час битви під Загалем 17 червня 1649 р.

Хоча реєстр українських полків був складений ним по пам’яті, однак його дані підтверджують інші джерела, тому заслуговують на ширший коментар. Цей реєстр дає можливість уточнити чисельність кожного полку, котрі значно різнилися. Адже з тактичних міркувань, щоб увести ворога в оману, полки були поділені. Так, основна частина Ніжинського полку (15 хоругв, під якими малися на увазі сотні) рушила на чолі з полковником Прокопом Шумейком під Збараж, а чверть полку (5 хоругв) залишилася на Сіверщині з “старшим” Борсуком (тобто Іваном), котрий пізніше став сотником Ніжинської сотні. Так само основні сили найчисленнішого, Переяславського, полку повів під Збараж полковник Федір Лобода, а решта рушила на Сіверщину під командуванням наказного полковника Семена Грабянка (за іншими даними, Колеграбянка або Кологривенко), ймовірно, діда знаменитого літописця Григорія Грабянки.

Під “кривоносовим полком” мається на увазі Черкаський, що його очолював до своєї смерті восени 1648 р. славетний Максим Кривонос. Важливо, що у пам’яті сучасників цей полк ще тривалий час асоціювався з іменем героя Національно-визвольної війни. Білоцерківським полком командував тоді Іван Гирия. Під полками Филона Джеджелія та Мартина Гладкого маються на увазі відповідно Кропивненський (чому не згадано Нестора Морозенка) та Миргородський полки. Назви двох наступних полків відсутні через механічне пошкодження тексту документа. Під Нечайевим полком мається на увазі Брацлавський полк.

Далі стає важче розібратися, оскільки Марко Топига (Манько?) згадується істориками як керівник Черкаського полку, про який йшлося раніше. Отже, тут трапилася якась помилка або йдеться про полк, який припинив існування за умовами Зборівського миру. Далі наводиться ім’я Семена Верещаки, українського шляхтича, котрого названо полковником саме у цьому джерелі. Наступне ім’я логічніше вписується в джерельний

контекст. Тут слід мати на увазі Кривицького або ж Кривенка. Григорій Кривенко був наказним брацлавським полковником при Данилі Нечаї, а звістка про те, що він командував Подністровським полком під час походу на Збараж, є цілком логічною. Додамо, що під Кривицьким, можливо, мається на увазі полковник Корицький, якому навесні 1649 р. Хмельницький дав булаву й бубни, щоб йшов у похід на Білорусь проти Радзивілла.

Ще В. Липинський ламав голову над тим, хто такий полковник “Корицький”, однак тепер, очевидно, це з’ясовано. Що ж до Ганджі, то досі невідомо, чи він загинув під час Пилявецької битви, чи опинився на ворожому боці і був потім на сеймі 1649—1650 рр. нобілітованим. У даному ж випадку йдеться, судячи з інших свідчень, про іншого полковника — Ганжу Григорія, котрий мешкав у Києві. Очевидно, він поліг під Збаражем і тому його прізвище більше не згадувалося в джерелах.

Далі названо полки, які за планом Хмельницького мали діяти на українсько-білоруському прикордонні, на Сіверщині. Це полки П. Шумейка, М. Небаби та Степана Подобайла (Пободайла). Подобайло був у цей час, як твердять історики, наказним полковником при чернігівському полковнику М. Небабі, а після смерті останнього у 1651 р. замінив його на цій посаді. Напередодні ж походу під Збараж (ще перед тяжкою поразкою М. Кричевського під Лоевом) Подобайло виступає як незалежний керівник полку, але невідомо якого саме. Очевидно, це був полк, невдовзі скорочений за умовами Зборівського миру до сотні або розпущений, як-от Батуринський, Борзнянський та ін.

Під Пушком треба розуміти Остапа (Євстахія) Пішка, котрий був київським полковником у 1653—1654 рр., а раніше — наказним. Хоч тут його названо повноправним київським полковником, на наш погляд, про Пішка слід говорити як про наказного, оскільки дійсний київський полковник М. Кричевський готувався в цей час до наступу проти Радзивілла на Сіверщині.

Під “Поповичем”, без сумніву, треба розуміти Михайла Панкевича, якого під час цієї кампанії названо чорнобильським полковником. Згадано також Петра Головацького як сподвижника Небаби. За даними ряду джерел, він у цей час командував Ічнянським полком. Хоча список полків і полковників, створений на підставі свідчень перебіжчика, є неповним і неточним (не згадуються, наприклад, Полтавський чи Прилуцький полки), однак його інформація проливає світло на незнані досі факти і дає змогу внести ясність в деякі питання військового устрою Гетьманщини.

У конфесатах (протоколах допиту полонених повстанців) знаходимо, як правило, ряд важливих даних. Не переказуючи їхнього змісту, зупинимось лише на деяких. Насамперед, це стосується, зокрема, вказівки на родинні зв’язки полковника Филона Гаркуші (Оркуші) з Богданом Хмельницьким (додаток № 6). За інформацією знавця козацької генеалогії Володимира Кривошеї, це зайвий раз доводить міцні зв’язки гетьмана з Корсунем і тамтешню козацькою старшиною (Золотаренки та ін.). У конфесаті Гаркушу названо також Филоненком (Хвилоненком). Якщо це не помилка (Гаркушу звали Филон, і тому могла виникнути плутанина), тоді можна припустити, що він доводився ріднею, можливо й сином, одного з відомих керівників повстання 1637—1638 рр. Филоненка.

В іншому випадку (додаток № 7) полонені повстанці служили у сотні Дорошенка (полку М. Небаби). Чи не був цим сотником Петро Дорошенко — майбутній гетьман України? В усякому разі тут немає нічого неймовірного, оскільки у 1649 р. він був арматним писарем Чигиринського полку, а у 1655 р. — наказним полковником. Щоб обійняти таку відповідальну посаду, треба було служити сотником, що, ймовірно, припадає на 1651 р., коли Б. Хмельницький відрядив навесні на Сіверщину значну час-

тину своїх військ під формальним керівництвом свого сина Тимоша. Міг тут бути і Петро Дорошенко.

Всі документи перекладені з польської мови і лише деякі з них подані у зворотній транслітерації кирилицею. Сподіваємося, що в майбутньому цінні джерела з щоденника (діяріуша) похідної канцелярії князя Я. Радзивілла будуть надруковані повністю, що сприятиме успішному розв'язанню важливих проблем історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр.

Док. № 1

Лист наказного чернігівського полковника П. Забіли до гомельського підстарости

2 березня (20 лютого) 1651 р.
Чернігів

Мені вельми ласкавий милостивий п. підстароста гомельський!

Зволиш в. м. писати до нас в своєму листі відносно шарпанства і розбою, чого ми, уховай Боже, не наказуємо чинити, і якщо щось на когось покажеться, то ми готові карати [таких]. А щодо гарнізонів у Боровичах і Яриловичах, то вони [стоять там] через те, що недавно з вашої сторони пани ляхи вчинили напад і захопили нашу сторожу. При цьому в. м. Господу Богу доручаємо.

Дано в Чернігові дня 20 лютого згідно із старим календарем. Вашій мості в усьому зичливий приятель і радий служити.

Петро Забіла, полковник Війська Запорозького, чернігівський наказний.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 477. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Док. № 2

Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости

Не раніше 21 березня 1651 р.
Чернігів

Мне велу ласкавий п. подстаросто гомельський!

Писал в. м. до мене умисльне, же козаки в Яриловичах і Боровичах, теди, яко в. м. пишеш, же они по дорогах розбивают. Зачим то ся не покажет. Єслі они стоят, то перестерегаючи сваволі. А ми, Боже уховай, і не мислим о войні з его млтю п. гетьманом ВКЛ, а як межі вами, не знаю, Бог знаєт. Только присилаєте мужиков, шпигуючи: много нас хоругвей; меновите п. Слушка, ста[роста] биховський, котори стоїт обозом под Гомлом. Яко читаєте: правдивому і Бог поможет. Отож і то в. м. до нас пришли, а такових нам Бог зараз обявляєт. Ми не знаєм, з чиєї то причини подослалисте і своє войска з-под Гомля на под'їзд і ухватили козаков двох: одного стяли, а другого живцем взяли. Так розумею, же то не на покой тоє починаєте, альбо теж о то, що товару под Лойовом похватили, а у нас тоє не покажется: котрие показалися били свовольники, тие тепер седят у мене у вязе-ню. Ти сам у Яроловичах, если тоє покажет, яко то в станових свавольников справедливость чинит. Бо ми также розумієм, що то п. староста биховський обозом под Гомлом притягнул без волі і розказаня й. м. п. гетмана Вк Лит[овського].

А в тим в. м. Пану Богу полецаю.

Дата в Чернігові.

І не слухна, що попа замучили на смерть вашого ж войска под Стародубом, а тиє лотри у Брагиню пошарпали, седят у вязеню.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 485. Копія 1651 р. Зворотна передача тексту кирилицею.

Тексту даного листа передує копія листа надвірного хорунжого литовського до князя Я. Радзивілла і запис писаря:

Яснеосвічений милостивий пане старосто жмудський, мені вельми милостивий пане і добродію!

Яку на шляху дістав відомість від мого підстарости з Гомеля, таку послаю вашій мості, моєму мостивому пані і добродію, тобто копію відповіді чернігівського полковника Небаби на послання від мого підстарости. Цей [підстароста] скаржився на їхню [козаків] велику інсоленцію і порушення миру. Про те, що буде далі діятися, не затримаю повідомити вашої князівської мості, мого мостивого пана і добродія, волі і розуму.

Дано на шляху.

Після обіду було принесено листа від пана надвірного литовського хорунжого і картку від козацького полковника. Ось цей лист.

Док. № 3

Витяг з листа генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського до київського воєводи А. Киселя

21(11) березня 1651 р.
Київ

Й. м. пан гетьман протягом всього цього часу залишався в Богуславі. Він недавно вирушив з Корсуня і пише до пана полковника, повідомляючи, що їде на комісію. Бог знає, чи буде ця комісія чи ні, якої зичить собі й. м. пан гетьман з усім Військом Запорозьким. Однак донеслися до й. м. пана гетьмана такі чутки, що Річ Посполита не думає про комісію, але він їм не вірить, чекає на неї [комісію]. Після цієї комісії ми, прохаючи Господа Бога, сподіваємося бути в мирі.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 557. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом 6.IV.1651 р.: “З листа Виговського, писаря Війська Запорозького, котрий став ченцем, до й. м. пана київського воєводи, даний з Києва дня 11 березня 1651”.

Док. № 4

Лист київського митрополита С. Косова до коронного підканцлера Є. Радзейовського, в якому міститься виклад змісту листа Б. Хмельницького до митрополита С. Косова

22(12) березня 1651 р.
Київ

Ясновельможний м. п. коронний підканцлере, м. в. м. добродію!

Як тільки до мене долетіло [написане] пером в. м., м.м. пана, тоді ж я написав до й. м. пана гетьмана запорозького, відмовляючи [його] від війни заради любові до вітчизни. Відповідь дійшла до мене в такій формі:

“Я жодної війни не замишляв і, будучи забезпечений комісією, призначеною на день 17 березня, не давав жодної оказії до пролиття християнської крові. Але коли вона почала литися через панів поляків вбивством Нечая і багатьох людей, порубаних у Красному, а польські війська перед комісією почали наближатися до мене, я мусив звертатися до Бога, а також закликати допомогти іноземні нації.

Однак я, не починаючи нічого ворожого, чекаю на комісію якнайшвидше. Тільки, щоб ця комісія була з невеликим почтом панів комісарів, а польські війська далеко відступили від лінії через [можливі] зачіпки. Рішуче пишу до в. м., м. м. пана і добродія, будучи впевненим, що в. м., м. м. пан своєю розсудливістю втихомириш тих, хто хоче служити Марсу, знаючи в. м. як постійного богомольця за святий мир і довгощасливе панування в. м., м. добродія. Адже ми діти тієї орлиці, золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимосся з любові, закріпивши гнів у забуття, [тоді] обнімуться брати...”

На лист в. м., м. м. пана я ще не отримав відповіді від й. м. пана гетьмана запорозького. Як отримаю, то якнайшвидше до в. м., м. м. пана перешлю. А в цей час з пониженими послугами та службами віддаюся милості в. м., м. м. пана.

Дано у святій ярославовій Софії 12 березня 1651.

Д о п и с а н о:

Відповіді на листи, послані від в. м., м. м. пана й. м. пану гетьманові, сподівайся [отримати] через другого боярина й. м. пана воєводи київського. В. м., м.м.п. відповіді не у мене. То тяжко, що татарин вже за поясом у пана гетьмана.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 556—557. Копія 1651 р. Переклад з польської та латинської.

Док. № 5

Лист горностайпільського сотника М. Панкевича (Поповича) до свого брата, горностайпільського війта

Не пізніше 27 березня 1651 р.
Чорнобиль (?)

Мой вельце ласкавий пане войте!

Ознаймую в. м. строни тей завірюхи, бо вже конечне примира не маш. Те-ди пане войте, як сам розумеш строни того, жеби добре било. А то в. м. ознаймую, же вже битва била на комісії; закомісилися добре, бо вже комісія полегла усі з войском своїм. А коли буду до Києва ехал човном, то в. м. дам знат, так в. м. зо мною пойдет водою. Затим тебе, Господу Богу, поручаю, а тоє в. м. ознаймую, же вже до Горностайполя прислали од п. гетмана і все попечатали у замку. Бо вже пана гетьмана все: як рудні, так млини, оранди. А строни грачих (? — Ю. М.), теди в. м., пане войте, Кузьму кажи за место вигнать, нехай не турбує бедной вдови, конечне не дайте нічого, а коня возьміте, а брату моєму, отцу Глинському, оддайте, а его, як пса, виженьте.

Михайло Панкевич, сотник горностайпольський

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 529—530. Копія 1651 р. Зворотна передача тексту листа кирилицею.

Тексту документа передуює заголовок, зроблений копійстом: “У ньому [у листі чорнобильського підстарости Кишмановського до шляхтича Симона Павші. — Ю. М.] вкладено листочок козацького сотника до свого брата, горностаїпільського віїта, писаний по-руську так”

Док. № 6

Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости

8 квітня (29 березня) 1651 р.
Чернігів

Мні вельце ласкави пане подстаросто гомельський!

Речил в. м. писати і лист тот прислат до мене, чого в. м. м. его милост княз Радзивил писал. За што в. м. вельце дякую. А што рачиш писат до мене, жебим я в. м. респонс дал: для якої причини пана Фаща взято. Причина тая єст, же пірвшим разом пан Фащко посилав челядь свою на подслух, вивідуячися, [чи] много Войска Запорожського і где ся оборачает. А што тая челядь, поймавши мужика, замучили, питаючи его о Войску, где се оборочает. Знову тая єсть причина, не знаю, ежелі то з відомості его м. пана гетьмана В[еликого] к[нязівства] Лит[овського], же жолніри з Мозира, подпавши под Любеч і козаков наших, которіє сторожу одправовали, двох ухопили, о которих і до тих час відомості не маш, чи єсть живи і до сих час до нас не везвали і чуємо, же їм велікоє мордерство чинили; теди ми для того казали пана Фащка із челядю узяти. Которому і челяді его у нас жадної кривди не маш. А скоро в. м. товаришов нам вернете, тогди і пан Фащко зо всім своїм вольно доєдет. А найлепей ведомості і поради очеківам од й. м. п. гетьмана, бо ми писали, ознаймуючи о п. Фащку.

Затим ся, etc. Дата з Чернігова д[ня] 29 марца А[нн]о 1651.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 509. Копія 14.IV.1651. Зворотня транслітерація кирилицею.

Тексту листа передуює заголовок, зроблений копійстом польською мовою: “При цьому ж листі віддано лист руський до гомельського підстарости від Небаби, полковника чернігівського”.

ДОДАТКИ

Док. № 1

Перелік українських полків та полковників, складений перебіжчиком до війська Великого князівства Литовського

Весна(?) 1649 р.

Меморіал про те, скільки є полковників при самому Хмельницькому на Україні:

Полк Кривоносів, хоругов	27
Білоцерківського (полковника. — Ю. М.) Гирі полк, хоругов	35
Джелжеліїв полк, хоругов	25
Гладкого полк, хоругов	25

(...)* полк, хоругов	25
(...)* полк, хоругов	29
Лободин полк, хоругов	27
Нечаїв полк, хоругов	25
Топижин полк, хоругов	27
Семенів Верещачин полк, хоругов	23
Кривинського, від Дністра полк, хоругов	26
Шумейко з Ніжина, полк, хоругов	15
Ганджин полк, хоругов	27
Татар при ньому ногайських	20 тисяч
А кримських також	20 тисяч
Ногайського на ім'я Тугай, а кримського називають Бей.	
Ті, що до Литви скеровані, гетьманський полк Чигиринський.	
Пободайлів полк, хоругов	17
Небабин полк, хоругов	28
Шумейкового полку, хоругви	5
Над цим (полком. — Ю. М.) старший Борсук.	
Семен радить Гробяню і над рештою Переяславського полку, хоругов	12
Пушко, київський полковник, хоругов	24
Попович, Чорнобильський полк, хоругов	28
Пободайло стоїть у Лоївської переправи, з цього ж полку стоять у Любецької переправи, хоругов	5
Небаба з Головацьким має бути в Гомелі.	
Чорнобильський полк має бути в Бабичах.	

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діаріуш...” — С. 38. Оригінал. Переклад з польської.

Док. № 2

Додаток до листа київського митрополита С. Косова до князя Я. Радзивілла

Приблизно 16 січня 1650 р.
Київ

Про українні новини місцеві, що тільки маю достовірного, повідомляю вашій князівській мості. Реєстр козаків і досі ще не присланий його мості пану воеводі нашому київському, обіцяє його, однак, невдовзі прислати (Б. Хмельницький. — Ю. М.). Панове жовніри вже приготувалися йти за Дніпро і вже давно б пішли, якби Дніпро замерз, але він ще й досі тече. Про мир думаю, що буде збережений, котрого, як я зрозумів від козаків, всі широчини зичать і послів на сейм відправляють. На обрання цих [послів] всі полковники з'їжджалися до Чигирин на день Theophaniorum nostrorum, а по-нашому — Богоявлення**, що ті могли [прибути] до його королівської мості з декларацією.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діаріуш...” — С. 312. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом: “Цидула з листа ксьондза митрополита київського”.

* Текст відсутній через дефект рукопису.

** Свято Богоявлення у православній Церкві припадало у XVII ст. на 6(16) січня.

Док. № 3

Лист невідомого до київського воєводи А. Киселя

*Між 12 березня та 6 квітня 1651 р.
Київ*

[Новини] з Києва, принесені пану воєводі київському. Хмельницький 12 березня вирушив з Богуслава з немалою ордою до Білої Церкви. Там він хоче чекати, чи буде комісія, чи ні. Але боюся, щоб він не вдарив по війську, одержавши відомості про малу силу того, або щоб не пустив загонів у волость, коли йому не перешкодить відлига. Орда вирубала Обухів, бо їм там не давали нічлігу. З литовським військом не було жодного зібрання. На литовському кордоні поставлено на залогах три полки, а вся сила тут збирається. Один посланець ще вдень чекає на відповідь від Хмельницького, а другий примчав з цією звісткою: Хмельницький послав лист до о. митрополита, ведучи мову про мир, що не він його порушив. Тепер, коли він уже затягнув татар, важча справа [встановити мир], однак якщо [поляки] вгамуються та захочуть миру, [то й] він хоче його. Але татарам треба дати винагороду, бо ті не підуть з землі з порожніми руками. Додає [Хмельницький] і те, що хан вже мав вирушити. Старшина схильна до миру, а чернь кричить про війну.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 560. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Док. № 4

Лист шляхтича Третяка до сина Лукаша Третяка і шляхтича Швейковського

Не пізніше 26 березня 1651 р.

Листок до Швейковського.

І то доповідаю в. м., м. п. з відомостей, що чув від ченця, коли був у Києві в й. м. пані київської підчащини: Хмельницький надіслав листи до митрополита, просячи про благословіння, бо неодмінно йде з усім військом проти коронного війська. І про те також говорив чернець, що тепер листи прийшли від й. мості п. Калиновського до митрополита, аби він, як духовний, посприяв тому, щоб Хмельницький не гнівався за те, що вбито Нечая, бо той [чинив] недобре і найгірше, бо підбурював усіх селян. У цій справі [він] писав і Хмельницькому, щоб його [Нечая] не жалів.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 499. Копія 26.III.1651 р. Переклад з польської.

Док. № 5

Лист полковника-ренегата Я. Ясноборського до польного гетьмана коронного М. Калиновського

*23 квітня 1651 р.
Любар*

Як тільки дізнався [про все] від язика і мого шпигуна, не затримуючися, даю знати в. м., м. м. п., які дії і задум цього ворога (Б. Хмельницького. — Ю. М.). А цими днями затримали язика з полку паволоцького війта, з сот-

ні Кривоносенка, котрий залишається на місці цього війта в Чуднові. Цей [Кривоносенко] примчав з універсалом від Хмельницького до цього ж полку. Обидва [язики] погодилися [у свідченнях] з моїм шпигуном. Цього язика я відіслав й. м. п. краківському (М. Потоцькому. — *Ю. М.*), м. мостивому пану, що Хмельницький, напевне, є в Животові. Полковники Криса з Пушкаренком — у Прилуках, Джеджалій з Гладким — у Білиловці, Пилипча з своїм полком — у Котельні, Білоцерківський полк — у Вільську, котрому [Хмельницький] наказав йти на Корець. Ніжинський полк з Переяславським — у Ясногороді і Білгородці, до Макарова. Черкаський [полк] із самим Хмельницьким, Київський полк буде обороняти Київ, Небаба буде обороняти переправи від Литви; суворо забороняється жодному татарину з цього боку кордон переходити. Полк паволоцького війта — в Чуднові. Всім цим полкам наказав Хмельницький, щоб йшли до Кам'янець-Подільського всією потугою; сподівається застати наше військо і, оточивши його там, чекати наступні його [Хмельницького] рішення. Бо він сподівається на прихід ще більшої потуги від хана, котру виглядає щоденно і щохвилино. Цими днями прибув до нього турецький посол, якого він має направити в Животов. Я не маю відомостей, з чим він [посол] прийшов. Повідомивши це в. м., м. м. п., віддаюся милості в. м., м. м. пана, котрому залишаюся цілком пониженням слугою.

*Ян Ясноборський, полковник й. к. м.
Дано в Любарі дня 23 квітня 1651.*

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 618—619. Копія 16.V.1651 р. Переклад з польської.

Тексту листа передуює заголовок, зроблений копійстом: “У ньому (листі Є. Радзейовського до Я. Радзивілла від 6.V.1651 р. — *Ю. М.*) вкладена копія листа Яна Ясноборського, волонтерського полковника, до й. м. п. чернігівського воєводи від 23 квітня 1651 р. [з] Любара, така:”

Док. № 6

Конфесата Демида, козака Київського полку

*До 6 травня 1651 р.
Люблін*

Конфесата Димида, козака з Київського полку, новозібраного. До цього полку присланий родич Хмельницького на прізвище Оркуша Хвилоненко.

Цей же Димид каже, що вже вийшло 5000 доброї кінноти із Джеджалієм (?) [zaczalim] на під'їзд під коронне військо. З них 80 рушили до якогось Волклада, боярина, дізнатися про жовнірів. Цей же [загін] зустрівся з роз'їздом його мості пана київського підкоморія, майже всі загинули і сам старший Мисько на прізвище Коломієць.

Із Задніпря ще по льоду всі полки прийшли на цю сторону, до Литви. Пішло три полки із сином Хмельницького: один — [полковник] Небаба, другий — чернігівський [полковник], третій — Тимошек [Хмельницький]. Цей же [Димид] два тижні [тому відійшов] від Хмельницького за Вінницею. В одному [листі] наказує (Хмельницький. — *Ю. М.*), щоб Оркуша виходив на під'їзд з доброю силою, а в іншому — щоб не займався грабунками. Цей же каже, що Хмельницький з усім військом і ордою вирішив йти на Кам'янець, але спочатку хоче зібратися; вважає, що Хмельницький вже наближається під Кам'янець. Цей же [Хмельницький] вже у війську і такі є відомості, що не треба чекати трави, а зараз йти на коронне військо.

Цей же [твердить], що і великі й малі творіння Господа Бога [цієї] землі просили про мир, а тепер сталося інакше, коли йде допомога.

Цей же [твердить], що цей роз'їзд з Джеджелієм (?) не може повернутися, доки з цими п'ятьма тисячами доброї кінноти не дістане язика.

Цей же [твердить], що для того посланий Оркуша, щоб став на київських полях і охороняв Київ.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 616. Копія 1651 р. Переклад з польської. Дана конфесата була надіслана князю Радзивілле литовським підканцлером з Любліна 6 травня 1651 р.

Док. № 7

Конфесата двох полонених козаків

9 травня 1651 р.
Бобруйськ

Конфесата двох в'язнів, присланих з Хойник до табору, пійманих товариством пана Курпського. Родом [ці] обидва з Самгорода (?), з сотні Дорошенкової, з полку Небаби.

Насамперед оці пункти:

Вийшло їх двадцять з Семеном Говоричем за наказом наказного сотника Перегуди; було їх двадцять кінних і всі загинули.

Про Хмельницького каже, що той стоїть з військом в Чигирині, а поблизу Паволочі мають десять тисяч поставлених [там] татар.

Про литву твердить, що вся литва йде на них (?). Але у них поблизу Чернігова не чути про велике військо, тільки про те, що в Хойниках.

Полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький.

Він [сам] був під Збаражем під час облоги коронного війська.

Коли наступатиме литовське військо, хочуть потужно оборонятися, малого й великого женуть із собою, а чернь хоче при них потужно стати.

У Чернігові стоїть хоругв самого полковника і чернігівська.

Якщо не буде пактів [мирного договору. — Ю. М.], тоді думають йти на Гомель.

У Стародубі чути про литовське військо, тому до нього не думають (?) [йти].

У Седневі одна хоругва.

До Хойник і до Бабич не думають йти до свят, чекають на пакти (мирний договір. — Ю. М.), також і до Речиці. Пана Хваша вбито.

Чернь з ними сприялася, хоче з ними потужно оборонятися. Про третього [козака], що втік, говорить, що він був з Борзни. Про все, що діється, з Холмеч і з Хойник дають знати тамтешні селяни.

Конфесата другого в'язня — Мартина

[Він] був з Небабою під Збаражем у цій же Дорошенковій сотні. Про литовського гетьмана [Я. Радзивілла. — Ю. М.] у них чути, що йде до них, а вони, боючися, стоять з військом своїм над Дніпром. Небаба чекає на Шумейка. У Любечі одна хоругва сотника Рубанка. У Стародуб уже три хоругви козаків їхніх увійшли у великий піст. Сотник Окша. Хочуть вступити в бій після приходу (литовського війська. — Ю. М.) в полі під Черніговом. Щодо всіх інших відомостей погоджується з першим [полоненим].

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 607. Оригінал. Переклад з польської.

Док. № 8

Конфесати двох полонених козаків

16 травня 1651 р.

Конфесата двох козаків, приведених з-під Чуднова, котрих піймав ротмістр його королівської мості Ясноборський.

Гришко з Білополя, перший.

Запорізька артилерія стоїть у Білій Церкві. Цей твердить, що Хмельницький має розділити Військо Запорізьке: одна частина [підє] до Кам'я-нця, а друга — до Дубна і Сокаля.

Орди ще немає.

Поділу коронного війська дуже бояться і тому хочуть [самі] поділитися на дві або три частини.

Йому дістався опис листа Хмельницького в Котельні.

Про самого Хмельницького, де він був, добре не знає.

Думає, що війська вирушать [в похід] аж тоді, коли виросте трава.

Про якісь іноземні посольства не чув.

Другий [полонений], Гнат з Закутинець

Каже, що Хмельницький у Животові. Полки поставлені в Білополі, Вільську, Чуднові, Прилуках і Рихловці. Сподіваються на певну орду.

Виступ війська з Хмельницьким буде, як він вважає, на свята, так чув від сотників. Старшина та, що заможніша, була б рада переговорам і миру.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 617—618. Копія 1651 р. Переклад з польської.

¹ Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. — К., 1998.

² S y s u n F. E. Documents of Bohden Kmelnycky // Harvard Ukrainian Studies. — 1978. — December. — V. 2. — N 4. — S. 500—524.

* Про цей же лист йдеться у документі, вміщеному в додатку № 3.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ірина Тюрменко

**ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА
(МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)**

К., 1998. — 280 с.

Творче надбання і практичний досвід української еліти, яка внаслідок історичних обставин вимушена була емігрувати, природньо привертає увагу дослідників. Ринок наукової продукції поповнився цікавою монографією І. Тюрменко, в якій автор здійснила вдалу спробу заповнити прогалину в дослідженні досить актуальної проблеми, якою є історія державницької думки в Україні та діяльність одного з її найяскравіших носіїв — Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Хоча висвітленню наукового доробку зазначеної особи вже присвячено кілька монографічних досліджень філософського, педагогічного та філологічного напрямів, рецензоване наукове видання істотно доповнює історіографію проблеми, пов'язаної з вивченням життя та наукової спадщини однієї з непересічних постатей ХХ ст.

І. Тюрменко поставила досить складне, але цілком виправдане завдання — розкрити потенціал наукової думки та державницької діяльності І. Огієнка на тлі тогочасних подій в Україні, а також здійснити історіографічний аналіз його найважливіших праць. Широта авторського задуму зумовила поєднання в даній монографії історичного, біографічного та історіографічного наукових жанрів, а наведений матеріал виявився значно ширшим за саму назву праці. Однак це не зашкодило І. Тюрменко зробити державницьку ідею домінантою свого дослідження, показати її вплив на життєдіяльність і творчість І. Огієнка та його роль у теоретичному осмисленні цієї ідеї і втіленні її в практику.

Рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Нею введено до наукового обігу не лише нові документи, а й узагальнено історичні факти та реконструйовано історичні події Кам'янецького періоду Директорії УНР, коли І. Огієнко був Головуповноваженим уряду УНР. І. Тюрменко приділила велику увагу висвітленню організації широкої допомоги українській еміграції та діяльності Міністерства ісповідань в еміграції, що раніше істориками не досліджувалося. Опрацювавши ф. 1131 ЦДАВО України, вона відкинула думку, яка має місце в науковій літературі (до речі, з подачі самого митрополита Іларіона), про зникнення Кам'янець-Подільського архіву у вирі революції. Дослідниця висунула гіпотезу, що вищезазначений фонд і є частиною загубленого І. Огієнком архіву (с. 13).

Монографія складається з п'яти розділів, чотири з яких підпорядковані основній меті — розкриттю державницької діяльності І. Огієнка, п'ятий — аналізу його творчої спадщини у контексті державотворення. Структура праці логічна, як і виклад матеріалу в самих розділах, хіба що трапляються вкраплення характеристики джерел (сс. 22—26, 52—53, 83, 125—126), які можна було б подати у загальному огляді.

На думку рецензента, в першому розділі дослідниця дещо захопилася висвітленням діяльності історико-філологічного “Семінарію” проф. В. Пе-

ретця в Київському університеті Св. Володимира. Ніяким чином не заперечуючи впливу вищеназваного вченого на І. Огієнка, слід зазначити, що в даному сюжеті потрібно було б розкрити і суспільно-політичне тло, адже йдеться про формування І. Огієнка не як науковця, а як людини державномислячої. Київський університет Св. Володимира в ті часи давав знання, а не формував українського патріота, так само як і Київська духовна академія. Безперечно, державницька ідея зміцнювалася у свідомості юнака на основі набутих знань з української філології, літератури, історії тощо під впливом подій суспільно-політичного життя початку ХХ ст., розвитку українського театру, музики, літератури. Важливу роль у цьому відіграло також його національне коріння. У 1909—1911 рр. І. Огієнко працював разом з В. Липківським (з 1921 р. — митрополит Української автокефальної православної церкви) у Комерційній школі в Києві, і вже тоді вони разом обмірковували питання відновлення Української церкви. Ці ж проблеми обговорювалися ними і в Кам'янці. Чомусь ці факти (наведені в монографії А. Зінченка “Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита Василя Липківського”. — К., 1997. — С. 177) обійдені увагою І. Тюрменко.

Досить ґрунтовно в рецензованій монографії висвітлено питання у 2—4 розділах, де показано масштабність діяльності І. Огієнка як міністра освіти, з 15 вересня 1919 р. — міністра ісповідань, а з листопада того ж року — Головуповноваженого уряду УНР. Обіймаючи важливі державні посади, І. Огієнко дотримував принципів колегіальності й демократизму в управлінні. Як справедливо зазначає дослідниця, на його думку, найголовнішою втратою Української революції було відсторонення церкви від державотворчого процесу (с. 56). На основі великого фактичного матеріалу вона дає високу оцінку його праці з листопада 1919 р. до липня 1920 р. по втіленню в життя концепції державного управління, налагодженню роботи адміністративного апарату, регулюванню фінансової системи, створенню нових військових підрозділів тощо (с. 81).

І. Тюрменко дослідила досить складний і тривалий період життя вченого і церковного діяча в еміграції під час його перебування в Польщі та Канаді. На сторінках монографії змальовано титанічну працю І. Огієнка у складних політичних умовах, які змушували іноді йти на компроміси заради національної справи. Бездомний, бездольний, голодний емігрант — так писав він про себе у 1923 р. Як справедливо зауважує авторка, під цими словами “могли б підписатися сотні й тисячі представників української науки та культури” (с. 119).

І. Тюрменко не оминула і гострих проблем, пов'язаних з діяльністю митрополита Іларіона в роки Другої світової війни. Досліджуючи це питання, вона дійшла висновку, що очолювана митрополитом Іларіоном Холмсько-Підляська єпархія перетворилася на острівцек державного самоврядування, де відродилося й зазнало розвою національно-культурне життя, що особливо вражає з огляду на його занепад у довоєнний час. Дослідниця неупереджено оцінює вчинки і дії митрополита Іларіона в умовах фашистської окупації (с. 143).

Професійно написаний розділ п'ятий, де розглядається ідея державотворення в працях митрополита Іларіона. До аналізу його наукової спадщини І. Тюрменко застосувала історіософський підхід. Саме з цих позицій багатогранніше виступає постать самого митрополита Іларіона, який розглядає історичний процес як симбіоз матеріальних і метафізичних факторів. Дослідниця зуміла побачити за зовнішньою простотою викладу матеріалу у працях Іларіона глибину та сміливість його наукової думки, значення гіпотез у розвитку науки. В такій постановці вона розглядає концепцію митрополита Іларіона про неперервність державницької ідеї від часів Київської Русі до початку Національно-визвольної війни

під проводом Б. Хмельницького, спробу її втілення у життя за доби “Руїни” та гетьманування І. Мазепи і в 1917—1920 рр.; значення Києва як духовного центра України, її “Сіона”, “другого Єрусалима”, яке у трактуванні о. Іларіона полягає у відновленні духовно-ідеологічної єдності української нації, що розірвалася після прийняття Берестейської унії 1596 р.

І. Тюрменко акцентує увагу читача і на гіпотезах, висловлених І. Огієнком у 20—30-х рр. XX ст., адекватно не сприйнятих його сучасниками, але відновлених у наш час. Йдеться про існування писемності у східних слов'ян задовго до культурної місії Кирила і Мефодія, еволюційну теорію створення абеток у різних народів та слов'янську версію у питанні про письмена, знайдені Кирилом у Херсонесі у 860—861 рр., що заперечує думку деяких дослідників про низький культурний рівень східних слов'ян до прийняття християнства (с. 198).

Дослідниця виявила широку обізнаність зі спеціальною літературою з проблем, які розглядалися І. Огієнком у його працях, і зуміла фахово оцінити доробок ученого, наводячи паралельно висновки або припущення вітчизняних та зарубіжних науковців. На жаль, висновки до цього розділу обмежені лише питанням про слов'янську писемність; на с. 168 вкралася друкарська помилка: замість 1686 р. надруковано 1886 р. (у зазначенні хронологічних меж “Руїни” за І. Огієнком), а на с. 182 — помилка в датуванні Кревської унії.

Загалом монографія І. Тюрменко відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з теми, що забезпечило науково-обґрунтовані висновки, які є новим словом в огієнкознавстві.

Успіх дослідниці у висвітленні цієї складної гострополітичної проблеми, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та правильно обраному методологічному підході до їх трактування. У рецензованій монографії І. Огієнка постає перед читачем як науковець, державний діяч і митрополит, який не лише перебував під безпосереднім впливом тогочасних подій і діячів, а й сам досить потужно впливав на них. Тому І. Тюрменко не обійшла своєю увагою питання про стосунки І. Огієнка з М. Грушевським, С. Масловим, В. Перетцем, І. Стешенком, К. Студинським, М. Шаповалом, українською еміграцією в Польщі (у 30-х рр.) тощо. Дослідниця застосувала виважений підхід до аналізу історичних постатей та епохи в цілому, що методологічно пов'язує рецензоване видання з творчістю самого І. Огієнка.

Немає сумніву, що книга приверне увагу істориків, філологів, мовознавців, культурологів. Кожен, хто ознайомиться з нею, знайде для себе цікавий фактичний і теоретичний матеріал. Додамо, що книжка написана гарним науковим стилем, читається легко, з інтересом, що, безперечно, зробить її доступною не лише для науковців, а й для широкого кола читачів. Цінними в ній є документальні додатки. Разом з тим слід зазначити, що не всі порушені питання однаково вичерпно розглянуті автором. Не дається, зокрема, сучасна оцінка Берестейської унії, яка І. Огієнком тлумачилась тільки з негативного боку (с. 160); не повно відбита й огієнківська концепція української культури, яка обмежується автором дохристиянськими часами. Не завадив би монографії іменний показчик та хронологія життя й діяльності митрополита Іларіона. Крім того, не всі положення та висновки, яких дійшла І. Тюрменко, є незаперечними, але вони спонукають до роздумів, дискусій та подальшого дослідження.

Н. А. ШИП (Київ)

М. М. Шитюк

**МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 20—50-ті роки XX століття**

К. — Тетра. — 2000. — 550 с.

Унезалежнення України дало можливість всебічно розглянути донедавна “закриті” теми і питання вітчизняної історії. Дотепер з проблем злочинних, антилюдських масових сталінських репресій проти українського народу в 20—50-ті рр. вийшло чимало збірників документів, матеріалів, окремі дослідження. Проте з багатьох причин (брак коштів і, чи не найважливіше, небажання, а то й якась боязнь чи неспроможність збагнути значення цього для формування адекватного світосприйняття) до цього часу фундаментальні праці не з’явилися.

Монографія доцента Одеського національного університету ім.І.І. Мечникова, кандидата історичних наук М. М. Шитюка, яка, попри всі сучасні негаразди і фінансові труднощі, нещодавно вийшла друком, саме і являє собою досить цікаву і вдалу спробу на матеріалах Півдня України, вже тоді одного з найбільш зрусіфікованих країв, подати підсумкову синтезу, що прагне охопити усі складові цього небаченого у всесвітній людській історії страшного явища — війни з власним народом.

Вона охоплює головні аспекти масових репресій в Україні з 20-х до 50-х рр. XX ст. — становлення з 1917 р. репресивно-каральної системи в Україні, масові репресії 20—30-х рр. проти мешканців південного краю України, сталінський терор проти інтелігенції Півдня України, політичні процеси проти національних меншин, репресії в 40-х — на початку 50-х років.

Попри цю начебто традиційність структури, книга вражає своєю незвичністю, деталізацією страшних сюжетів. Такого показу сталінського терору на “червоному” Півдні України в сучасній українській історіографії ще не було. Виявляється, вже в 1918 р. створено в Україні 18 концентраційних таборів, з них декілька — на півдні. Тільки в 1918—1920 рр. (без Запорізької області) було знищено більше 100 тис. чоловік. Звичайно, точну кількість жертв треба уточнювати. А всього на початку 1953 р. в південній Україні зазнало репресій, різних гонінь, заслання приблизно півмільйона переважно безвинних людей.

На величезному фактичному матеріалі, дібраному в центральних, Одеському, Миколаївському, Херсонському обласних державних архівах, у Криму, а також користуючись іншими джерелами, автор аналізує процеси закладення основ радянської правової системи в 1917 — наприкінці 1920 р., посилення терору в зв’язку з так званим “великим переломом”, далі простежує репресивне законодавство України в 40-ві рр., акти репресій “пізнього сталінізму”, перехід до законодавчих реформ 50-х років.

Центральне місце займає аналіз репресій як фактора “соціалістичного перетворення сільського господарства”, індустріалізації проти представників різних політичних партій і об’єднань, колишніх опонентів більшовиків, робітників підприємств, ІТП, інтелігенції, діячів освіти і науки, працівників культури, військових, партійних функціонерів, органів НКВС, служителів культу та ін. Окремо досліджено політичні процеси, репресії проти людей німецького, польського, болгарського походження, каральні заходи і терор проти інших численних національних меншин Півдня України.

Напрями дослідження автора пов’язуються з голодом і голодомором 1921—1923 рр., 1932—1933 р. і 1946—1947 рр., такими антинародними актами, як насильницька колективізація, хлібоздачі, різні виборчі кампанії,

терор проти тих, хто перебував під тимчасовою німецькою окупацією, потрапив у полон, примусово вивозився в Німеччину, Австрію, Норвегію тощо на каторжні роботи, був у похідних групах ОУН, в УПА, підпільником чи партизаном у загонах і групах, не контрольованих комуністами, необережно критично висловився, навіть посміхнувся, скажімо, в їдальні, коли за сусіднім столиком розповідали антирадянські анекдоти, і т. д.

Монографія зручна для науковців, читачів, бо має узагальнюючі таблиці, схеми, оригінальні архівні документи та ін. Написана на здебільшого невідомих доти архівних даних, і таким чином, по суті, вводить до наукового обігу новий комплекс джерел, узагальнюючи статистичні дані про кількість репресованих, замордованих, знищених осіб.

Звісно, як до кожної іншої, можна висловити певні зауваження до цієї книги, якщо виникне потреба перевидання її чи доповнення іншою публікацією. Більшої уваги потребує історіографічний огляд дослідження проблеми. Якщо роботу буде продовжено, на наш погляд, варто було б використати архівні та інші джерела по Запорізькій області. Тоді й буде висвітлена вся повнота проблеми стосовно Півдня України. Критичний аналіз найважливіших праць і концептуальних поглядів українських, російських та зарубіжних науковців, зокрема із української еміграції, був би вельми корисним у висвітленні теми. Бажано також, щоб підсумкові висновки містили більше елементів аналізу, узагальнень, ґрунтовності і, можливо, навіть певні рекомендації з оптимальної державної політики щодо недопущення подібного геноциду та звірств на майбутнє. Це надасть потрібній, цікавій монографії більшої ваги і сприятиме успіхові у читачів. Водночасно дозволить повніше вшанувати пам'ять, віддати данину тим, хто вистраждав незалежну Україну.

Оцінюючи книгу М. М. Шитюка в цілому, слід вітати автора з безперечно потрібною і корисною працею.

В. П. ШКВАРЕЦЬ (Миколаїв)

В. І. Онопрієнко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ХІХ—ХХ століть

Київ: Либідь, 1998. — 304 с.

Створення підручника для вузів з історії української науки — давно на- зріла і актуальна проблема. Відповідні курси у систематизованому вигляді досі не сформовані і тому не читаються у вузах. У той же час в зарубіжних університетах історія науки і техніки викладається давно і широко. На на- шу думку, цей предмет слід ввести і до навчальних планів закладів різного ступеня і профілю. Однак підготовка нормативного курсу з історії науки і техніки — надзвичайно трудомістка справа, адже одному дослідникові не- легко опрацювати величезний матеріал, що міститься в документальних та літературних джерелах з різноманітних галузей науки, дати їм критичну оцінку, узагальнити історичний досвід розвитку науково-дослідницької та просвітницької діяльності.

Тому слід належно оцінити і всіляко вітати зусилля автора першого навчального посібника з історії української науки. Він обмежив хроноло- гічні рамки посібника ХІХ—ХХ ст., що надало більшої конкретності його змістові. Адже в праці висвітлюється саме той період історії української науки, коли вона розвивалася в певних інституційних формах.

Композиційна структура посібника і покладена в її основу періодизація розвитку науки має оригінальний, хоча й не беззаперечний характер. В. І. Онопрієнко виділяє значні блоки-періоди в історії української науки, що в цілому, на наш погляд, раціонально для підручника. Проте розділи виявилися нерівноцінними за обсягом і опрацюванням матеріалів. Та й нелегко було вкласти в широкі хронологічні рамки різних періодів масштабний, до того ж багатокомплексний матеріал, що важко піддається критичній оцінці.

Однак автор пропонує досить цікаву та конструктивну інтерпретацію ретроспективного історичного огляду в органічному зв'язку з сучасними уявленнями про динаміку української науки. Тобто в структурному відношенні, незважаючи на певні суперечності, рецензований посібник дає можливість відтворити цілісну картину історії української науки.

Позитивною рисою монографії вважаємо вдалу спробу соціокультурного аналізу складного процесу розвитку науки в Україні. У цьому відношенні значний інтерес становлять третій і четвертий розділи посібника, де всебічно висвітлені процеси інституційного становлення української науки, формування національного співтовариства вчених, розкриті складні колізії взаємодії науки і влади, особливо у 20—30-ті роки. Ці матеріали привертають увагу не стільки фактографічною наповненістю, скільки оцінками та аналізом специфіки того чи іншого етапу розвитку вітчизняної науки.

Великі труднощі постали перед автором при висвітленні післявоєнного етапу розвитку української науки — і не лише фактографічні, а й методологічні, пов'язані з оцінкою її організаційних форм, досягнень і втрачених можливостей. На основі соціологічного аналізу процесів, що відбувалися в науковому потенціалі України на цьому етапі, подана розгорнута оцінка пошуків науковців у сфері організації та впровадження їх досягнень у народне господарство, вкладу українських вчених у світову скарбницю знань. Це зроблено, виходячи із загальних засад авторської концепції історії науки як процесу формування і розвитку наукового співтовариства, і дає змогу дійти певних висновків про співвідношення та взаємодію організації і самоорганізації науки.

У посібнику є методичні блоки до кожного розділу. Це питання для самоконтролю, теми рефератів, завдання для самостійної роботи, списки додаткової літератури. Вони підготовлені ретельно і неординарно. Значний обсяг займає біографічний довідник про українських вчених, наявність якого в підручнику дуже доречно з методичної точки зору. Звичайно, можна сперечатися про склад і критерії відбору учених для такого довідника, але не викликає сумнівів корисність такого компонента в підручнику.

Поява навчального посібника з історії науки заповнює прикру прогалину в системі соціогуманітарних дисциплін, які мають викладатися в університетах, інших вузах, а також у середніх навчальних закладах. Курс з історії науки і техніки стане важливим і, головне, реальним засобом інтелектуалізації та гуманізації освіти. Систематизований і правильний методологічно викладений матеріал з історії науки має не лише світоглядне значення, але й є фундаментом для викладання багатьох гуманітарних і спеціальних дисциплін. Тому такий підручник стане в пригоді не лише викладачам університетів, але й нових ліцеїв і гімназій, де вже починають читати курс з історії науки, але поки що відсутня будь-яка навчальна та методична література.

А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ), П. Д. ОВЧАРЕНКО (Київ)

С. В. Синяков

**СВІТОГЛЯДНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ
СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ**

К., 1998. — 192 с.

Ця книга викликала неабиякий інтерес не тільки серед вузького кола інтелектуальної еліти, а й серед широкої громадськості. Читачі ознайомилися з новим баченням проблеми методології соціальної науки XX ст. — питанням про співвідношення зовнішніх і внутрішніх механізмів формування і розвитку суспільствознавчих теорій. Автор зміг на основі аналізу історії та сучасного стану вітчизняної й зарубіжної думки висвітлити гносеологічне коріння та канали проникнення світоглядних факторів у зміст і методологічні принципи дослідження.

Оригінальність монографії в тому, що нові авторські концепції формуються на основі широкого історіографічного матеріалу — праць відомих вітчизняних та зарубіжних істориків, філософів, соціологів, економістів (М. С. Грушевського, М. А. Максимовича, О. Субтельного, Н. К. Михайловського, М. А. Бердяєва, П. Б. Струве, Р. Виппера, К. Поппера, П. Фейрабенда, М. Вебера, Т. Куна, І. Лакатоса, А. Хайєка та ін.).

Рецензована праця складається зі вступу, трьох розділів та післямови. На нашу думку, така структура є досить вдалою, оскільки дає змогу розкрити складний і суперечливий процес входження світоглядної компоненти до складу соціального знання. Відзначимо, що у вступі досить детально обґрунтована актуальність проблеми в зв'язку з крахом традиційної ідеології та радикальних змін в політичному і духовному житті суспільства в пострадянський період. Чітко визначено мету та завдання дослідження, показано ступінь розробки теми (як в Україні, так і за її межами), підкреслено важливість висвітлення того, як зовнішні по відношенню до соціальних наук фактори впливають на темпи й напрямки їх розвитку, на зміст наукового мислення, теоретичні результати і засоби інтерпретації.

У першому розділі, який називається “Специфіка соціокультурної детермінації суспільства”, робиться аналіз стану проблеми дослідження в методології посткласичної науки. Екскурс у сферу історіографії підтвердив, на думку автора, тезу про релятивізм, нестійкість історичних знань в умовах політичної та ідеологічної детермінації історичного дослідження. Змістовною передумовою й оцінним критерієм тут виступає політична ідеологія. У зв'язку з цим в розділі розглядаються спроби концептуального усвідомлення найважливіших подій в історії України, в яких стикаються різні, суперечливі, протилежні одна одній точки зору в інтерпретації одного і того ж історичного матеріалу, чітко простежуються взаємодія, взаємопроникнення ціннісної та когнітивної сторін дослідження. Приміром, це стосується і проблеми походження українського народу, й історії Київської Русі, козацтва, соціально-політичних та економічних наслідків Переяславської угоди 1654 р., оцінки діяльності гетьмана Івана Мазепи та інших українських гетьманів, висвітлення й трактування української революції 1917—1921 рр., оцінки постаті С. Бандери та всього повстанського руху в Західній Україні в 1939—1953 рр. Показуються наслідки обмеження свободи наукової творчості, брутального втручання в процес соціальних досліджень. Зокрема, аналізується “сталінсько-жданівська кампанія” 1946—1947 рр. проти істориків, філософів, економістів, соціологів тощо.

Розкривається також вплив ідеології та світогляду на наукові ідеї і творчість провідних західних науковців XX ст. (М. Вебера, К. Поппера,

Д. Хайека, П. Фейрабенда та ін.). Робиться висновок, що ідеологічні засади соціального пізнання визначають його основні гносеологічні та методологічні характеристики. Політичні, ідеологічні, культурні та інші цінності пов'язані із суспільствознавством як безпосередньо, так і опосередковано, через безліч проміжних ланок (політика, характер держави, характер керування наукою та ін.), які, в свою чергу, виступають як взаємопов'язані та відносні детермінанти соціальних наук.

Своєрідним і цікавим є другий розділ — “Світоглядне передумовне знання в соціальному пізнанні”, який відкривається характеристикою особливостей загального процесу історії науки. Підкреслюється залежність теоретико-методологічних методів дослідження від соціальної позиції вченого. В цьому плані цікавими є міркування автора щодо основних каналів проникнення та форм перетворення світоглядних факторів у зміст та методологічні принципи соціального дослідження, а саме: його ідеалів та норм; соціальної картини світу і найбільш загальних уявлень про структуру всесвітньо-історичного процесу; філософських ідей та принципів; дослідницьких програм і традицій; ціннісно-мотиваційних та соціально-ідеологічних установок.

У процесі історичного пізнання, зокрема, зміна історичних понять відбувається не лише відповідно до даних, що виявлені в історичних джерелах, а й у зв'язку з філософськими знаннями, світоглядною позицією автора тощо. Намагання сформулювати єдину істину нереальні, об'єднана теоретична модель виявляє внутрішні суперечності. Автор знаходиться на позиціях багатомірного об'єкта соціального пізнання, проголошує право на співіснування альтернативних історичних концепцій, широкий методологічний та теоретичний плюралізм у науковому процесі.

Значний інтерес становить третій розділ монографії, який називається “Соціальна епістемологія та світогляд”. У ньому на основі аналізу історичного досвіду, акумульованого в соціальному пізнанні, робиться висновок про те, що вибір предмета дослідження, світоглядні орієнтації та соціокультурні установки істотно впливають не лише на його результати, а й на методи пізнання, до яких звертається дослідник для вирішення поставлених проблем. У зв'язку з цим, наприклад, розкриваються намагання неохристиянського мислителя М. А. Бердяєва на основі принципу історизму сформулювати неоконсервативний світогляд — ідеологію так званого “нового середньовіччя”.

Ефективність застосування тих чи інших методів у соціальному пізнанні, а отже, і його об'єктивність, залежить не лише від їх адекватності об'єктам дослідження, а й від світоглядної позиції і методологічної культури дослідників. Сам по собі правильний і добре перевірений метод не може гарантувати достовірність пізнання. Слід визначити сферу дії даного методу, його місце у системі інших методів та принципів дослідження. Саме до такого висновку призводить аналіз дискусій у галузі історії та теорії соціальних наук. Це свідчить про тісний зв'язок світогляду та методології у суспільствознавстві.

У “Післямові” підбиваються загальні підсумки монографії. І тут важко не погодитися з автором: у XX ст. стало очевидним, що людина, суспільство, соціальний світ, його зв'язки і відносини як об'єкти соціального пізнання складніші, ніж це здавалося раніше. Тому чимало явищ, істотні пласти культурно-історичної реальності не могли отримати вичерпного пояснення у межах однієї моделі суспільствознавства, або навіть глобальної філософсько-історичної концепції. У кінці XX ст. триває перегляд фундаменталістських уявлень про людину, суспільство, його історію на основі процесу перетворення філософсько-світоглядних, логічних та методологічних основ суспільствознавства. Все це робить актуальним, ствер-

джує автор, завдання розробки нової філософії та методології історії з урахуванням тих інтелектуальних і соціальних процесів, котрі відбуваються у сучасному світі.

Цінним в монографії є досить великий іменний показчик літератури (270 найменувань), що полегшить працю читача над книгою.

Щодо деяких зауважень і побажань до рецензованої монографії, то, на наш погляд, у недостатньому обсязі аналізується світоглядна детермінація основних етапів соціального дослідження (постановка проблеми, критичний аналіз джерел, побудова систем творчого знання тощо). Незрозуміла також історична схема при спробах аналізу та зіставлення творів представників української класичної, радянської та сучасної історіографії.

Незважаючи на ці та інші упущення, на думку рецензента, книга С. Синякова "Світоглядна детермінація соціального пізнання" є суттєвим й оригінальним внеском в українську суспільствознавчу науку. Вона послужить міцним підґрунтям для науковців, викладачів і студентів вузів, а також широкого кола читачів.

О. М. ЯЗВІНСЬКА (Київ)

G. Mazur, J. Wegierski

*KONSPIRACJA LWOWSKA. 1939—1944. SLOWNIK
BIOGRAFICZNY*

Katowice, 1997. — 255 s.

Г. Мазур, Є. Венгерський

ЛЬВІВСЬКА КОНСПІРАЦІЯ. 1939—1944.

Біографічний словник

Катовиці, 1997. — 255 с.

Нещодавно в польському видавництві “Унія” (м. Катовиці) вийшов з друку Біографічний словник діячів польських військових підпільних організацій, що існували на західноукраїнських землях протягом 1939—1944 рр. Зацікавлений історією українсько-польських взаємин читач зможе ознайомитися з докладними життєписами тих поляків, котрі брали активну участь в антирадянській та антинімецькій конспірації в роки війни у так званому Львівському Регіоні № 3 Звйонзека Валькі Збройней — Армії Крайової (ЗВЗ—АК), намагаючись відвоювати й залишити за післявоєнною Польщею за всяку ціну і за будь-яких обставин території Східної Галичини і Волині. Зазначимо, що українські історики дещо по-іншому оцінюють характер дій польського підпілля в Західній Україні, наголошуючи насамперед на їх антиукраїнській спрямованості.

Звертає на себе увагу незвичайність авторського складу Словника. По-перше, авторів цієї великої праці лише двоє, і вони вже протягом кількох десяти років збирають архівні документи, а також ніде й ніколи не надруковані спогади учасників польського львівського підпілля. По-друге, одному з авторів — професору Єжи Венгерському вже понад 80 років

(1915 р. н.), він сам колись належав до цього підпілля, за що був ув'язнений і багато років провів у Гулагу. Про Єжи Венгурського згадує у своїй відомій праці "Архіпелаг Гулаг" російський письменник О. Солженіцин. Обом їм довелося перебувати разом у таборі в Екібастузі і бути свідками заволодіння в'язнів у 1952 р. Інший автор — професор історії Ягеллонського університету Гжегож Мазур (1952 р. н.) — син солдата Армії Крайової. Обидва автори — добре відомі серед істориків України та Польщі фахівці, мають за своїми плечима з десяток наукових праць і сотні статей із зазначеної проблематики¹. Саме їм належала ініціатива у започаткуванні досліджень з історії підпільної військової діяльності поляків у роки Другої світової війни на західноукраїнських землях ще в ті часи, коли ця тематика як у колишньому СРСР, так і в тодішній ПНР була заборонена для вивчення.

У вступному слові до Біографічного словника його автори ознайомили читача із загальною картиною діяльності польських підпільних військових організацій на території Західної України, а також з умовами, в яких довелося діяти польським підпільникам під час німецької і радянської окупації сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей.

Пропонована читачеві праця містить 185 прізвищ осіб, які відіграли провідну роль у діяльності цих організацій. Оскільки головним осередком польського підпілля на західноукраїнських землях був Львів, то більшість людей, біографії яких включені в Словник, діяли саме у Львові. Проте багато місця в праці присвячено і тим особам, які проводили конспіративні дії поза Львовом. З огляду на те, що польське підпілля існувало в Західній Україні до кінця 1945 р., не зовсім зрозуміло, чому автори в назві Словника період львівської конспірації обмежили 1939—1944 рр., тим більше, що арешти членів польських підпільних організацій тривали навіть у 1946 р. Пояснення авторів з цього приводу непереконливі. На наш погляд, було б бажаним включити до Словника біографії і тих осіб, які діяли з кінця 1942 р. (після відділення Волині в самостійний округ) у волинській конспірації. Це було б доречно зробити тому, що, по-перше, між Львівським регіоном і Волиню протягом усієї війни підтримувався зв'язок і відбувалася координація дій, а, по-друге, характер дій польського підпілля на обох територіях був однаковим, що зумовлювалося чисельною перевагою і в Східній Галичині, і на Волині українського населення.

Цікавим для читача буде також знайомство з довоєнною й післявоєнною долею осіб, чиї біографії вміщено в Словник. Багато хто з них боровся за незалежність Польщі ще під час Першої світової війни, брали активну участь в українсько-польській 1918—1919 рр. і радянсько-польській 1920 р. війнах. Дві третини згаданих у Словнику людей в роки Другої світової війни загинули в катівнях гестапо, в'язницях і концтаборах НКВД, або вже після війни, за комуністичних часів, — в управліннях безпеки Польщі.

Джерельну базу Словника склали, передусім, архівні документи, що походять з численних польських і лондонських архівних установ, родинні архіви і приватні колекції, зібрана авторами велика кількість звітів і спогадів як тих осіб, чиї біографії знаходимо в праці, так і їхніх родичів, друзів або співпрацівників, опубліковані у 20—50-х роках різного роду інформаційні збірники (в тому числі комбатантські бюлетені) і офіційні службові щоденники, некрологи та інші повідомлення, вміщені в пресі.

Біографії понад двадцяти осіб, що займали різні посади в підпіллі, авторам не вдалося відтворити повністю. Про деяких з них відома лише їх діяльність під псевдонімами. Що ж до діячів, чиї навіть псевдоніми невідомі, то про них інформацію вміщено в кінці Словника. Праця завер-

шується поданням організаційної структури польських підпільних військових організацій на території Регіону № 3, а також їхнього персонального складу.

На завершення слід зауважити, що наші знання про польське підпілля на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни ще й досі залишаються скупими. Невипадково видавництво і автори праці звертаються до всіх зацікавлених осіб з пропозицією доповнити, якщо це можливо зробити, біографії учасників польської конспірації. На нашу думку, вже зараз можна внести певні корективи в життєпис деяких діячів, згадуваних у Словнику. Так, останнім часом ми дізналися про обставини загибелі командуючого ЗВЗ-1 полковника В. Жебровського, який намагався дістатися Франції і при спробі перейти радянсько-румунський кордон був застрелений радянськими прикордонниками. Завдяки опублікованому в 1998 р. 1-му томі запланованого багатотомного видання — “Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб” — маємо нову інформацію про обставини загибелі й деяких інших польських діячів і навіть про тих з них, про яких у Словнику взагалі не згадується². Це комендант “Підокругу” Дрогобич ЗВЗ-1 Чеховський Ервін (псевдонім “Єзерський”), начальник штабу “Підокругу” Дрогобич ЗВЗ-1 Стец Тадеуш Станіслав (“Скеров”), начальник штабу ЗВЗ-1 Регіону № 3 Жарчевський Станіслав (“Нерон”), комендант Округу ЗВЗ-2 Станіслав Лещинський (“Роман”), начальник розвідки Округу ЗВЗ-2 Станіслав Марціновський (“Павел”, “Тарнава”), комендант Округу ЗВЗ-1 Тернопіль Вундерліх Збігнев Ришард (“Валіцький”), комендант “Району” Рівне в ЗВЗ-1 Язвінський Казімеж (“Бляко”) та інші.

Таким чином, у наших польських колег попереду ще дуже багато роботи, тож побажаємо їм подальших успіхів.

¹ Див., напр.: W e g i e r s k i J. W lwowskiej Armii Krajowej. — Warszawa, 1989; W e g i e r s k i J. Lwow pod okupacja Sowiecka 1939—1941. — Warszawa, 1991; W e g i e r s k i J. Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939—1946. — Krakow, 1994; W e g i e r s k i J. Armia Krajowa w okregach Stanislawow i Tarnopol. Krakow, 1996 та інші; M a z u r G. Biuro Informacji i Propagandy CZP-ZWZ-AK 1939—1945. — Warszawa, 1987; M a z u r G. Pokucie w latach drugiej wojny swiatowej. — Krakow, 1994 та інші.

² Польське підпілля 1939—1941. — Т. 1. — Варшава—Київ, 1998.

І. І. ЛЬЮШИН (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Я. Д. ІСАЄВИЧ (Львів)

ХІХ Міжнародний конгрес істориків в Осло

6—13 серпня 2000 р. у столиці Норвегії — Осло відбувся ХІХ Міжнародний конгрес історичних наук — другий, на якому була представлена й Україна. Головним його завданням було підбити підсумок історичного розвитку всього світу, народів і держав за минуле тисячоліття й особливо за останнє його століття, визначити (наскільки це можливо засобами сучасної історичної науки) перспективи на наступне сторіччя. В центрі уваги конгресу були кардинальні питання інтерпретації історичного процесу, методології та методики досліджень. Їм було присвячено три головні теми, які розглядалися на пленарних засіданнях. На першому з них йшлося про концепцію загальносвітової історії, необхідність конструювання її таким чином, щоб висвітлити багатоманітність і оригінальність внеску до світової цивілізації націй, континентів, регіонів.

На наступному пленарному засіданні обговорювалася тема: “Тисячоліття: час і історія”. У вступній доповіді японський історик *Масаюкі Сато* підкреслив: з усіх істот, що живуть на землі, тільки людина свідомо ставиться до свого минулого і для осмислення його повинна вносити певний порядок у хаос подій і явищ, саме цьому і служать різні системи хронології та періодизації. Спільним рисам і відмінностям обліку часу й форм зберігання пам’яті про минуле, прийнятим в різний час у різних цивілізаціях, було присвячено низку доповідей і дискусійних виступів. У зв’язку з кінцем тисячоліття порушувалась і тема “кінця історії” та “кінця світу”. Визначний французький дослідник проблем середньовіччя *Андре Воше* звернув увагу на те, що більшості культур як давніх, так і нових властиві уявлення про те, що в майбутньому має настати доба, цілком відмінна і принципово краща від усього, що діялося раніше. Позитивні й негативні аспекти таких вірувань, їхня роль у політичному житті і залученні людей до тих чи інших соціальних рухів розглядалися в кількох доповідях і дискусійних виступах.

Врешті, остання тема мала назву “Корисність історії і зловживання нею, відповідальність історика в минулому і тепер”. Тут йшлося про те, як максимально поєднати наукову об’єктивність з прагненнями істориків відповідати на запити і потреби суспільств, у яких вони живуть. Учасники дискутували про значення ідеалу інтелектуальної чесності, необхідність дотримуватися засад логічного мислення, протиставити його ірраціоналізмові, тенденційному використанню історичних міфологій. Це питання розглядалося в загальнотеоретичному плані й на прикладі історіографії різних держав та народів. Зокрема, російський історик *Сергій Журавльов* зупинився на утвердженні в 30-х рр. сталіністської моделі російської історії. Як відзначив в обговоренні його тез автор цих рядків, доповідач, на жаль, не згадав одного з найважливіших аспектів радянської історичної концепції — обов’язковість ідеалізації російської імперської ідеології, насадження, особливо під час війни і в післявоєнні роки, панславистських міфологем.

З численних спеціалізованих засідань, колоквиумів та семінарів увагу привернув форум, організований спільно Міжнародним комітетом істори-

чних наук і ЮНЕСКО на тему “Кордони і зміни національних територій у Центрально-Східній Європі: на прикладі чотирьох сусідніх країн — Білорусі, Литви, Польщі, України”. Координатором цього проекту був президент Федерації інститутів Центрально-Східної Європи проф. *Єжи Ключовський* (Люблін). Проблеми, пов’язані зі своїми країнами, висвітлювали, зокрема, *Юрате Кавп’єне* (Литва), *Генрик Самсонович* (Польща), *Ярослав Ісаєвич* (Україна). Останній, зокрема, зупинився на принципово різних підходах до питань національної території. Ті народи, яким доводилося відстоювати своє право на існування, як правило, національну територію визначали в етнічних межах. Натомість народи, які мали привілейовану позицію в багатонаціональних державах, вважали законними т. зв. “історичні права” на завойовані в давнину землі. Представник ЮНЕСКО п. *Крістоф Вонджі* високо оцінив співпрацю істориків в рамках Федерації інститутів Центрально-Східної Європи, до якої належить і український інститут цього профілю. За його словами, досвід спільних проектів істориків Польщі, України, Литви, Білорусі буде використаний дослідниками історії країн Центральної Африки.

Українська тематика була представлена і на інших засіданнях та секціях. *Сергій Плохій* (Дніпропетровськ і Едмонтон), *Зенон Когут* (Канадський інститут українських студій), *Франк Сисин* (Інститут українських історичних досліджень ім. Петра Яцика) взяли участь у роботі “круглого столу” з питань порівняльної ролі шляхетського стану в різних країнах. На засіданні Міжнародної комісії порівняльної історії церкви було заслухано інформацію голови Української комісії церковної історії *Бориса Гудзяка* про діяльність цієї комісії, зокрема про видання часопису “Ковчег” і підготовку до проведення в 2002 р. Міжнародної наукової конференції з історії церков в Україні.

В дні конгресу діяла виставка історичних наукових публікацій. На ній була й експозиція, організована Українським національним комітетом істориків. Історики-україністи мали також нагоду зустрітися з паном *Миколою Радейком* — ветераном українського визвольного руху, який протягом багатьох років відстоював національні інтереси України на сторінках провідних норвезьких газет. До речі, йому присвячена книга визначного норвезького журналіста Крістіана Крістіансена “Волю Україні” (нещодавно опублікована видавництвом “Смолоскип” в українському перекладі Ольги Сенюк). Книга стала для норвезьких читачів авторитетним джерелом інформації про долю нашого народу.

Наступний конгрес відбудеться 2005 р. у Сіднеї.